

Život u posleratnim zajednicama

UREDNICI

Goran Opacic

Ivana Vidakovic

Branko Vujadinovic

**IAN Medunarodna mreža pomoci
Beograd 2005.**

Izdavac

IAN Medunarodna mreža pomoci

Admirala Geprata 10, Beograd

Tel: +381 11 3617 197

Fax: +381 11 3617 243

www.ian.org.yu

Urednici

Goran Opacic

Ivana Vidakovic

Branko Vujadinovic

Recenzija

Prof. dr Jelena Vlajkovic

Lektor

Slavica Miletic

Dizajn korica

Marc Schneider

Ivan Stojilovic

Kompjuterska obrada i tehnicka priprema

Ivan Stojilovic

Štampa

BRANMIL

Borisa Kidrica 24, Beograd

Tel: +381 11 33 25 698, +381 11 33 24 258

Tiraž

1000 primeraka

Copyright © IAN Medunarodna mreža pomoci

Štampano u Beogradu 2005. godine

ISBN:

SARADNICI

Vladimir Jovic, mr sc med., psihijatar, psihoterapeut, Psihijatrijska ordinacija MEDIAN, Beograd; clan upravnog odbora - IAN Beograd

Goran Knežević, dr psihologije, docent na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu; predsednik upravnog odbora IAN Beograd i direktor Centra za rehabilitaciju žrtava torture – IAN Beograd

Goran Opacic, dr psihologije, docent na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu; direktor Centra za repatrijaciju - IAN Beograd

Borislav Radovic, sociolog, Centar za rehabilitaciju žrtava torture - IAN Beograd

Sandrina Špeh – Vujadinovic, psiholog, Centar za rehabilitaciju žrtava torture - IAN Beograd

Ivana Vidakovic, psiholog, psihoterapeut, asistent istraživač Instituta za sociološka i kriminološka istraživanja, koordinator istraživačkog programa – IAN Beograd

Branko Vujadinovic, psiholog, HR Solutions and Development Beograd, clan upravnog odbora - IAN Beograd

ZAHVALNICA

Želimo da zahvalimo svima koji su omogućili da ovo istraživanje bude sprovedeno i publikovano. FRESTA/NAB program danskog Ministarstva spoljnih poslova za mir i stabilnost pružio je finansijsku podršku ovom istraživanju. CAFOD i Mreža za pomoc izbeglicama u jugoistocnoj Evropi (SEE RAN) FRESTA/NAB programa podržavaju i druge projekte Medunarodne mreže pomoci (IAN), a posebno projekte Centra za repatrijaciju u okviru kojeg je koncipirano ovo istraživanje.

Helle Schierbeck, Bjarne Solberg i Jonathan Dames delili su sa nama entuzijazam dok je ideja o jednom regionalnom istraživanju izbeglicke i povratnicke populacije bila tek u povoju.

Partnerske nevladine organizacije iz regiona - Biro za ljudska prava Tuzla, Dalmatinski odbor solidarnosti (DOS, uredi Split, Knin, Benkovac), Centar za razvoj, toleranciju i aktivizam (CRTA, Karlovac) i Omladinski savet Milici - ucestvovala su u realizaciji istraživanja. Nevena Žunjic (DOS Knin), Danijela Konjic (Biro za ljudska prava Tuzla), Aleksandar Đukanovic (OMS Milici) i Tatjana Vukobratovic (CRTA Knin) pomogli su nam u regionalnoj koordinaciji istraživanja, dok je dvadeset pet anketara predano obavljalo istraživački posao na terenu. Zahvaljujemo se i drugim kolegama koji su nas tokom rada podržavali: Ivani Trkulji (SEE RAN Sekretarijat Sarajevo), Helene Bach (FRESTA/NAB), Maji Mateljan (DOS Split), Branki Rajner i Elizabeti Lukacevic (Biro za ljudska prava Tuzla), Dijani Lazic (Projekt gradanske demokratske inicijative, Beli Manastir) i Saši Lalicu (Udruga za civilne alternative i etnicke odnose, Vukovar) bez cijeg razumevanja i pomoci ovo istraživanje ne bi bilo sprovedeno.

Program pružanja podrške oragnizacijama u razvoju i tranziciji (FRESTA TDP) omogućio nam je da prezentujemo preliminarne rezultate istraživanja vecem broju zainteresovanih strucnjaka i aktivista nevladinih organizacija i od njih dobijemo korisne sugestije za izradu ove publikacije.

Fotograf Marc Schneider opremio je publikaciju fotografijama koje su deo serijala «Prelaženje granica».

Ovu publikaciju posvecujemo ispitanicima iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije, koji su nam poklonili svoje poverenje i podelili s nama svoja iskustva života u posleratnim zajednicama.

Sadržaj:

SARADNICI	1
UVOD	7
KRATAK NUMERICKI OSVRT NA PROBLEM IZBEGLIŠTVA TOKOM JUGOSLOVENSКИH RATOVA (1991-1999)	11
ISTRAŽIVACKI POSTUPAK	29
SPROVOĐENJE ISTRAŽIVANJA.....	29
CILJNA POPULACIJA.....	30
LOKACIJE.....	30
UZORAK.....	32
INSTRUMENTI.....	39
MATERIJALNI STATUS ISPITANIKA	49
PROLOG: ZAPADNI BALKAN, ZONA SIROMAŠTVA.....	49
MATERIJALNI STATUS ISPITANIKA – SUBJEKTIVNI POKAZATELJI.....	51
MATERIJALNI STATUS ISPITANIKA – OBJEKTIVNI POKAZATELJI.....	54
ZAKLJUCAK.....	59
DILEMA POVRATAK ILI INTEGRACIJA	63
UVOD.....	63
POVRATAK I INTEGRACIJA - AKTUELNO STANJE.....	64
IZBEGLICE I RASELJENA LICA.....	67
POVRATNICI.....	71
JEDAN OBLIK SWOT ANALIZE.....	74
ZAKLJUCAK.....	77
STATUS LJUDSKIH PRAVA POVRATNIKA, IZBEGLICA I DOMICILNOG STANOVNIŠTVA U REGIONU	81
POJAM LJUDSKIH PRAVA.....	81
NORMATIVNO I STVARNO U LJUDSKIM PRAVIMA.....	84
LJUDSKA PRAVA IZBEGLIH I RASELJENIH U REGIONU.....	85
KVANTITATIVNA ISTRAŽIVANJA LJUDSKIH PRAVA.....	86
JEDAN NOVI MODEL KVANTITATIVNOG ISTRAŽIVANJA STATUSA LJUDSKIH PRAVA.....	87
REZULTATI.....	88
ZAKLJUCAK.....	108

ETNICKA DISTANCA I ETNICKI STEREOTIPI KAO FAKTOR ODLUKE O POVRATKU	115
ISTRAŽIVANJA NA PODRUCJU BIVŠE JUGOSLAVIJE.....	118
METODOLOŠKA PITANJA.....	121
REZULTATI I DISKUSIJA	123
ZAKLJUČAK	138
IZBEGLICE I MENTALNO ZDRAVLJE – IMPLIKACIJE ZA PROCES REPATRIJACIJE I INTEGRACIJE – PRELIMINARNO SAOPŠTENJE.....	147
UVOD	147
REZULTATI ISTRAŽIVANJA	157
DISKUSIJA	166
ZAKLJUČCI I PREPORUKE	168
NAJVAŽNIJI ZAKLJUČCI.....	183
ORGANIZATORI ISTRAŽIVANJA	187

UVOD

“Život u posleratnim zajednicama” je istraživački projekat osmišljen i izveden sa ciljem da snimi i opiše faktore koji su važni pri nalaženju trajnog rešenja za izbegla i raseljena lica u regionu Balkana.

U okviru projekta, istraživački tim IAN-a je tokom 2004. godine osmislio i sproveo kompleksno regionalno istraživanje na uzorku od 1502 ispitanika: izbeglih i raseljenih lica, povratnika i lokalne populacije u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Istraživanje je jedinstveno po svojoj širini i regionalnom karakteru. Realizovano je kroz inicijativu i saradnju civilnog sektora, odnosno grupe nevladinih organizacija iz Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine, podržanih od strane FRESTA/NAB programa danskog ministarstva spoljnih poslova. Sledeće partnerske nevladine organizacije iz regiona aktivno su se uključile u izvođenje istraživanja:

- Medunarodna mreža pomoci IAN, Beograd;
- Biro za ljudska prava, Tuzla;
- Dalmatinski odbor solidarnosti (DOS uredi: Split, Knin, Benkovac);
- Centar za razvoj, toleranciju i aktivizam (CRTA), Karlovac i
- Omladinski savet Milici.

Od svog osnivanja 1997. godine IAN (www.ian.org.yu) aktivno radi na zaštiti i unapređenju mentalnog zdravlja i ljudskih prava izbeglica, interno raseljenih lica i drugih ugroženih grupa. Znacajan deo aktivnosti IAN-a odnosi se na osmišljavanje i sprovođenje istraživanja o razlicitim pitanjima vezanim za izbeglice i raseljena lica. Rezultati istraživanja pružaju smernice za dalje osmišljavanje programa koji predstavljaju odgovor na potrebe korisnika. Ovo istraživanje je jedan korak u tom pravcu i predstavlja ne samo pregled aktuelnog stanja, vec i u određenoj meri sublimaciju osmogodišnjeg iskustva koje je u znatnoj meri odredilo pravac u kojem ce se istraživanje odvijati.

Ciljevi sprovedenog istraživanja bili su sledeci:

1. ispitati trenutne uslove života i materijalni položaj povratnika i izbeglica, jednih u odnosu na druge i u odnosu na lokalnu populaciju;
2. ispitati stavove prema integraciji i povratku, potencijale i uslove koji se procenjuju kao potrebni za integraciju ili povratak, kao i ispunjenost ocekivanja povratnika;

3. ispitati status ljudskih prava povratnika i izbeglica, jednih u odnosu na druge i u odnosu na lokalnu populaciju;
4. ispitati etnicku distancu prema drugim nacionalnostima kod povratnika i izbeglica, jednih u odnosu na druge i u odnosu na lokalnu populaciju.
5. snimiti sadašnje psihicko stanje i duševno zdravlje povratnika i izbeglica, jednih u odnosu na druge i u odnosu na lokalnu populaciju;

Tekstovi u ovoj knjizi su raspoređeni tako da slede iznesene ciljeve istraživanja.

Prikupljeni podaci daju kompleksan pregled razlicitih aspekata izbeglicke i povratnicke realnosti, ukljucujuci stambeno pitanje, radni status i primanja, uslove i mogucnosti povratka ili integracije, percepciju situacije u okruženju, opšte psihološko stanje i mentalno zdravlje, ugroženost osnovnih ljudskih prava, ratnu i posleratnu viktimizaciju, kao i socijalnu distancu prema drugim nacionalnostima.

Dalja namera projekta je da se rezultati i proistekle preporuke predoce organizacijama i agencijama koje se bave razlicitim vidovima pomoci izbeglickoj i povratnickoj populaciji u regionu, kao i onima koji donose strategije i odluke koje se ticu izbeglica i povratnika, i šire - da se fenomeni koji prate prisilne migracije predstave strucnoj i široj publici. Nadamo se da ce ova publikacija naci svoje citaoce medu razlicitim grupama profesionalaca i aktivista.

KRATAK NUMERICKI OSVRT NA PROBLEM IZBEGLIŠTVA TOKOM JUGOSLOVENSkih RATOVA (1991-1999)

Borislav Radovic

"A vi, odakle vi dolazite?"

"Niotkuda!"

Odgovor jedne prestrašene slavonske seljanke na pitanje novinarki TV Beograd, na peronu beogradske železnice stanice, novembra 1991.

*

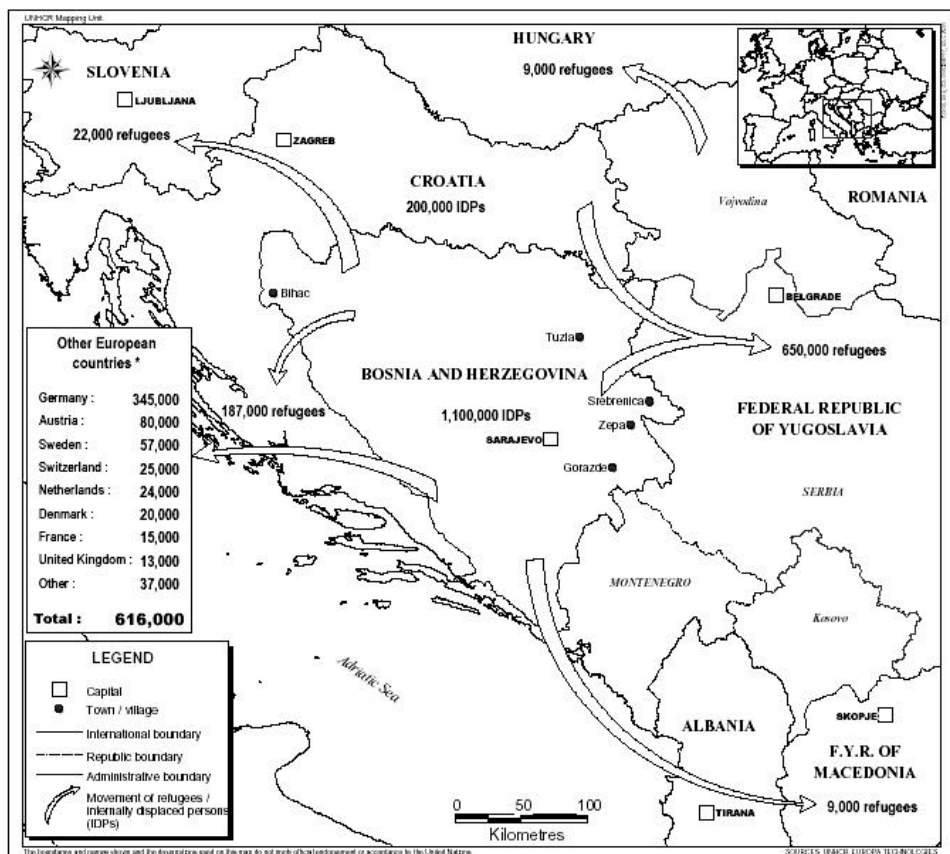
Tokom devedesetih godina dvadesetog veka na prostoru bivše Socijalisticke Federativne Republike Jugoslavije odigrala su se cetiri ratna sukoba:

1. rat u Sloveniji (27. juni – 7. juli 1991),
2. rat u Hrvatskoj (leto 1991 – 1995),
3. rat u Bosni i Hercegovini (prolece 1992 – novembar 1995), i
4. rat izmedju NATO pakta i Savezne Republike Jugoslavije, to jest Srbije i Crne Gore (23. mart – 11. juni 1999).

Svaki od ta cetiri ratna sukoba proizveo je kontingent izbeglica (osoba koje su napustile svoju maticnu republiku i otišle bilo u neku drugu republiku bivše Jugoslavije, bilo u neku trecu zemlju) i interno raseljenih lica (osoba koje su izbegle na druga mesta *unutar* svoje maticne republike). Ali, ma kako ih nazivali, «izbeglice» i «interno raseljena lica» su delili jednu suštinsku stvar: radilo se o ljudima koji su zbog rata morali da napuste domove pokušavajući da svoje slomljene živote nastave negde drugde. U ogromnoj vecini slucajeva radilo se o

sasvim obicnim, iseljavanju nesklonim ljudima koji sve do poslednjeg trenutka nisu verovali da ce do rata uopšte doći, iako je akutna faza jugoslovenske politicke krize pocela barem dve godine pre izbijanja prvog otvorenog ratnog sukoba krajem juna 1991. godine u Sloveniji. U prilog našoj tezi o optimizmu obicnog jugoslovenskog coveka navodimo činjenicu da je fenomen masovnog izbeglištva poceo *tek nakon* izbijanja klasicnih oružanih sukoba koji su podrazumevali najmanje dve velike organizovane oružane grupe u sukobu.

A kada su ti sukobi poceli, i Jugoslavija se zapalila u citavom nizu ratova,¹ došlo je do prave eksplozije prinudnog raseljavanja.



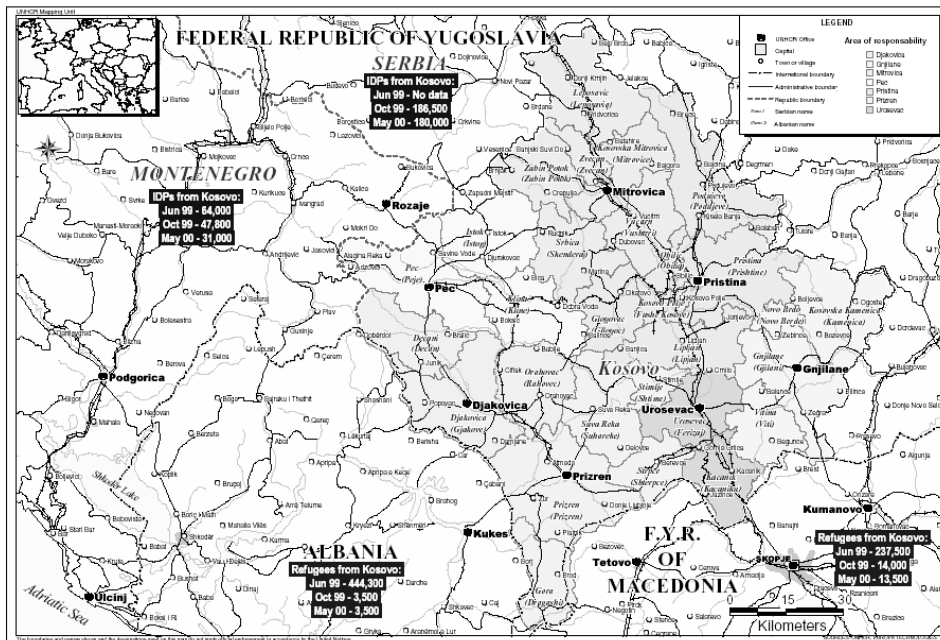
* The figures for other European countries are from Sept. 1996 and are based on information made available to UNHCR by governments (Humanitarian Issues Working Group, HIM/G96/6, 11 Dec. 1996).

Izvor: UNHCR (www.unhcr.ch)

¹ Ovaj rad se ne bavi uzrocima i događajima koji su doveli do raspada Jugoslavije i jugoslovenskih ratova, buduci da smo tom temom pokušali da se bavimo u našem radu "Jugoslovenski ratovi 1991-1999 i neke od njihovih društvenih posledica" (www.ian.org.yu/tortura/srp/monografija.htm). Stoga molimo citaoca da ovaj rad shvati kao dodatak tom pokušaju.

KRATAK NUMERICKI OSVRT NA PROBLEM IZBEGLIŠTVA TOKOM JUGOSLOVENSKIH RATOVA (1991 – 1999)

Ma koliko bila spektakularna, ova tragicna mapa ipak ne ilustruje sva velika izbeglicka kretanja tokom jugoslovenskih ratova. Ona, naime, ne pokazuje kretanja izbeglica tokom i nakon rata između NATO pakta i Savezne Republike Jugoslavije, u prolece i leto 1999. godine. Na sledecoj mapi prikazana je izbeglicka situacija nakon tog rata.



Izvor: UNHCR (www.unhcr.ch)

Ako saberemo brojeve sadržane u gornje dve mape, i ako te podatke uporedimo sa Popisom stanovništva iz 1991, dobićemo sledeće (zapanjujuće) podatke: na 23 528 230 stanovnika nekadašnje SFRJ bilo je 3 725 300 izbeglica i interno raseljenih lica, to jest 15.83 % ukupne populacije. Drugim recima, gotovo *svaki šesti stanovnik bivše SFRJ doživeo je situaciju izbegništva ili internog raseljavanja!*

Ako, pak, u analizu uključimo samo teritorije na kojima se *de facto* odvijao rat (Hrvatsku, Bosnu i Kosovo)², onda su cifre još dramatičnije: na ukupno 11 079 665 stanovnika ovih teritorija bilo je 3 716 300 izbeglica i interno raseljenih lica, to jest 33.54 % ukupnog stanovništva, što znači da je *svaki treci stanovnik ovih teritorija bio izbeglica ili interno raseljeno lice.*

² Ovde isključujemo Sloveniju.

Ako, napokon, pogledamo relevantne cifre za svaku od ovih teritorija ponaosob, videćemo da je za Hrvatsku (4 760 344 stanovnika) ta cifra bila 15.58%, za Bosnu (4 364 574 stanovnika) 51.08%, a za Kosovo (1 954 747 stanovnika) 47.7%. Drugim recima, tokom ratova u ovim zemljama izbeglicku sudbinu doživeo je *gotovo svaki šesti stanovnik Hrvatske i svaki drugi stanovnik Bosne i Kosova!*

Tužna istorijska senka ovog procesa je cinjenica da su mnoga od lica zahvacenih jugoslovenskim ratovima cak i danas izbeglice i raseljena lica. Tako, UNHCR 2003. godine (za interno raseljena lica) i 2004. godine (za izbeglice) izveštava:

Zemlja	Broj izbeglica	Broj interno raseljenih lica
Hrvatska	4 387 ³	31 279 ⁴
Bosna i Hercegovina	22 517 ⁵	404 721 ⁶
Srbija i Crna Gora	291 415 ⁷	256 891 ⁸

Iz gornjih brojeva je vidljivo da je do 2004. godine Hrvatska uglavnom rešila problem, da je Bosna uglavnom rešila problem izbeglica ali da ostaje opterećena ogromnim brojem interno raseljenih lica, dok je Srbija i Crna Gora opterećena kako ogromnim brojem izbeglica tako i ogromnim brojem interno raseljenih lica. To ju je cak i 2004. godine (dakle, pet godina nakon kosovskog i devet godina nakon hrvatskog i bosanskog rata) cinilo najopterećenijom od svih bivših jugoslovenskih zemalja.

U stvari, ako posmatramo *samo broj interno raseljenih*, videćemo da su Bosna i Hercegovina i Srbija i Crna Gora 2004. godine, bile među deset najopterećenijih zemalja u svetu:

³ *Refugee trends 1 january – 30 june 2004 - refugee populations, new arrivals and durable solutions in 81, mostly developing, countries*, str. 4, UNHCR (www.unhcr.ch).

⁴ *2003 global refugee trends - overview of refugee populations, new arrivals, durable solutions, asylum-seekers and other persons of concern to UNHCR*, tabela 1 (www.unhcr.ch).

⁵ *Ibid.* str. 4.

⁶ *2003 global refugee trends - overview of refugee populations, new arrivals, durable solutions, asylum-seekers and other persons of concern to UNHCR*, tabela 1 (www.unhcr.ch).

⁷ *Refugee trends 1 january – 30 september 2004 - refugee populations, new arrivals and durable solutions in 73, mostly developing, countries*, str. 6, UNHCR (www.unhcr.ch).

⁸ *2003 global refugee trends - overview of refugee populations, new arrivals, durable solutions, asylum-seekers and other persons of concern to UNHCR*, tabela 1 (www.unhcr.ch).

KRATAK NUMERICKI OSVRT NA PROBLEM IZBEGLIŠTVA TOKOM
JUGOSLOVENSКИH RATOVA (1991 – 1999)

Interno raseljena populacija kojoj UNHCR pruža pomoć (1. januar 2004. godine)	
Država	Broj interno raseljenih lica
Kolumbija	1 244 400
Azerbedžan	575 600
Liberija	531 600
Šri Lanka	386 100
Rusija	368 200
Bosna i Hercegovina	327 200
Gruzija	260 200
Srbija i Crna Gora	256 900
Avganistan	184 300
Obala Slonovace	38 000

Izvor: *Refugees by Numbers, 2004 Edition*, str. 12, UNHCR (www.unhcr.ch)

*

Osvrnemo li se još jednom na prethodno iznete brojke, možemo se zapitati: cemu bi trebalo pripisati zapanjujuću masovnost prisilnog raseljavanja tokom jugoslovenskih ratova? Po našem mišljenju, odgovor daje pet glavnih uzroka.

1. Svi jugoslovenski ratovi (sa izuzetkom slovenackog) bili su takvi da su se oružani sukobi vodili i u manjim i u vecim naseljenim mestima. Dugacak je spisak gradova koji su bili granatirani ili su se našli u opsadi (Vukovar, Mostar, Zadar, Pakrac, Gospic, Karlovac, Derventa, Drvar, Sarajevo, Dubrovnik...). To znaci da se ogroman broj civila fizicki zatekao na mestu borbi.
2. Još gore, civili su vrlo cesto bili *namerna meta* neprijateljstva oružanih grupa i lokalnih politickih vlasti u okviru procesa nazvanog «etnicko čišćenje», koji podrazumeva skup mera policijskih, vojnih i politickih vlasti preduzetih s ciljem da jedna etnicka grupa nestane s date teritorije ili postane brojcano beznacajna. Te mere su išle od «čišćenja» gvozenom metlom artiljerije i tenkova, preko razlicitih oblika fizickog i seksualnog nasilja, pa sve do izbacivanja iz stanova i kuca, oduzimanja imovine, otpuštanja s posla, gubitka raznih gradanskih i socijalnih prava, i svih mogucih oblika pritiska, diskriminacije, zastrašivanja i poniženja.⁹

⁹ Detalji o mehanizmima, ucesnicima i žrtvama, geografskim lokacijama, efektima i ljudskoj drami etnickog čišćenja u jugoslovenskim ratovima sadržani su u pravom mnoštvu izveštaja i publikacija, a mi pre svega preporucujemo one koje su objavili Specijalni izvestilac Ujedinjenih nacija za ljudska

3. Jugoslovenski ratovi su, kao i gotovo svi drugi veliki ratovi u Evropi, doneli sa sobom ono što bismo mogli nazvati «ratna beda», a pod cim podrazumevamo opšte osiromašenje svih aspekata života. Osim cesto nepodnošljive socijalne i politicke klime, jugoslovenski ratovi su nametnuli stanovništvu surove životne uslove, cak i u krajevima gde nije bilo konkretnih borbi ili «etnickog čišćenja». Ubrojimo li tu i masovan gubitak posla (usled sveopšte ekonomske krize izazvane ratom) i prinudnu mobilizaciju, postace razumljivije zašto su mnogi ljudi odlucili da napuste svoj dom i postanu izbeglice.
4. Ljudi nisu odlazili samo pod pretnjom nasilja, vec su to cinili i kada bi teritorija na kojoj žive mirovnim sporazumom stavljena pod vlast bivše protivnicke strane u ratu. To se desilo na bezbroj mesta u Bosni nakon postizanja Dejtonskog sporazuma (novembra 1995), a isto tako i u Hrvatskoj nakon postizanja Erdutskog sporazuma i nakon konacne reintegracije teritorije bivše Republike Srpske Krajine u Republiku Hrvatsku, 1998. godine.
5. Najzad, i najbitnije, šokantnu masovnost izbeglickih kretanja u jugoslovenskim ratovima treba pripisati cinjenici da su to bili *interetnicki ratovi* na *etnicki mešovitim teritorijama*. Kao što znamo, SFRJ je bila etnicki mešovita država, uređena tako da su pojedini delovi (republike i pokrajine) obuhvatali vecinu (takozvanih konstitutivnih) naroda i vecih nacionalnih manjina. Možemo reci da je svaki konstitutivni narod (ili velika nacionalna manjina) imao svoju maticnu republiku (ili pokrajinu) koja je *uglavnom* obuhvatala dati narod ili nacionalnu manjinu. Ovo «uglavnom» postaje jasnije ako pogledamo tabelu koju smo konstruisali na osnovu poslednjeg predratnog popisa iz 1991. godine:

KRATAK NUMERICKI OSVRT NA PROBLEM IZBEGLIŠTVA TOKOM
JUGOSLOVENSКИH RATOVA (1991 – 1999)

RASPORED GLAVNIH ETNICKIH GRUPA po REPUBLIKAMA SFRJ (prema Popisu iz 1991)¹⁰						
	Hrvati	Slovenci	Muslimani	Srbi	Crnogorci	Makedonci
u Hrvatskoj	3 708 308	23 802	47 603	580 762	9 521	4 760
u Sloveniji	53 688	1 718 318	26 725	47 097	4 233	4 412
u Bosni	755 895	■	1 905 829	1 369 258	■	■
u Srbiji (sa obe pokrajine)	109 214	8 340	237 358	6 428 420	140 024	47 577
u Crnoj Gori	6 249	407	89 932	57 176	380 484	860
u Makedoniji	■	■	■	44 159	■	1 314 283
Ukupno	4 633 354	1 750 867	2 307 447	8 526 872	534 262	1 371 892
Van maticne republike	925 046	32 549	401 618	2 098 452	153 778	57 609
% van maticne republike	19.96	1.86	17.4	24.6	28.79	4.2

■ = uključeni u popisnu rubriku «Ostali». Pretpostavljamo da se radilo o malim, numericki zanemarljivim kontingentima.

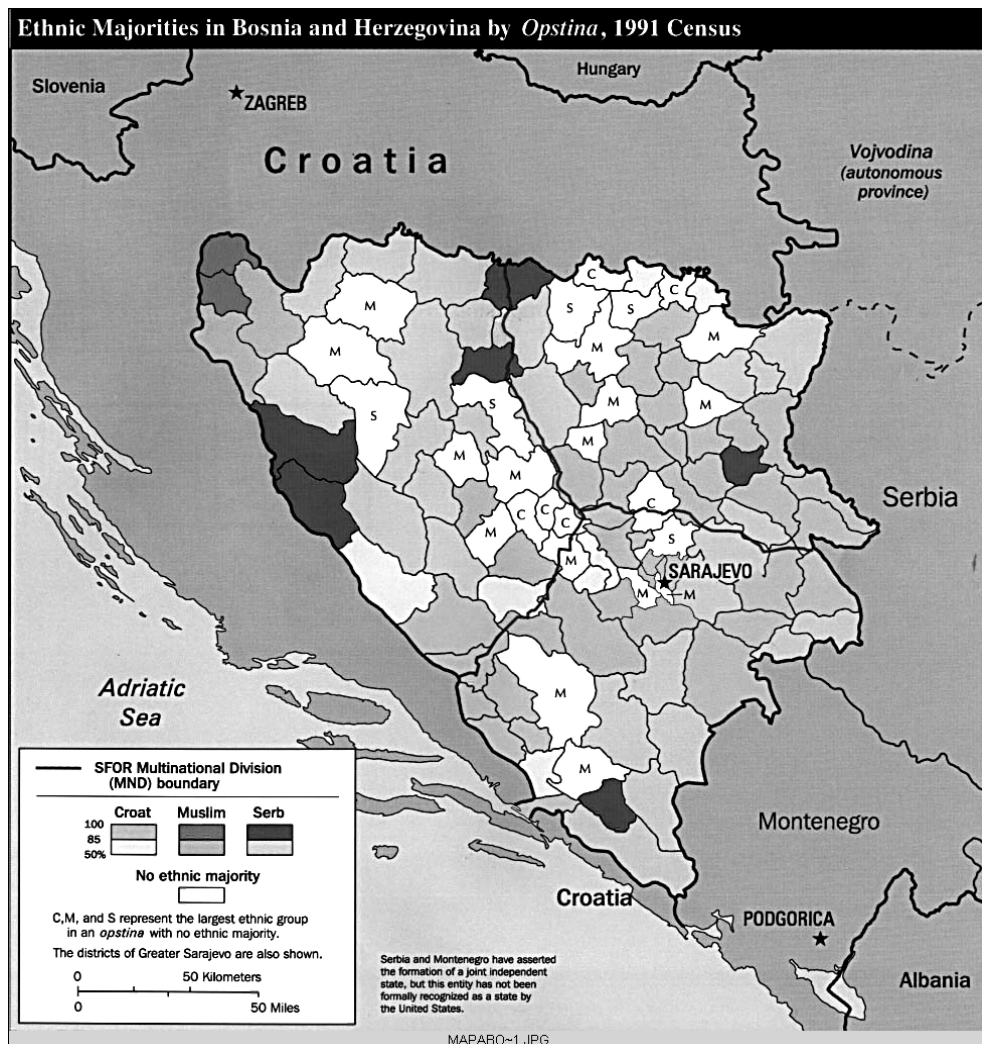
Tabela sasvim jasno pokazuje da je obuhvat pojedine etnicke grupe od strane njene maticne republike varirao od republike do republike. U slucaju raspada Jugoslavije po ondašnjim republickim granicama (a baš takav raspad je sankcionisala medunarodna zajednica na temelju mišljenja i preporuka Arbitražnog komiteta Konferencije o Jugoslaviji, poznatijeg pod imenom «Badinterova komisija»),¹¹ van maticne republike bi ostao minimalan broj Makedonaca, a narocito Slovenaca, dok bi takav rasplet događaja van maticne republike zadesio cak šestinu etnickih Muslimana, petinu etnickih Hrvata i cetvrtinu etnickih Srba. Drugim recima, ako bi se SFRJ raspala po granicama ondašnjih republika (koje bi onda postala «tvrde», internacionalne granice) to bi znacilo da bi Muslimani ostali s velikom nacionalnom manjinom (pre svega u Srbiji, u oblasti Sandžaka), Hrvati s velikom manjinom u Bosni (i malom, ali nikako zanemarljivom manjinom u

¹⁰ *Popis 1991*, Savezni zavod za statistiku, CD-ROM, Beograd, 1997.

¹¹ Kapitalan znacaj ovakvog medunarodno-pravnog rešenja, kao i znacaj ostalih mišljenja Badinterove komisije, promakao je mnogim analiticarima jugoslovenskih konflikata. Za izvrsnu analizu konteksta i posledica odluka Badinterove komisije pogledaj: Roland Rich, "Recognition of States: The Collapse of Yugoslavia and the Soviet Union" (<http://www.ejil.org/journal/Vol4/No1/art4.pdf>). Citalac može naci celokupan tekst odluka Badinterove komisije u: Alain Pellet, "The Opinions of the Badinter Arbitration committee: A Second Breath for the Self-Determination of Peoples" (www.ejil.org/journal/Vol3/No1/art13.html).

Srbiji), a Srbi, pak, s velikim manjinama u Bosni i Hrvatskoj (pre svega u Slavoniji, kao i u okviru onog što se naziva «Krajina»).

Ali, nije samo *medurepublicka* etnička mešavina predratne Jugoslavije bila značajna. Takvo stanje je bilo narocito izraženo *unutar* pojedinih republika, a pre svega unutar Bosne i Hercegovine:



Izvor: http://www.lib.utexas.edu/maps/bosnia/ethnic_majorities_97.jpg

Vec i letimican pogled na ovu mapu pokazuje izuzetnu kompleksnost geografske distribucije glavnih etnickih grupa u Bosni. Slika onoga što je srpski

politicar Vuk Drašković nazvao «leopardovom kožom» već je i laiku mogla da sugeriše da bi interetnički rat, ako izbije u Bosni, bio izuzetno krvav. Naime, svaka logika teritorijalnog razdvajanja i spajanja etničkih grupa morala se sudariti sa sledeće tri tvrde činjenice:

1. nepostojanje kompaktnih etničkih teritorija (na primer, podeljenost muslimanske populacije na istocnu i zapadnu grupu opština; podeljenost hrvatske populacije na južnu, centralnu i severnu grupu; podeljenost srpske populacije na istocnu i zapadnu grupu);
2. postojanje grupa opština «odsecenih» od matične republike ili republickog centra («odsecenost» zapadne grupa «muslimanskih» opština, takozvanog «Bihackog džepa», od Sarajeva; «odsecenost» «hrvatskih» opština iz Centralne Bosne od Hrvatske; «odsecenost» zapadne «srpske» grupe od Srbije); i
3. postojanje velikog broja opština sa velikom etničkom izmešanošću.

Ali teritorijalna etnička distribucija je bila još komplikovanija nego što to gornja mapa ilustruje. Naime, gotovo da nije bilo opštine u BiH koja, mada na gornjoj mapi izgleda prevashodno «muslimanska», «hrvatska» ili «srpska», nije sadržavala brojna *monoetnička* naselja nevecinskih etničkih grupa. Ali, stvari su bile još komplikovanije, budući da su *gotovo svi* opštinski centri u BiH (a to su bila najveća mesta, tj. gradovi) bili multietnički, dok su manja naselja (tj. sela) u njihovom okruženju bila monoetnička, sa velikom ucestalošću sela nevecinske etničke grupe. U stvari, sociološka istina predratne Bosne bi se mogla izraziti i ovako: *multietnički gradovi, monoetnička sela*.¹² U bosanskim gradovima su Muslimani, Hrvati i Srbi živeli zajedno, ali su u selima živeli odvojeno.

U slučaju izbijanja interetničkog rata, takva situacija je obećavala barem dve užasavajuće stvari:

¹² I u tome je jedna od najvećih tragedija bosanskog rata. Ne samo što je selo (svuda, a ne samo u Bosni) prijemčivije za ideje i sentimente etničkog nacionalizma već i je rat brutalno prekinuo dalju modernizaciju bosanskog društva i dalju urbanizaciju, koja je jedan od njenih osnovnih ciljeva. Da se nastavio miran razvoj Bosne, svi su izgledi da bi nebežna urbanizacija, sa svim što ona donosi (umnožavanje svakovrsnih kontakata i opšte povećanje geografske i socijalne pokretljivosti), doprinela svakovrsnom mešanju raznih etničkih grupa i izgradnji snažnog multietničkog društva, a pre svega nadetničkom, građanskom samoodređenju pojedinaca. U prilog ovoj tezi možemo izneti činjenicu da je ogromna većina građana BiH koji su se na popisu 1991. izjasnili kao Jugosloveni (ukupno 239 857, to jest, 5.49% opšte populacije) živela u glavnim opštinskim mestima, tj. gradovima. Ta cifra postaje još informativnija ako uočimo da su se žitelji bosanskih gradova većih od 50 00 stanovnika 2,67 puta češće od bosanskog proseka izjašnjavali kao Jugosloveni. Možemo reci da je jugoslovenstvo bilo *građanski* politički identitet u oba smisla te reci.

1. mucne, krvave gradske borbe između kvartova i ulica, sa vrlo tužnom sudbinom pripadnika onih etničkih grupa koje bi se u situaciji gradskih borbi zatekle neorganizovane i nenaoružane;
2. neselektivno uništavanje ili proterivanje citavih sela.

Rat nikako nije smeo da se desi, a posebno ne u Bosni!

Ali kada je on ipak izbio, pocela je eksplozija izbeglickih kretanja, koja su, kao i u svim ostalim jugoslovenskim ratovima, sledila logiku *etničkog teritorijalnog grupisanja*. To je znacilo da su ljudi prognani, ili beže, ili u pravcu svojih maticnih republika ili u pravcu teritorija koje kontrolišu oružane snage njihove etnicke grupe. To je pak znacilo da su izbeglicka kretanja bila izuzetno dinamicna i kompleksna, budući da su sledila neverovatno komplikovanu i promenljivu vojnu situaciju na terenu. Evo kako je izgledala vojna situacija u Hrvatskoj i Bosni aprila 1995. godine:

Areas of control in Croatia and Bosnia and Herzegovina, April 1995



Izvor: UNHCR (www.unhcr.ch)

Gornju mapu treba uporediti sa prethodnom da bi se stekla predstava o *pravcima* izbeglickih kretanja. Šematski možemo da kažemo da su etnicki Hrvati bežali (ili bivali prognani) ili u pravcu oblasti pod kontrolom hrvatskih snaga ili u pravcu Hrvatske (tj. onih njenih delova koji nisu bili zahvaceni ratom), da su etnicki Srbi bežali (ili bivali prognani) ili u pravcu oblasti pod kontrolom srpskih snaga ili u pravcu Srbije, dok su bosanski Muslimani bežali (ili bivali prognani) bilo u druge republike bivše SFRJ (pre svega Hrvatsku i Sloveniju), bilo u oblasti pod kontrolom muslimanskih snaga, bilo u inostranstvo. Jedina anomalija u ovoj logici etnickog grupisanja jesu izbeglicka kretanja bosanskih Muslimana prema Hrvatskoj, ali treba reci da se to dešavalo u periodu *pre* izbijanja borbi između muslimanskih i hrvatskih oružanih snaga.¹³

No, ni gornja mapa nije verna graficka predstava *konacnog* teritorijalnog rasporeda etnickih grupa na teritorijama zahvacenim ratom jer su se nakon aprila 1995. godine desila dva velika događaja:

1. ofanzivne akcije hrvatske vojske *Oluja* (maj 1995) i *Bljesak* (avgust 1995), tokom kojih je izbegao najveći deo preostale srpske manjine u Hrvatskoj;¹⁴
2. sklapanje Dejtonskog mirovnog sporazuma, novembra 1995, kojim je definitivno skrojena politicka mapa Bosne i Hercegovine, što je izazvalo dodatna izbeglicka kretanja.

*

Jedna od krupnih demografskih posledica raspada Jugoslavije i jugoslovenskih ratova jeste *etnicka teritorijalna homogenizacija*. U Bosni i na Kosovu etnicka homogenizacija je bila totalna (Kosovo) ili gotovo totalna (Bosna). Na Kosovu su preostali pripadnici ne-albanskih etnickih grupa (Srbi u ogromnoj vecini) grupisani na severu pokrajine, kao i u okviru nekoliko izolovanih, numericki slabih enklava razbacanih po Kosovu. Što se tice Bosne, ona je Dejtonskim sporazumom podeljena na dve oblasti: Republiku Srpsku i Federaciju Bosne i Hercegovine. Iako za sada ne raspolažemo preciznim numerickim podacima kojima bismo potkrepili našu analizu,¹⁵ sve ono što znamo o Bosni nas

¹³ U oktobru 1992. godine HVO (oružane snage bosanskih Hrvata) napao je bosanske Muslimane u opštini Prozor. Usledio je oružani sukob HV-a i HVO-a sa oružanim snagama vlade BiH koji se završio februara 1994. sklapanjem Vašingtonskog sporazuma.

¹⁴ Ovde se necemo upuštati u diskusiju da li su ti ljudi bili žrtve etnickog cišenja ili su sami odlucili da napuste Krajinu, u sklopu unapred pripremljenog plana, kako to tvrdi Dr. Dražen Živic u svom radu "Velicina, uzroci i posledice iseljavanja/izbjega Srba iz Hrvatske" (www.hrz.hr/aktualno/zivic1.htm). Ono što je bitno jeste to da su ti ljudi ostali bez svojih domova i *de facto* postali izbeglice.

¹⁵ Naime, dugo najavljivani bosanski popis koji je trebao da bude održan 2001. godine sve do danas (februar 2005) nije sproveden.

navodi na pomisao da je većina bosanskih Srba grupisana u Republici Srpskoj, dok je većina bosanskih Muslimana i Hrvata grupisana u bosansko-hercegovačkoj Federaciji, čija je etnička situacija dodatno iskomplikovana time što su Hrvati uglavnom grupisani na jugu, u okviru bivše «Hrvatske Republike Herceg-Bosne».

U stvari, postoje samo dva veća mesta u Bosni gde bivše zaracene strane nastavljaju da žive zajedno. To su Mostar (koji je *de facto* «podeljeni grad», u stalnom stanju napete ravnoteže između Muslimana i Hrvata) i Brčko (koje je pod direktnom upravom međunarodne zajednice i služi, mogli bismo reći, kao svojevrsan izlog njenog mirovnog uspeha u Bosni). Svuda drugde u Bosni – barem za sada - zajednički život stvar je prošlosti. Naravno, mislimo na zajednički život u iole značajnijim numeričkim proporcijama.

Ali, etnička homogenizacija nije bila samo stvar teritorija na kojima su se odvijale oružane borbe. Takva je sudbina snašla i neke druge republike i pokrajine bivše Jugoslavije. Pogledajmo etničke većine po Popisu iz 1991, uporedene sa brojevima na prvim sledećim popisima:

A. Republika	B. Vecinska etnička grupa	C. Učešće vecinske grupe u ukupnom stanovništvu republike (1991) ¹⁶	D. Učešće vecinske grupe u ukupnom stanovništvu republike (2002)	E. Razlika (D-C)
Slovenija	Slovinci	87.55 %	83.06 % ¹⁷	- 4.49 %
Hrvatska	Hrvati	78.09 %	89.63 % ¹⁸	+ 11.53 %
Srbija (centralna Srbija)	Srbi	88.91 %	89.48 % ¹⁹	+ 0.57 %
Srbija (Vojvodina)	Srbi	56.79 %	65.05 % ²⁰	+ 8.25 %
Srbija (Total)	Srbi	72.85 %	77.26 % ²¹	+ 4.41 %
Makedonija	Makedonci	64.62 %	64.17% ²²	- 0.45 %
Crna Gora	Crnogorci	61.84 %	40.64 %	- 21.2 %

¹⁶ *Popis 1991*, Savezni zavod za statistiku, CD-ROM, Beograd, 1997.

¹⁷ *Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj, Slovenija, 31. marec 2002.* (www.stat.si/popis2002/gradivo/POPIS-2002-PSO1.pdf).

¹⁸ *Popis stanovništva, kucanstava i stanova 2001.* (www.dzs.hr).

¹⁹ *K????? ?????????? ?????? 2002.* (www.statserb.sr.gov.yu/zip/esn31.pdf)

²⁰ *Ibid.*

²¹ *Ibid.*

²² *????? ?? ?????????????, ?????????????? ? ?????????? ?? ?????????? ??????????, 2002 ??????,* www.stat.gov.mk/./zakon_popis2002.htm.

Ako iz ove tabele izostavimo Crnu Goru (cije je opadanje etnicke homogenizacije zapravo fiktivno)²³ i Sloveniju (gde se opadanje homogenizacije nije desilo numerickim povecanjem nevecinskih etnickih grupa),²⁴ primeticemo pre svega da se najveca homogenizacija odigrala u Hrvatskoj i Srbiji.

Promene u Hrvatskoj su pre svega posledica opadanja broja Srba od 581 663 (12.15 % stanovništva), koliko ih je bilo 1991. godine, na 201 631 (4.54 % stanovništva), koliko ih je bilo po hrvatskom popisu iz 2002. godine.²⁵ Drugim recima, u medupopisnom periodu Hrvatska je ostala siromašnija za 380 000 Srba. Najveci broj ovih ljudi izbegao je tokom i nakon rata u Hrvatskoj, pri cemu je najveci broj otišao u Srbiju, a jedan manji deo u one delove BiH koji su po Dejtonskom sporazumu ušli u sastav Republike Srpske. Ujedno, odlaskom tih ljudi Hrvatska je prakticno postala monoetnicka zemlja.²⁶

Što se Srbije tice, kao što to gornja tabela pokazuje, etnicka homogenizacija se pre svega odigrala u Vojvodini, severnoj srpskoj pokrajini. Da bismo objasnili etnicku homogenizaciju u Vojvodini, moramo imati u vidu bar dva procesa:

1. dolazak srpskih izbeglica iz Bosne i Hrvatske;

²³ Po popisu iz 1991, Crnogorci su sacinjavali 61.84 % stanovništva Crne Gore, a Srbi 9.29 %. Po crnogorskom popisu iz novembra 2003. godine (ciji rezultati još uvek nisu stavljeni na internet ali jesu zvanicno izneti i komentarisani u štampi) bilo je ukupno 672 656 stanovnika Crne Gore, od cega 273 366 Crnogoraca (40.64 % stanovništva) i 201 892 Srba (30.01 %). Otkud taj spektakularan pad broja Crnogoraca i podjednako spektakularan porast broja Srba? Odgovor je u tome što se, nakon višegodišnjeg politickog konflikta između pristalica nezavisnosti Crne Gore i zagovornika njenog ostajanja u zajednici sa Srbijom, neki stanovnici Crne Gore, koji su se na Popisu iz 1991. izjasnili kao Crnogorci, na popisu iz novembra 2003. izjasnili su se kao Srbi. Naime, 1991. godine su Crnogorci zajedno sa Srbima cinili 71.13 % stanovništva, a 2003. godine ih je zajedno bilo 70.65 %. Ocito je, dakle, da se radi o jednom istom kontingentu ljudi unutar koga su varirala samoodredjenja «Crnogorac» ili «Srbini».

²⁴ Naime, u odnosu na 1991. godinu, desio se pad broja pripadnika svih nacionalnih manjina izuzev Bošnjaka i Albanaca (i u zanemarljivo maloj meri Rusa, Nemaca i Ukrajinaca). Ali ni numericki porast ovih manjina nije toliko da bi objasnio tako veliki pad ucešca Slovenaca u opštoj populaciji. Odgovor je u tome što je, u odnosu na Popis iz 1991, broj osoba koje su se deklarirale kao Slovenci opao za 58 294, dok je, s druge strane, broj onih koji “nisu želeli da odgovore» porastao od 0 (buduci da takva mogucnost na ranijim popisima nije postojala) do 48 588. Najzad, u odnosu na popis iz 1991. godine broj osoba “nepoznate” narodne pripadnosti porastao je sa 42 355 na fantasticnih 126 325. Metodološka objašnjenja predstavljena na kraju popisnih rezultata ne daju, nažalost, nikakva objašnjenja o kategoriji “nepoznato”, tako da nismo u stanju da kažemo šta zapravo ona predstavlja i kako je uopšte moguće da 6.43% stanovništva u Sloveniji ima “nepoznatu” narodnu pripadnost.

²⁵ *Popis stanovništva, kucanstava i stanova 2001*, (www.dzs.hr).

²⁶ Naime, prva kategorija nakon “Srba” su “ostali neizjašnjeni” kojima je pripadalo 1.8% stanovništva. Za njima slede “ostali” (0.49%) i “Bošnjaci” (0.47%). Sve ostale deklarirane nacionalne manjine (Italijani, Madari, Albanci...) numericki su inferiorne u odnosu na Bošnjake. *Popis stanovništva, kucanstava i stanova 2001*, tabela «Stanovništvo prema narodnosti» (www.dzs.hr).

2. opadanje broja pripadnika nacionalnih manjina, pre svega Hrvata i narocito Madara. Po popisu iz 1991. godine, u Srbiji (bez Kosova) bilo je 101 053 Hrvata (1.29 % ukupnog stanovništva), od kojih je u Vojvodini živelo 74 226 (3.69% ukupne populacije Vojvodine). Godine 2002. u Srbiji (bez Kosova) živelo je 70 602 Hrvata (0.94% ukupne populacije), od kojih je 56 546 bilo u Vojvodini (2.78% populacije Vojvodine). Drugim recima, u međupopisnom periodu Srbija je osiromašila za 30 451 Hrvata, a udeo Hrvata u opštem stanovništvu Srbije je opao sa 1.29 % na 0.94%.²⁷ Što se Madara tice, njih je u 1991. godine u Srbiji (bez Kosova) bilo 345 376 (4.4% ukupnog stanovništva), od kojih je 340 946 živelo u Vojvodini (16.94 % svih Vojvodana). Godine 2002. u Srbiji (naravno, bez Kosova) živelo je 293 299 Madara (3.91% stanovnika Srbije), od kojih je 290 207 bilo u Vojvodina (14.28% Vojvodana). Drugim recima, u međupopisnom periodu Srbija je osiromašila za 52 077 Madara.

Ipak, i pored povećane etnicke homogenizacije, Vojvodina, pored Makedonije (koja je, zapravo, veoma nestabilna *bietnicka* zemlja), ostaje etnicki najraznovrsnija teritorija bivše Jugoslavije.

Medutim, ne možemo a da ne primetimo da nakon završetka ratova srpska manjina u Hrvatskoj i hrvatska manjina u Srbiji prakticno i ne postoje. Neko bi mogao cinicno primetiti da su Hrvatska i Srbija vrlo uspešno «razmenile» stanovništvo, a mi se možemo zapitati da li je dalja etnicka homogenizacija neizbežna sudbina bivših jugoslovenskih zemalja? Mislimo da odgovor na ovo pitanje zavisi pre svega od odgovora na sledeca dva pitanja:

1. Da li ce procesi repatrijacije izbeglica i interno raseljenih lica dovesti do kakvog-takvog povratka predratne etnicke mešavine?
2. Da li ce se u zemljama bivše Jugoslavije desiti dinamicni ekonomski razvoj koji bi, uz tolerantnu i neksenofobicnu politicku klimu, doveo do nove otvorenosti medurepublickih granica i mogucnosti zasnivanja života na nekom drugom mestu?

Sigurno je da se nijedan od tih procesa, ni pored kontinuiranog i dovoljnog angažmana medunarodne zajednice, ne može desiti bez *iskrene privrženosti*

²⁷ Izvesno je da se makar deo vojvodanskih Hrvata iselio pod raznim oblicima pritiska, licnih napada i zastrašivanja koji se mogu okarakterisati kao "etnicko cišćenje". Radilo se, naime, o žiteljima nekoliko vojvodanskih sela koji su, suoceni sa napadima od strane pripadnika ultranacionalisticke Srpske radikalne stranke, napustili Vojvodinu. O ovome vidi detaljne izveštaje koje je publikovao beogradski Fond za humanitarno pravo: *Pod lupom: kršenje ljudskih prava na teritoriji bivše Jugoslavije 1991-95*, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 1997.

lokalnih politickih autoriteta idejama multietnicnosti, gradanskog društva i poštovanja ljudskih prava.

Optimizam ili pesimizam u pogledu razmatranih pitanja licna je stvar svakog pojedinca.

LITERATURA

2003 global refugee trends - overview of refugee populations, new arrivals, durable solutions, asylum-seekers and other persons of concern to UNHCR, UNHCR (www.unhcr.ch)

K?????? ?????????? ?????? 2002, (www.statserb.sr.gov.yu/zip/esn31.pdf)

Pod lupom: kršenje ljudskih prava na teritoriji bivše Jugoslavije 1991-95, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 1997.

Popis 1991, Savezni zavod za statistiku, CD-ROM, Beograd, 1997

????? ?? ?????????????, ?????????????? ? ?????????? ?? ??????????
? ?????????, 2002 ?????? (www.stat.gov.mk/./zakon_popis2002.htm)

Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj, Slovenija, 31. marec 2002
(www.stat.si/popis2002/gradivo/POPIS-2002-PSO1.pdf)

Popis stanovništva, kucanstava i stanova 2001 (www.dzs.hr)

Pellet, A. “The Opinions of the Badinter Arbitration committee: A Second Breath for the Self-Determination of Peoples” (www.ejil.org/journal/Vol3/No1/art13.html)

Refugee trends 1 January – 30 June 2004 - refugee populations, new arrivals and durable solutions in 81, mostly developing, countries, UNHCR (www.unhcr.ch)

Refugee trends 1 January – 30 September 2004 - refugee populations, new arrivals and durable solutions in 73, mostly developing, countries, UNHCR (www.unhcr.ch)

Rich, R. “Recognition of States: The Collapse of Yugoslavia and the Soviet Union” (www.ejil.org/journal/Vol4/No1/art4.pdf).

Živic, D. “Velicina, uzroci i posljedice iseljavanja/izbjega Srba iz Hrvatske” (www.hrz.hr/aktualno/zivic1.htm).

ISTRAŽIVACKI POSTUPAK

Ivana Vidakovic

Sandrina Špeh-Vujadinovic

Branko Vujadinovic

Goran Opacic

SPROVOĐENJE ISTRAŽIVANJA

Istraživanje je pripremano tokom februara i marta 2004. godine. Formirana je mreža od 30 saradnika i anketara u regionu i organizovan trodnevni trening za anketare koji će vršiti istraživanje. Kroz aktivnu obuku anketari su osposobljeni za zadavanje i inicijalno administriranje baterije testova.

Terenski deo istraživanja sproveden je u periodu april - jul 2004. godine, i to dvofazno. U prvom krugu istraživanja ispitano je 500 povratnika u Hrvatsku, odnosno Bosnu i Hercegovinu do kojih su naši anketari mogli doći na terenu. Zatim su na osnovu strukture ispitanih povratnika planirani poduzorci izbeglica i lokalnog stanovništva usklađeni po polu, godinama, mestu stanovanja i obrazovnom statusu. U drugoj fazi istraživanja anketari su dobili precizne instrukcije i proporcije za odabir tih paralelnih uzoraka.

Ispitanici su licno kontaktirani; predoceni su im predmet i ciljevi istraživanja. Kroz taj inicijalni kontakt motivisani su da sami učestvuju u istraživanju, informisani o tome šta bi njihovo učešće u istraživanju podrazumevalo i koliko bi trajalo, i nakon toga im je predloženo da potpišu izjavu o dobrovoljnom učešću u istraživanju. Anketiranje jednog ispitanika trajalo je u proseku oko 90 minuta. Iz jedne porodične zajednice u istraživanju je mogao učestvovati samo jedan član.

CILJNA POPULACIJA

Ciljna populacija ovog istraživanja bili su izbeglice i povratnici iz ratom zahvacenih krajeva, sada nastanjeni na teritoriji Srbije i Crne Gore, Republike Hrvatske ili Bosne i Hercegovine, starosti od 25 do 70 god.

Izbeglice – U istraživanju se ovaj izraz koristi za izbegla i interno raseljena lica koja su neposredno pred rat ili tokom rata (u razdoblju 1990-1997. god.) napustila svoja predratna boravišta i još uvek žive u izbeglištvu, u okviru svoje države ili u drugoj državi, bez obzira na nacionalnost ili državu porekla, i to:

Srbi koji su izbegli iz Hrvatske u Srbiju ili Republiku Srpsku;

Hrvati koji su u izbegli iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku;

Hrvati interno raseljeni u Hrvatskoj;

Srbi koji su izbegli iz Federacije Bosne i Hercegovine u Srbiju;

Srbi koji su interno raseljeni iz Federacije Bosne i Hercegovine u Republiku Srpsku;

Bošnjaci koji su interno raseljeni iz Republike Srpske u Federaciju Bosne i Hercegovine.

U istraživanju je učestvovao 501 ispitanik u ovom statusu.

Povratnici – Izraz se koristi za lica koja su neposredno pred rat ili tokom rata (u razdoblju 1990-1997god.) na neki period napustila svoja prebivališta i živela u izbeglištvu, u okviru svoje države ili u drugoj državi, da bi se nakon rata vratila u svoja predratna boravišta, bez obzira na njihovu nacionalnost ili državu porekla;

527 ispitanika u našem istraživanju imalo je status povratnika.

Autori su svesni problematčnosti ovakvog ukupnjavanja kategorija ispitanika, ali su se na to odlucili tragajuci za zajednickim karakteristikama izbeglickog, odnosno povratnickog iskustva bez obzira na specificne pravce migracija.

U tekstu se zato specificuju druge karakteristike uzorka izbeglica i povratnika kada se razmatraju njihove specificnosti po podgrupama.

Lokalno stanovništvo - Kontrolna grupa od 463 ispitanika obuhvatila je paralelan uzorak lokalnog stanovništva iz sadašnjih mesta boravka ciljne populacije.

LOKACIJE

Istraživanje je vršeno na preko 50 lokacija u regionu, uglavnom u opštinama u kojima su angažovane organizacije aktivne.

Tabela 1: Broj ispitanika po državama i opštinama

SRBIJA I CRNA GORA		HRVATSKA		BOSNA I HERCEGOVINA	
Centralne opštine grada Beograda	110	Benkovac	49	Banjaluka	55
Zemun	50	Karlovac	31	Bihac	6
Obrenovac	10	Knin	90	Bratunac	23
Barajevo	8	Lipik	42	Brcko	11
Lazarevac	7	Obrovac	11	Doboj	7
Mladenovac	6	Osijek	34	Kladanj	10
Sopot	6	Pakrac	63	Milici	112
Pancevo	5	Vojnic	9	Opštine grada Sarajeva	100
Stara Pazova	29	Vukovar	114	Srebrenica	50
Novi Sad	7	Zadar	27	Tuzla	273
Zajecar	10	drugo	27	Vlasenica	10
Kraljevo	8	bez podatka	3	Živinice	5
Užice	5	TOTAL	500	drugo	30
drugo	27			bez podatka	4
bez podatka	14			TOTAL	696
TOTAL	302				

Najveći deo ispitanika na teritoriji Srbije ispitan je u centralnoj Srbiji, to jest na široj teritoriji grada Beograda (uključujući centralne i šire beogradske opštine kao što su Zemun, Barajevo, Lazarevac, Mladenovac, Obrenovac i Sopot), zatim u opštinama Stara Pazova, Indija, Pancevo, Novi Sad, Zajecar, Kraljevo i Užice.

U Hrvatskoj je najveći broj ispitanika ispitan u Vukovarsko-sremskoj županiji (Vukovar, Borovo), zatim Požeško-slavonskoj (Pakrac, Lipik), Šibensko-kninskoj (Knin, Kistanje) i Zadarskoj županiji (Benkovac, Obrovac, Zadar), a nešto manji u Karlovačkoj (Karlovac, Vojnic) i Osijecko-baranjskoj županiji (Osijek).

Istraživanje je vršeno i u oba entiteta Bosne i Hercegovine. Najviše ispitanika iz Federacije BiH je iz Tuzlanskog (Tuzla, Lukavac, Živinice, Gradacac, Kladanj, Doboj) i Sarajevskog kantona (Sarajevo Centar, Sarajevo Novi Grad, Novo Sarajevo, Ilidža, Ilijaš), a manje ih je iz Unsko-sanskog kantona (Bihac, Sanski Most). Istraživanjem su pokriveni i Banjaluka, i istočni deo Republike Srpske (Milici, Srebrenica, Bratunac, Vlasenica). Manji broj ispitanika je iz distrikta Brcko.

UZORAK

Ukupan broj ispitanika obuhvaćenih ovim istraživanjem je 1502, od čega je 417 ispitanika s teritorije Federacije BiH, 269 iz Republike Srpske, 510 iz Hrvatske i 295 iz Srbije, dok je preostalih 11 ispitanika s teritorije distrikta Brcko (zbog malog broja ovih ispitanika te nemogućnosti da formiraju posebnu kategoriju, kao i nemogućnosti da se uključe u neku od već postojećih većih kategorija po kriterijumu entiteta, podaci dobijeni ispitivanjem ovih 11 osoba nisu korišćeni u daljim analizama u kojima je u obzir uziman trenutni boravak u nekoj od država/entiteta).

Gradanski status

Tabela 2: Distribucija ispitanika s obzirom na gradanski status i državu/entitet

		Federacija BIH	Republika Srpska	Hrvatska	Srbija	ukupno
povratnik	N	182	122	223		527
	%	43.6%	45.4%	43.7%		35.3%
izbeglica	N	130	90	135	146	501
	%	31.2%	33.5%	26.5%	49.5%	33.6%
domicilno stanovništvo	N	105	57	152	149	463
	%	25.2%	21.2%	29.8%	50.5%	31.1%

Celokupni uzorak ispitanika su činili 56.0% muškaraca i 44.0% žena. Među povratničkom populacijom zastupljenom u uzorku, muškarci su činili 57.5% a žene 42.5%. S obzirom da su izbeglicki i domicilni uzorak ujednačavani sa povratničkim, sličan odnos muškaraca i žena je zastupljen i u ovim uzorcima (54.2% muškaraca, 45.8% žena u izbeglickom uzorku i 56.1% muškaraca, 43.9% žena u uzorku domicilnog stanovništva).

Od ukupnog broja ispitanika iz Federacije BiH, 182 (43.6%) su povratnici, 130 (31.2%) izbeglice a 105 (25.2%) su osobe koje pripadaju domicilnom stanovništvu. U Republici Srpskoj je u uzorku ispitanika bilo zastupljeno 45.4% povratnika, 33.5% izbeglica i 21.2% domicilnog stanovništva. U Hrvatskoj su 43.7% uzorka činili povratnici, 26.5% izbeglice dok je domicilno stanovništvo bilo zastupljeno u uzorku sa 29.8%. U Srbiji su uzorkom bila obuhvaćena samo izbegla (49.5%) i domicilna lica (50.5%), što je u vezi sa činjenicom da na teritoriji Srbije (uža Srbija bez Kosova) nije bilo ratnih dejstava te ni značajnijih migracija iz i unutar Srbije koje bi se mogle okarakterisati kao izbeglicke/raseljenicke.

Uzorcima izbeglica i domicilnog stanovništva su pravljene prema uzorku povratnika koji je prvi formiran po principu prigodnog uzorka. Kao što se vidi, postoji relativno ravnomerna zastupljenost sve tri kategorije ispitanika (35.3% povratnici, 33.6% izbeglice i 31.1% domicilno stanovništvo), što znatno povećava mogućnost poredjenja rezultata ovih triju kategorija ispitanika.

Etnicka pripadnost

U uzorku su najviše bili zastupljeni ispitanici srpske nacionalnosti (59.0%), dok su Bošnjaci činili 20.15% a Hrvati 18.1% uzorka. Vrlo slična je etnička struktura sve tri ključne grupe u ovom istraživanju – povratnika, izbeglica i domicilnog stanovništva. Ostalih nacionalnosti je bilo samo 2.8%. Ispitanici srpske nacionalnosti su činili većinu među ispitanicima iz svih obuhvaćenih država odnosno entiteta izuzev Federacije BiH, gde su najzastupljeniji bili ispitanici bošnjačke nacionalnosti. Veća zastupljenost ispitanika srpske nacionalnosti u uzorku je posledica činjenice da su stanovnici ove nacionalnosti i realno najzastupljeniji, odnosno, za razliku od ispitanika bošnjačke i hrvatske nacionalnosti, žive u znatnom broju u svim državama i entitetima obuhvaćenim istraživanjem. Precizniji podaci o distribuciji uzorka s obzirom na etničku pripadnost i državu dati su u tabeli koja sledi:

Tabela 3: *Distribucija ispitanika s obzirom na etničku pripadnost i državu/entitet*

		Federacija BIH	Republika Srpska	Hrvatska	Srbija	ukupno
Bošnjak	N	231	63	2	3	299
	%	55.4%	23.4%	.4%	1.0%	20.1%
Hrvat	N	48	7	210	5	270
	%	11.5%	2.6%	41.2%	1.7%	18.1%
Srbin	N	125	190	283	282	880
	%	30.0%	70.6%	55.5%	95.6%	59.0%
ostalo	N	13	9	15	5	42
	%	3.1%	3.3%	2.9%	1.7%	2.8%

Tabela 3a: *Distribucija ispitanika s obzirom na etnicku pripadnost i gradanski status*

		povratnici	izbeglice	domicilno stanovništvo	ukupno
Bošnjak	N	112	129	69	310
	%	20.8%	25.7%	14.9%	20.6%
Hrvat	N	86	102	82	270
	%	16.0%	20.4%	17.7%	18.0%
Srbin	N	321	259	300	880
	%	59.7%	51.7%	64.8%	58.6%
ostalo	N	19	11	12	42
	%	3.5%	2.2%	2.6%	2.8%

Starost

Prosečna starost ispitanika u istraživanju je bila 47 godina i 6 meseci.

Detaljan opis starosne distribucije u različitim državama/entitetima dat je u tabeli koja sledi:

Tabela 4: *Distribucija ispitanika s obzirom na starost i državu/entitet*

		Federacija BIH	Republika Srpska	Hrvatska	Srbija	ukupno
do 34 godine	N	52	100	94	51	297
	%	12.5%	37.3%	18.5%	17.5%	20.0%
35-44	N	53	69	125	58	305
	%	12.8%	25.7%	24.7%	19.9%	20.6%
45-54	N	104	62	137	79	382
	%	25.1%	23.1%	27.0%	27.1%	25.8%
55-64	N	142	33	110	73	358
	%	34.2%	12.3%	21.7%	25.0%	24.2%
65 i više	N	64	4	41	31	140
	%	15.4%	1.5%	8.1%	10.6%	9.4%

Tabela 4a: *Distribucija ispitanika s obzirom na starost i gradanski status*

		povratnici	izbeglice	domicilno stanovništvo	ukupno
do 34 godine	N	97	117	85	299
	%	18.2%	23.5%	18.4%	20.0%
35-44	N	97	126	85	308
	%	18.2%	25.4%	18.4%	20.6%
45-54	N	140	120	122	382
	%	26.2%	24.1%	26.4%	25.6%
55-64	N	141	97	125	363
	%	26.4%	19.5%	27.1%	24.3%
65 i više	N	59	37	45	141
	%	11.0%	7.4%	9.7%	9.4%

Urbano - ruralno

U periodu istraživanja ukupno 69.9% ispitanika je živelo u gradu, a 30.1% na selu. Slicni rezultati su dobijeni razmatranjem podataka za svaku državu/ entitet ponaosob.

Tabela 5: *Distribucija ispitanika s obzirom na sadašnje mesto prebivališta (selo-grad) i državu/entitet*

		Federacija BIH	Republika Srpska	Hrvatska	Srbija	ukupno
u gradu	N	334	182	339	179	1034
	%	80,9%	68,7%	66,7%	61,1%	69,9%
na selu	N	79	83	169	112	443
	%	19,1%	31,3%	33,3%	38,9%	30,1%

Tabela 5a: *Distribucija ispitanika s obzirom na sadašnje mesto prebivališta (selo-grad) i gradanski status*

		povratnici	izbeglice	domicilno stanovništvo	ukupno
u gradu	N	342	354	349	1045
	%	63.9%	72.0%	75.7%	70.2%
na selu	N	193	138	112	443
	%	36.1%	28.0%	24.3%	29.8%

Ispitanici iz sva tri entiteta su i pre rata u većem broju živeli u gradu nego na selu, pri čemu je najveća zastupljenost gradskog stanovništva pre rata nađena kod ispitanika s područja Federacije BiH (73.7% ispitanika je živelo u gradu), nešto manja kod ispitanika iz Republike Srpske (64.3% ispitanika su pre rata živeli u gradu) dok je u Srbiji 56.8% ispitanika živelo pre rata u gradu, a među ispitanicima iz Hrvatske je taj procenat iznosio 54.4%.

Tabela 6: *Distribucija ispitanika s obzirom na predratno mesto prebivališta (selo-grad) i državu/entitet*

		Federacija BIH	Republika Srpska	Hrvatska	Srbija	ukupno
u gradu	N	232	135	191	83	641
	%	73,7%	64,3%	54,4%	56,8%	62,7%
na selu	N	83	75	160	63	381
	%	26,3%	35,7%	45,6%	43,2%	37,3%

Tabela 6a: *Distribucija ispitanika s obzirom na predratno mesto prebivališta (selo-grad) i gradanski status*

		povratnici	izbeglice	ukupno
u gradu	N	347	300	647
	%	65.2%	60.9%	63.1%
na selu	N	185	193	378
	%	34.8%	39.1%	36.9%

Kada se uporede podaci o mestu boravka sada i pre rata, uočava se značajan procenat ljudi koji su prešli iz grada u selo ili obrnuto. Sigurno je da su promene oba tipa drastično menjale način života ovih ljudi, te da su se oni zbog toga suočavali s mnogobrojnim poteškoćama u akulturaciji odnosno adaptaciji na nove sredine (nov ritam života, nova zanimanja, socijalnu mrežu, nove obrasce ponašanja, sisteme vrednosti...)

Tabela 7: *Promena mesta prebivališta (selo – grad)*

	broj	procenat
iz sela u selo	238	23.3%
iz sela u grad	94	9.2%
iz grada u selo	139	13.6%
iz grada u grad	551	53.9%

Bracni status

U celokupnom uzorku, kao i u svakom od tri poduzorka (povratnici, izbeglice i domicilno stanovništvo) dominiraju ispitanici koji su u braku (od 60.8% među domicilnim ispitanicima do 67.9% među izbeglicama), na drugom mestu su samci (od 16.6% među izbeglicama do 23.1% među povratnicima), zatim udovci/udovice (od 9,9% među povratnicima do 11.9% među domacim stanovništvom), dok je najmanji procenat ispitanika koji su razvedeni (od 4.4% među izbeglicama do 7.4% među domicilnim ispitanicima).

Među povratnicima koji su ušli u naš uzorak, 62.4% je u braku, dok je 23.1% samaca. Iako veliku većinu povratnika čine udate/oženjene osobe, značajan je i broj samaca koji su rešili da se vrate na svoja prvobitna ognjišta. Najveći deo tih samaca (preko 50%) spada u ispitanike iz najmlađe kategorije. Identična je situacija kod izbeglica i domicilnog stanovništva.

Tabela 8: *Bracni status ispitanika*

		povratnici	izbeglice	domicilno stanovništvo	ukupno
neoženjen / neudata	N	124	83	92	299
	%	23.1%	16.6%	19.9%	20.0%
oženjen / udata	N	335	339	281	955
	%	62.4%	67.9%	60.8%	63.8%
razveden / razvedena	N	25	22	34	81
	%	4.7%	4.4%	7.4%	5.4%
udovac / udovica	N	53	55	55	163
	%	12.4%	8.3%	9.2%	10.9%

Broj dece

Prosecan broj dece po ispitaniku je 1.76. Najveci broj dece imaju ispitanici bošnjačke nacionalnosti. Primetno je takode da izbeglice imaju više dece od povratnika. Ova je razlika još veca ako se uzmu u obzir samo ispitanici mladi od 45 godina. Cini se da se u predratne domove cešće vraćaju porodice bez ili sa manjim brojem dece.

Tabela 9a: *Prosecan broj dece s obzirom na nacionalnost*

Bošnjaci	Hrvati	Srbi
2.08	1.78	1.66

Tabela 9b: *Prosecan broj dece s obzirom na gradanski status*

povratnici	izbeglice	domicilno stanovništvo
1.66	1.94	1.67

Tabela 9c: *Prosecan broj dece s obzirom na gradanski status (mladi od 45 godina)*

povratnici	izbeglice	domicilno stanovništvo
1.19	1.68	1.20

Obrazovni status

Sve tri kategorije ispitanika su približno ujednacene po obrazovnom statusu ispitanika (jer su izbeglicki i domicilni uzorak ujednacavani sa uzorkom povratnika i po ovom kriterijumu). U sva tri poduzorka kao i u uzorku u totalu dominiraju ispitanici srednjeg obrazovnog nivoa (64.2% celokupnog uzorka). Na drugom mestu su ispitanici sa završenom osnovnom školom (17.1% celokupnog uzorka), u malo manjoj meri su zastupljeni ispitanici s višom školom ili fakultetom (14.2% celog uzorka), dok su u najmanjem procentu u uzorku bili prisutni ispitanici bez završene osnovne škole (4.5%).

Tabela 10: *Distribucija ispitanika obzirom na obrazovni nivo i gradanski status*

		povratnici	izbeglice	domicilno stanovništvo	ukupno
nezavršena osnovna škola	N	23	24	21	68
	%	4.3%	4.8%	4.6%	4.5%
osnovna škola	N	89	96	71	256
	%	16.6%	19.3%	15.4%	17.1%
srednja škola	N	350	317	293	960
	%	65.2%	63.7%	63.6%	64.2%
viša škola ili fakultet	N	75	61	76	212
	%	14.0%	12.2%	16.5%	14.2%

INSTRUMENTI

Primenjena baterija instrumenata sastavljena je za specificne potrebe ovog istraživanja. Paralelne verzije baterije instrumenata za povratnike, izbeglice i lokalno stanovništvo sadrže adaptirane skale i jezicki su prilagodene.

Korišćeni su sledeci instrumenti:

Opšti upitnik – opšti demografski upitnik koji je sastavio istraživački tim IAN-a i koji je korišćen i u drugim istraživanjima IAN-a (Tenjovic et al., 2001; Tenjovic et al., 2004) adaptiran je za prikupljanje podataka o sociodemografskim karakteristikama naših grupa ispitanika. Upitnik se sastoji od sledećih delova:

- opšti demografski podaci (pol, uzrast, nacionalnost, gradanski status, braccni status, deca i porodicna zajednica, stepen obrazovanja);

- pitanja vezana za sadašnji i predratni socio-ekonomski status (mesto boravka sada i pre rata, zanimanje i tip zaposlenosti, prosečni porodični prihodi i izvori prihoda, stambena situacija, procene sadašnje situacije u odnosu na predratnu);
- pitanja vezana za izbeglištvo (period trajanja izbeglištva, promene prebivališta, veze s mestom porekla, informisanje, kontakti, posete, razmišljanje o povratku, uslovi koji bi ili su uticali na odluku o povratku, integrisanost u sadašnju sredinu, uslovi koji bi uticali na odluku o integraciji; ovaj deo upitnika ne postoji u verziji Upitnika za lokalno stanovništvo, i razlicito je prilagoden u verzijama za povratnike i izbeglice);
- pitanja koja se odnose na subjektivnu procenu predratnog i sadašnjeg psihickog stanja (potreba za strucnom pomoci, razgovorom, korišćenje lekova za smirenje, procena promene psihickog stanja u odnosu na predratni period).

Ovaj upitnik se zadaje usmeno, u formi intervjua.

SWOT - Ovo je specifičan instrument; konstruisan za potrebe ovog istraživanja, on ispituje politicke, ekonomske, socijalne i emocionalne uslove koji mogu uticati na neciju odluku da živi u nekoj sredini (državi, kraju, mestu). Konstruisan je po SWOT modelu procene snaga i slabosti u odnosu na mogućnosti i pretnje sredinskog okruženja. Instrument zadaje ispitivac, on cita tvrdnje na koje ispitanik odgovara.

Za 22 iznesene tvrdnje koje se odnose na različite politicke, ekonomske, socijalne i emocionalne, licne i sredinske aspekte, ispitanik procenjuje da li su u njegovom slucaju tacne ili netacne, u odnosu na moguća predratno mesto/državu i mesto/državu u kojoj je bio ili još uvek jeste u izbeglištvu.

Instrument se zadaje usmeno, u formi intervjua.

Upitnik o stanju ljudskih prava – ULJUP konstruisan je za potrebe ovog istraživanja; njim je snimljen status ljudskih prava naših ispitanika. Lista od 45 pitanja o slucajevima kršenja ljudskih prava napravljena je na osnovu osnovnih medunarodnih dokumenata o ljudskim pravima.

Ovim instrumentom evidentirane su dve vrste informacija:

1. postojanje subjektivnog doživljaja kršenja ljudskih prava;
2. postojanje objektivnih pokazatelja kršenja ljudskih prava (informacije o tome gde, kada i šta se tacno dogodilo; ko je pocinilac; procena ispitivaca da li je opisani događaj slucaj kršenja ljudskih prava).

Inicijalni odgovor ispitanika odnosi se na njegov licni doživljaj. Ukoliko uz subjektivnu procenu da je doživeo određeno kršenje svojih ljudskih prava ispitanik može da saopšti većinu gore navedenih odrednica, to jest:

- gde se to dogodilo (Srbija, Hrvatska, Federacija BiH, Republika Srpska);
- kada (pre rata 1991-92. godine, tokom rata, nakon rata ili u toku poslednjih godinu dana);
- šta se tacno dogodilo i ko je vinovnik (vojska, policija, sudska vlast, državna administracija, medicinsko osoblje, građani u grupi ili pojedinci),

a možda i neke druge detalje o događaju, onda anketar procenjuje da ima dovoljno objektivnih pokazatelja konkretnog slucaja kršenja ljudskih prava, što beži kao posebnu varijablu.

Upitnik se zadaje isključivo kroz intervju sa ispitanikom.

Lista stresnih životnih događaja je instrument koji se koristi za procenu ekstenziteta izloženosti stresnim događajima. U ovom istraživanju korišćena je lista od 20 pitanja koja se odnose na izuzetno stresne životne događaje za koje ispitanik najpre saopštava da li ih je – i ako jeste, kada – doživeo ili im bio svedok, a zatim izveštava da li su ti stresni događaji vezani za njegovo ratno ili opšte životno iskustvo. Ukoliko se neki tip događaja desio više puta, ispitanik saopštava sve godine ili mesece u istoj godini kad mu se to dešavalo. Ako se radi o događaju koji je trajao duži vremenski period, odnosno ponavljao se kontinuirano, veliki broj puta u toku dužeg vremenskog perioda, upisuje se period u kome se stresni događaj odvijao (npr. 1991-1993.). Ovako adaptiran upitnik je znatno izmenjen u odnosu na standardnu listu stresnih životnih događaja (LSCL-R, Wolf and Kimerling, 1997). Instrument se može zadavati u formi samoizveštavanja.

Skala uticaja događaja IES-R (Weiss and Marmar, 1997) proširena **Kratkom skalom za procenu disocijativne simptomatologije povezane sa stresom SRD 10** (Knežević i Jovic, 2004) korišćena je za procenu izraženosti posttraumatskih simptoma. Na svakoj od ukupno 32 stavke instrumenta ispitanik bira jedan od ponuđenih odgovora na petostepenoj skali (nimalo, vrlo malo, umereno, prilično, izuzetno), ukazujući time na to koliko cesto je u poslednjih sedam dana imao simptome posttraumatskog stresa opisane stavkom vezanom za konkretan traumatski događaj koji ispitanik navodi. Iz podataka se izvode mere nametanja, izbegavanja i disocijacije, kao i ukupna mera traumatizovanosti. Skala se zadaje u formi samoizveštavanja.

Pregledna lista simptoma SCL-90-R (Derogatis, 1983) korišćena je za procenu trenutnog sklopa psiholoških simptoma, akutnog stresa i globalnog psihopatološkog statusa. Ispitanik svaku tvrdnju ocenjuje na petostepenoj skali (nimalo, malo, umereno, prilično, vrlo mnogo) u skladu s tim koliko ga je određeni problem ili simptom opisan stavkom zaokupljao ili uznemiravao u toku poslednjih nedelju dana. Na osnovu ispitanikovih odgovora na 90 stavki instrumenta izvode se mere za devet sklopova specifičnih simptoma na osi I DSM IV klasifikacije mentalnih poremećaja: somatizacija, opsesivno-kompulzivni simptomi, interpersonalna preosetljivost, depresija, anksioznost, hostilnost, fobična anksioznost, paranoidna ideacija i psihoticizam. Tri globalna pokazatelja stresa i težine simptoma (Global Severity Index GSI, Positive Symptom Distress Index PSDI, Positive Symptom Total PST) koriste se kao mere ukupnog psihopatološkog statusa. Ovaj instrument pre svega služi u istraživačke svrhe, i na osnovu njega se ne može postaviti dijagnoza nijednog od pomenutih psihopatoloških poremećaja, već samo dobiti okvirna slika ispitanika u pogledu sklonosti određenim psihopatološkim obrascima reagovanja. Ipak, validaciona istraživanja pokazuju da tri globalna indikatora prave distinkciju aspekata psiholoških poremećaja.

Upitnik se zadaje u formi samoizveštavanja.

Zadovoljstvo kvalitetom života – MANSÁ (Pribe et al., 1999). Ovaj instrument se sastoji od 16 pitanja i namenjen je samoproceni kvaliteta života, odnosno njegovih različitih aspekata (posao, smeštaj, finansijska situacija, prijateljstva, slobodno vreme, suživot, bezbednost, zdravlje). Od ispitanika se traži da na postavljena pitanja odgovori tako što će izabrati jedan od odgovora na sedmostepenoj skali; ti odgovori predstavljaju različite stepene zadovoljstva određenim aspektima života (ne može biti gore, vrlo nezadovoljan, pretežno nezadovoljan, ni zadovoljan ni nezadovoljan, pretežno zadovoljan, vrlo zadovoljan, ne može biti bolje).

Upitnik se može zadavati u formi samoizveštavanja.

NEO-FFI (Costa and McCrae, 1992) – skraćena verzija poznatog inventara ličnosti predstavlja operacionalizaciju petofaktorskog modela ličnosti (Digman, 1990) i daje procenu izraženosti neuroticizma, ekstraverzije, otvorenosti, saradljivosti i savesnosti. U ovom istraživanju korišćen je za procenu strukture ličnosti ispitanika. Ispitanik odgovara na 60 stavki upitnika izborom jednog od ponuđenih odgovora na petostepenoj skali (potpuno netacno, uglavnom netacno, nisam siguran, uglavnom tacno, potpuno tacno) u skladu s tim koliko ga izjava sadržana u stavki verno opisuje.

Upitnik se zadaje u formi samoizveštavanja.

Genself 40 je instrument za procenu funkcionisanja samoevaluativnog sistema (Opacic,1995). Osnovna ideja je da merenje koncepta o sebi (self-concept) ne može dati prave informacije ako se gleda nezavisno od toga na čemu se zasniva, odnosno koliko u globalnoj slici o sebi učestvuju realni spoljni izvori informacija a koliko odbrambeni mehanizmi.

Instrument se sastoji od 40 stavki svrstanih u četiri subskale. Prva skala meri sliku o sebi u različitim domenima (fizički, intelektualni, socijalni). Druga skala meri opšte samopoštovanje i kompetentnost, koji su tesno povezani konstrukti (Bezinovic, 1986), a stavke su delom preuzete iz Rosenbergove (Rosenberg, 1965) skale globalnog samopoštovanja (self-esteem) i Bezinoviceve (Bezinovic i sar., 1986) skale generalizirane kompetentnosti, a delom sastavljene specifično za ovu skalu. Treća skala je skala ekternalnosti koja je, uz izuzetak nekoliko stavki, modifikovana i prilagodena (Bezinovic i Savcic, 1987), a meri u kom stepenu ispitanik pripisuje ono što mu se dešava u životu spoljnim faktorima. Četvrta skala meri globalno (ne)poverenje u ljude, a pored nekoliko stavki iz skale mizantropije (Opacic, 1986; Bezinovic, 1987) većim delom sadrži nove stavke.

Prve dve skale su operacionalizacija deskriptivne i evaluativne komponente samopoimanja (Self-Concept) dok druge dve predstavljaju mehanizme za očuvanje globalne slike o sebi slične psihoanalitičkim konstruktima racionalizacije i projekcije.

Ispitanik daje odgovor na petostepenoj skali u zavisnosti od toga koliko se slaže s navedenim stavkama (uopšte ne, ne, ni da ni ne, da, da u potpunosti)

Upitnik se zadaje u formi samoizveštavanja.

Skala socijalne distance predstavlja prilagodenu verziju poznate Bogardusove skale socijalne distance (1925), na kojoj se distanca prema drugim nacijama meri kroz izraženu spremnost ispitanika da sa pripadnicima drugih nacija prihvate odnos različitog intenziteta. U ovoj adaptaciji instrumenta distanca prema svojoj i drugim nacijama (Albanac, Bošnjak, Crnogorac, Hrvat, Rom, Srbin) meri se kroz tvrdnje koje ukazuju na nespremnost prihvatanja odnosa različitog intenziteta (smetalo bi mi da dolazi kao turista u moju zemlju, da živi u istoj državi, radi u istoj firmi, bude moj prvi komšija, prijatelj, bračni partner). Ispitanik procenjuje da li je svaka od ponudjenih tvrdnji za njega tačna ili netačna. Za razliku od Bogardusove sedmostepene skale intenziteta odnosa, u ovoj adaptaciji ponudeno je šest intenziteta odnosa, pri čemu se neslaganje sa svim navedenim tvrdnjama uzima kao sedmi stepen najmanje socijalne distance.

Instrument se može zadavati u formi samoizveštavanja.

Tekstovi koji slede predstavljaju rezultate dobijene u istraživanju čiji smo postupak opisali u ovom članku.

LITERATURA

- Bezinović, P. i Savčić, D. (1987) Lokus kontrole i njegovo merenje, *Psihologija*, **1-2**, 24-31.
- Bezinović, P. (1987) Koncept o sebi i interpersonalna orijentacija, *Primjenjena psihologija*.
- Bezinović, P. (1986) *Generalizirana nekompetentnost i koncept o sebi*, doktorska disertacija, Zagreb: Zagrebacko Sveučilište
- Bezinović, P., Beram, I., Domazet, D., Lenić, M. i Radnić, J. (1986) Konstrukcija i faktorska validacija skale generalizirane samoefikasnosti, *Dani psihologije 85 (zbornik radova)*, Zadar, 225-231.
- Bogardus, E. S. (1925) Measuring social distance. *Journal of Applied Sociology*, **9**, 299-308.
- Costa, P.T and McCrae, R.R (1992) *NEO PI-R Professional manual, Revised NEO Personality inventory (NEO-PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI)*, Odessa: Psychological Assessment Resources, Inc.
- Derogatis, L.R. (1983) *SCL-90-R Symptom Checklist-90-R, Administration, Scoring and Procedures Manual*, Towson MD: Clinical Psychometrics Research
- Digman (1990) Personality structure: Emergence of the five-factor model, *Annual Review of Psychology*, **41**, 417-440
- Knežević, G., i Jović, V. (2004) SRD 10 - Kratka skala za procenu disocijativne simptomatologije povezane sa stresom, u Špirić, Ž., Knežević, G., Jović, V., Opacic, G. (ed.) *Tortura u ratu, posledice i rehabilitacija – Jugoslovensko iskustvo*, Beograd: International Aid Network, 186-198
- Opacic G. (1986) *Interpersonalna orijentacija - konstrukcija skale i validacija konstrukta*, Diplomski rad, Odsjek za psihologiju, Zadar: Filozofski fakultet
- Opacic, G. (1995) *Licnost u socijalnom ogledalu*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja
- Priebe, S., Huxley, P., Kinght, S. and Evans, S. (1999) Application of the Manchester Short of Assesment of Quality of Life (MANSA), *International Journal of Social Psychiatry*, **45**, 7-12
- Rosenberg, M. (1965) *Society and the Adolescent Self Image*, Princeton: Princeton University Press

Tenjovic, L., Knežević, G., Opacic, G., Živanovic, B., Vidakovic I., Vujadinovic, B., Maksimovic, A. (2001) *Internally displaced persons from the Prizren area of Kosovo: Living conditions, mental health and repatriation issues*, Belgrade: International Aid Network

Tenjovic, L., Vidakovic, I., Vujadinovic, B., Knežević, G., Opacic, G., Živanovic, B., Đorđević, B. (2004) *Interno raseljena lica iz prizrenske oblasti Kosova i Metohije: iščekujući povratak*, Beograd: International Aid Network

Weiss, D.S. and Marmar, C.R. (1997) The Impact of Event Scale; Revised. In Wilson J.P and Keane, T.M. (ed.) *Assesing psychological trauma and PTSD – A Practicioners handbook*, New York: Guilford Press

Wolfe, J. & Kimberling, R. (1997) Gender issues in the assessment of PTSD, in J.P. Wilson & T.M. Keane (Eds.) *Assessing psychological trauma and posttraumatic stress disorder: A handbook for practitioners*, New York: Guilford Press, 192-219

MATERIJALNI STATUS ISPITANIKA

Branko Vujadinovic

Analiza materijalnog statusa ispitanika u našem istraživanju bi se mogla grubo podeliti u dva osnovna dela: predmet našeg interesovanja bio je subjektivni doživljaj ispitanika ali nismo zanemarili ni objektivne pokazatelje.

PROLOG: ZAPADNI BALKAN, ZONA SIROMAŠTVA

Ratovi i ratna razaranja koji su obeležili poslednje desetleće dvadesetog veka na prostorima nekadašnje SFRJ, dramatično su unazadili ekonomski položaj skoro svih zemalja regiona. Sudeći po statističkim pokazateljima, samo je Slovenija uspela da dostigne i prestigne ekonomski status koji je imala 1990. godine, u vreme početka raspada druge Jugoslavije. Hrvatska i, narocito, Bosna i Hercegovina i Srbija još uvek nisu na tom nivou. U prilog tome govori i nizak nivo bruto društvenog proizvoda (GDP). Prema rang listi koju Centralna Obaveštajna Agencija (CIA) objavljuje u okviru svoje publikacije "The World Factbook" (www.cia.gov/cia/publications/factbook/) u najboljoj je poziciji Hrvatska, koja se sa GDP-om od 10,600 dolara nalazi na 77. mestu liste. Bosna i Hercegovina je 109. sa 6,100 dolara po glavi stanovnika, dok je Srbija tek na 167. mestu sa 2,200 dolara.

Nizak nivo društvenog proizvoda pracen je visokom stopom nezaposlenosti (19,3% u Hrvatskoj, 34,5% u Srbiji i 40% u Bosni i Hercegovini) i razorenom infrastrukturuom. Bitan pozitivan pomak nemoguc je bez priliva svežeg kapitala ali se strani investitori relativno retko odlucuju na ulaganja jer još uvek nisu obezbedeni potpuno zadovoljavajuci uslovi. Od tri države obuhvacene našim istraživanjem, ekonomska situacija je najbolja u Hrvatskoj, što je u velikoj meri potvrđeno i pozitivnim mišljenjem Evropske Komisije o aplikaciji Republike Hrvatske za članstvo u Evropskoj Uniji.

Jedna od direktnih i najupečatljivijih posledica drastičnog smanjenja ekonomskih aktivnosti na prostorima triju država je pad životnog standarda stanovništva i porast siromaštva. Kvantitativnih podataka ima malo i oni su

najčešće, zbog različitih metodologija korišćenih u njihovom prikupljanju, teško međusobno uporedivi. Stoga ćemo dati kratak pregled za svaku državu posebno.

Bosna i Hercegovina. Ključni nalaz u istraživanju sprovedenom 2001.²⁸ godine je da nije bilo krajnjeg ili prehrambenog siromaštva, ali gotovo jedna petina stanovništva imala je nivo potrošnje ispod opšte granice siromaštva i stoga su klasifikovani kao siromašni. Detektovano je nekoliko grupa čiji je rizik siromaštva veći od prosečnog. Prvo, deca u RS trpe poseban nedostatak. Preko 50% dece ispod pet godina u Republici Srpskoj živi u siromašnim porodicama. Drugo, **raseljena lica i izbeglice izložena su u znatno većem riziku od siromaštva nego druge grupe. Zanimljivo je da povratnici imaju visok rizik od siromaštva u Republici Srpskoj, ali da je njihov rizik od siromaštva znacajno ispod prosečnog u Federaciji.** Treća grupa koja je izložena većem riziku od prosečnog jesu nezaposleni i obeshrabreni radnici. Nezaposleni imaju barem dvostruki rizik u poređenju sa zaposlenima. Na kraju, one osobe koje žive u domaćinstvima gde glava domaćinstva ima osam ili manje godina škole gotovo su tri puta više izložene riziku od siromaštva.

Hrvatska. Vrlo je malo kvantitativnih podataka koji govore o razmerama siromaštva u Hrvatskoj. Čak se i u "Nacionalnom izvješću o provedbi ciljeva Milenijske deklaracije Ujedinjenih Naroda", koji je publikovala Vlada Republike Hrvatske navodi da se kao jedini relevantan izvor može uzeti studija Svetske Banke o siromaštvu u Hrvatskoj iz 1998. godine²⁹ prema kojoj oko 10% stanovništva živi u apsolutnom siromaštvu. Pomenuta studija izdvaja slabo obrazovane, nezaposlene i starije kao grupe kod kojih je registrovan poseban rizik siromaštva. Izbeglice, raseljeni i povratnici nisu obuhvaćeni ovom studijom ali autori, na osnovu podataka dobijenih od UNHCR-a, pretpostavljaju da je stopa siromaštva kod pripadnika ovih grupacija **oko 3 puta veća nego kod domicilnog stanovništva.**³⁰

Srbija. Prema podacima prezentovanim u okviru "Strategije za smanjenje siromaštva"³¹, u Srbiji je siromašno između 10 i 20 procenata stanovništva (zavisno od toga gde se postavi linija siromaštva). Kategorije stanovništva za koje se navodi da su najviše izložene riziku siromaštva su: nezaposleni, stariji od 65 godina, stanovnici ruralnih područja jugoistočne i zapadne Srbije a, pretpostavlja se jer - kao ni u Hrvatskoj, nema preciznih podataka o tome - da u posebno ugrožene kategorije spadaju Romi, te raseljena i izbegla lica. Pretpostavlja se da je procenat siromašnih među raseljenim 30%, a među izbeglicama i celih 40%.

²⁸ Podaci o siromaštvu u Bosni i Hercegovini preuzeti su iz izveštaja "Blagostanje u Bosni i Hercegovini 2001: Mjerenja i nalazi" koji su pripremili Državna agencija za statistiku (BHAS), Zavod za statistiku RS (RSIS), Zavod za statistiku FBiH (FIS) i Svetska banka (WB)

²⁹ World Bank (2000).

³⁰ Ibid, str. 21.

³¹ Vlada Republike Srbije (2003).

MATERIJALNI STATUS ISPITANIKA – SUBJEKTIVNI POKAZATELJI

Subjektivni pokazatelji materijalnog statusa ispitanika u našem istraživanju bili su percepcija licne finansijske situacije u periodu pre rata i danas i doživljaj potrebe za humanitarnom pomoci.

Tabela 1: *Percepcija materijalne situacije pre rata – svi ispitanici*

	povratnici	izbeglice	lokalno stanovništvo	ukupno
izuzetno loša	1.5%	1.6%	0.4%	1.2%
loša	4.3%	5.8%	4.8%	4.9%
osrednja	42.5%	41.5%	44.0%	42.6%
dobra	37.8%	36.9%	38.1%	37.6%
veoma dobra	14.0%	14.2%	12.6%	13.6%

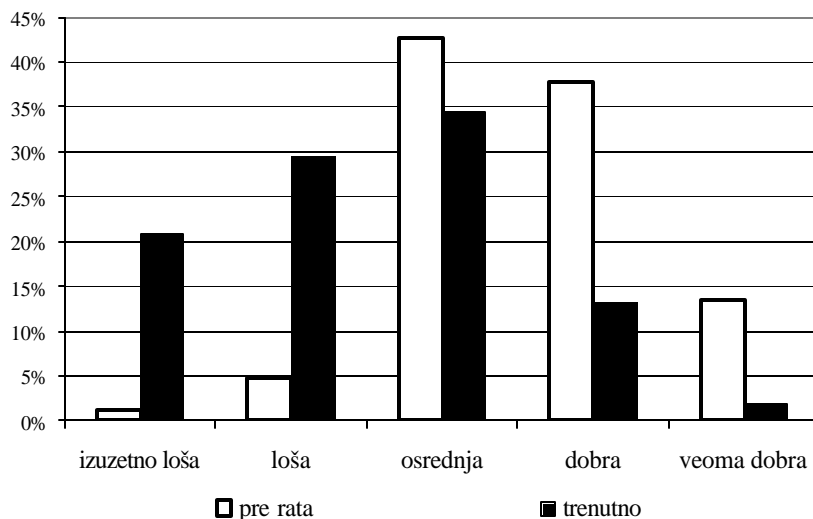
Iz tabele se može videti da nema bitnih razlika između pripadnika različitih grupa s obzirom na procenu sopstvenog finansijskog statusa pre rata ($\chi^2=5.508$, $p=0.72$).

Tabela 2: *Percepcija trenutne materijalne situacije – svi ispitanici*

	povratnici	izbeglice	lokalno stanovništvo	ukupno
izuzetno loša	23.4%	26.9%	11.4%	20.9%
loša	30.7%	29.1%	28.5%	29.5%
osrednja	31.4%	33.3%	39.1%	34.4%
dobra	12.5%	9.8%	18.1%	13.3%
veoma dobra	2.0%	1.0%	2.8%	1.9%

Primetna je značajna razlika između povratnika i izbeglica s jedne i lokalnog stanovništva s druge strane ($\chi^2=51.991$, $p=0.00$). Preko 50% izbeglica i povratnika trenutnu materijalnu situaciju percipira kao izuzetno lošu ili lošu (naspram 6-7% u periodu pre rata i izbeglištva). Ono što je zajednicko svim grupacijama jeste doživljaj dramatičnog pogoršanja materijalne situacije u odnosu na period pre ratova na prostorima bivše Jugoslavije (slika 1).

Grafik 1: *Percepcija materijalne situacije*



Zanimljivi zaključci se mogu izvesti analizom situacije u državama/entitetima:

Tabela 3: *Percepcija trenutne materijalne situacije – Federacija BiH*

	povratnici	izbeglice	lokalno stanovništvo	ukupno
izuzetno loša	27.47%	31.78%	5.71%	23.32%
loša	31.32%	24.81%	33.33%	29.81%
osrednja	29.12%	31.78%	39.05%	32.45%
dobra	10.44%	10.08%	20.00%	12.74%
veoma dobra	1.65%	1.55%	1.90%	1.68%

Tabela 4: *Percepcija trenutne materijalne situacije – Republika Srpska*

	povratnici	izbeglice	lokalno stanovništvo	ukupno
izuzetno loša	26.23%	13.48%	12.28%	19.03%
loša	27.05%	38.20%	14.04%	27.99%
osrednja	37.70%	39.33%	66.67%	44.40%
dobra	9.02%	8.99%	7.02%	8.58%
veoma dobra	26.23%	13.48%	12.28%	19.03%

MATERIJALNI STATUS ISPITANIKA

Primetno je da skoro dvostruko više povratnika neko izbeglica u Republici Srpskoj svoju materijalnu situaciju doživljava kao vrlo lošu. Ovaj nalaz je u skladu sa zvaničnim podacima iz 2001. pomenutim na početku ovog teksta, po kojima povratnici u Republiku Srpsku spadaju u grupe s najvećim rizikom od siromaštva. Po svemu sudeći, njihov status se nije mnogo izmenio za prethodne 3 godine.

Tabela 5: *Percepcija trenutne materijalne situacije – Hrvatska*

	povratnici	izbeglice	lokalno stanovništvo	ukupno
izuzetno loša	18.83%	15.56%	9.87%	15.29%
loša	32.29%	23.70%	29.61%	29.22%
osrednja	29.15%	41.48%	31.58%	33.14%
dobra	16.59%	17.04%	21.71%	18.24%
veoma dobra	3.14%	2.22%	7.24%	4.12%

Situacija u Hrvatskoj dosta podseca na onu u Republici Srpskoj. I ovde su povratnici u znatno lošijoj poziciji nego izbeglice.

Tabela 6: *Percepcija trenutne materijalne situacije – Srbija*

	izbeglice	lokalno stanovništvo	ukupno
izuzetno loša	41.10%	16.78%	28.81%
loša	32.19%	29.53%	30.85%
osrednja	23.29%	36.24%	29.83%
dobra	3.42%	17.45%	10.51%
veoma dobra	4.10%	16.78%	28.81%

Najupečatljiviji nalaz vezan za materijalni status ispitanika trenutno smeštenih u Srbiji je da preko 73% izbeglica svoju trenutnu materijalnu situaciju procenjuje kao izuzetno lošu ili lošu. Taj broj je znatno veći ako se uporedi sa procentom Srba povratnika u Hrvatsku koji svoj materijalni status procenjuju kao loš ili izuzetno loš (59%). Kao što će se u daljem tekstu videti, upravo je poboljšanje materijalnog statusa jedan od bitnih razloga povratka izbeglica iz Srbije u Hrvatsku. Interesantno je i da je i ovako visok procenat ispitanika koji svoju materijalnu situaciju ocenjuju kao lošu, ipak značajno manji od onog

dobijenog anketiranjem raseljenih lica sa Kosova, koji je prema nalazima istraživačkog tima IAN-a 2002. godine iznosio preko 89%.³²

Još jedan pokazatelj loše materijalne situacije u kojoj žive naši ispitanici, narocito izbeglice i povratnici, jeste potreba za humanitarnom pomoci – 53.5% povratnika, 54.6% izbeglica i 18% lokalnog stanovništva smatra da im je humanitarna pomoc u ovom trenutku neophodna. Narocito su ugrožene izbeglice u Federaciji BiH, povratnici u Republiku Srpsku i izbeglice u Srbiji gde se taj procenat kreće od 65% (Srbija) čak do 75% (Republika Srpska). Ispitanicima bi u najvećoj meri odgovarala pomoc u hrani i novcu. Međutim, čak su i ove poražavajuće brojke blede naspram onih dobijenih anketiranjem raseljenih sa Kosova, koji u preko 93% slučajeva izjavljuju da im je humanitarna pomoc neophodna.³³

MATERIJALNI STATUS ISPITANIKA – OBJEKTIVNI POKAZATELJI

Kao objektivni pokazatelj materijalnog statusa ispitanika izabran je podatak o količini novca koju na raspolaganju ima svaki član porodice ispitanika. Dobijeni rezultati u velikoj meri odgovaraju subjektivnom doživljaju ispitanika.

Tabela 7: *Prihodi po članu porodice u eurima*

	povratnici	izbeglice	lokalno stanovništvo	prosecno
Federacija BiH	92.79	64.14	124.13	92.42
Republika Srpska	52.03	61.61	76.50	60.36
Hrvatska	192.52 ³⁴	152.28	192.02	181.65
Srbija		73.23	102.76	88.31
prosecno	125.60	90.76	134.29	116.83

Dobijeni rezultati potvrđuju pretpostavke autora studija o siromaštvu u Srbiji i Hrvatskoj kao i nalaze autora studije izvedene u Bosni i Hercegovini. Izbeglice i raseljena lica imaju manje prihode od lokalnog stanovništva. Dve anomalije u dobijenim rezultatima posredno nam otkrivaju i nešto o tome kakav je stav vlasti Republike Srpske i Republike Hrvatske prema povratnicima bošnjačke

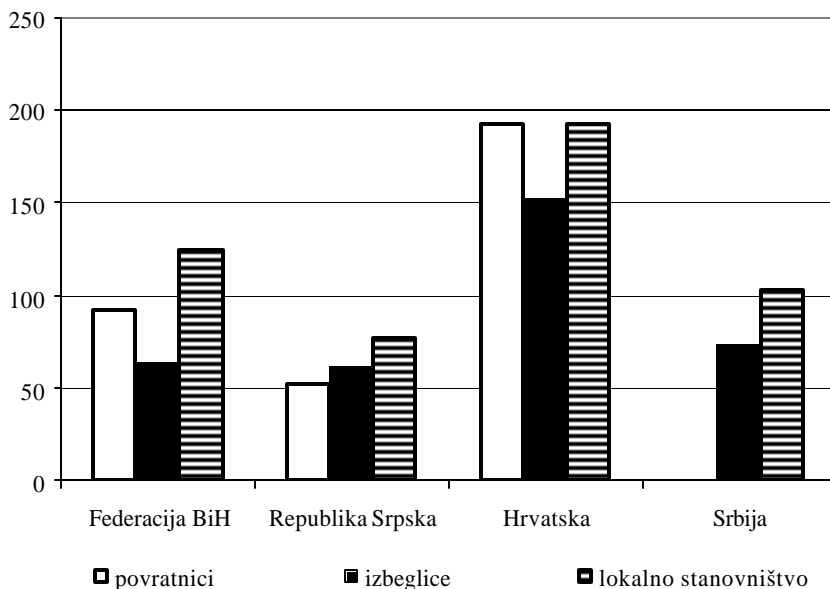
³² Tenjovic i saradnici (2003).

³³ Ibid.

³⁴ Za ovaj relativno visok iznos najzaslužniji su povratnici hrvatske nacionalnosti, čiji je prihod po članu porodice 272.31 euro. Prihod povratnika srpske nacionalnosti je 165.09 eura.

odnosno srpske nacionalnosti. Povratnici u Republiku Srpsku su, govoreci u apsolutnim iznosima, najsiromašnija grupa obuhvacena ovim istraživanjem. Primetna je i velika razlika (preko 100 eura) u prihodima povratnika srpske i hrvatske nacionalnosti u Hrvatskoj.

Grafik 2: *Prihod (u eurima) po članu porodice*



Materijalni status ispitanika – ispod linije siromaštva

Kao što je već receno, teško je međusobno porediti prihode ljudi koji žive u različitim državama. Upravo se zbog toga u izračunavanju tzv. linije siromaštva, odnosno dnevnog prihoda po članu porodice koji odvaja siromašne od nesiromašnih istraživači često služe relativnim merama, najčešće procentom prosečnog prihoda svih domaćinstava. Ipak, iz raspoloživih izvora može se izvuci podatak da je u Bosni i Hercegovini linija siromaštva uspostavljena na 90 eura mesečno po članu porodice. U Hrvatskoj je ona 105 eura a u Srbiji oko 85 eura.

Tabela 8: Procenat ispitanika koji žive ispod linije siromaštva

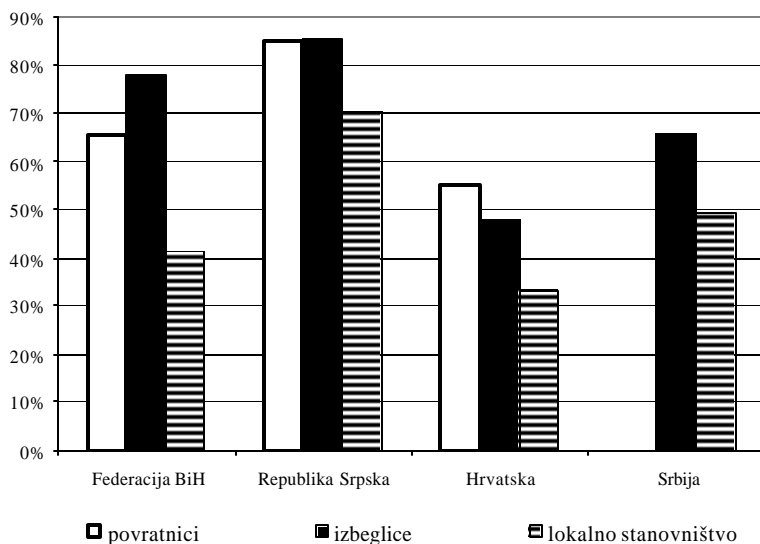
	povratnici	izbeglice	lokalno stanovništvo	prosecno
Federacija BiH	65.5%	78.2%	41.3%	63.0%
Republika Srpska	84.7%	85.4%	70.4%	82.0%
Hrvatska	54.9%	48.1%	33.1%	46.5%
Srbija		65.9%	49.3%	57.4%
prosecno	65.5%	67.6%	44.6%	57.3%

Rezultati koje smo na ovaj način dobili znatno se razlikuju od onih navedenih na početku ovog teksta. Prvi razlog može biti dalje pogoršanje materijalnog položaja stanovnika tri države obuhvacene našim istraživanjem u odnosu na period koji obrađuju citirane studije.

Drugi razlog je verovatno specifičnost našeg uzorka koji je, zahvaljujući činjenici da je formiran na osnovu prvog sakupljenog uzorka povratnika, stariji i neobrazovaniji, što automatski znači i siromašniji od opšte populacije.

Bez obzira na to, dobijeni rezultati ne gube na dramatičnosti. Sama činjenica da je 57% ispitanika siromašno, te da taj broj čak ide do neverovatnih 82% u Republici Srpskoj pokazatelj je dubokog materijalnog siromaštva u našim društvima. Izbeglice i povratnici predstavljaju najsiromašniji deo tih siromašnih društava.

Grafik 3: Procenat ispitanika ispod linije siromaštva



Stambeni status

Stambeni status izbeglica i povratnika predstavlja jednu od ključnih informacija u opisu njihovog aktuelnog materijalnog statusa.

Tabela 9: *Stambeni status ispitanika*

	Federacija BiH		Republika Srpska		Hrvatska		Srbija
	P ³⁵	I	P	I	P	I	I
vlastiti stan/kuca	93.5%	25.0%	84.4%	16.7%	75.3%	41.0%	27.4%
kod rodbine	3.8%	3.1%	8.2%	3.3%	21.3%	5.2%	5.5%
podstanar	2.2%	22.7%	7.4%	57.8%	9.6%	32.8%	31.5%
kolektivni smeštaj		34.4%		12.2%	2.3%	3.0%	24.7%
privremeni smeštaj	0.5%	14.8%		10.0%	0.5%	17.9%	11.0%

Iako naš uzorak nije reprezentativni uzorak za izbeglicku populaciju (pre svega zbog povecanog broja ispitanika iz kolektivnih centara), uocljive su određene pravilnosti.

Pre svega, shodno ocekivanjima, neuporedivo je veci procenat povratnika nego izbeglica koji žive u sopstvenim stanovima/kucama. Upravo se povrat licne imovine pokazao kao najsnažniji podsticaj za povratak (više informacija u poglavlju "Faktori povratka").

Najveci procenat povratnika živi u svojim kucama/stanovima u Federaciji BiH, a najmanji u Hrvatskoj, što je najverovatnije posledica nejednakog odnosa vlasti prema povratu imovine povratnicima. U Hrvatskoj još uvek nije vraceno stanarsko pravo predratnim vlasnicima i to se odražava i na rezultate našeg ispitivanja. S druge strane, upravo je u Hrvatskoj najveći procenat izbeglih koji žive u sopstvenim kucama/stanovima.

Tabela 10: *Broj selidbi tokom izbeglištva*

Broj selidbi	Procenat ispitanika
nijedna	23.74%
jedna	31.30%
dve	22.87%
tri i više	22.09%

³⁵ P – povratnici; I - izbeglice

Ionako tešku stambenu situaciju izbeglica i raseljenih dodatno komplikuju ceste selidbe i niz problema koje one donose: od izlaganja dodatnim troškovima, preko neophodnosti pronalaženja novih obdaništa ili škola za decu do daljnjeg onemogućavanja uspostavljanja socijalne mreže koja je izbeglickim iskustvom potpuno ili uglavnom pokidana.

Nezaposlenost

Sumornu sliku o materijalnom statusu ispitanika u našem istraživanju, bilo da su oni izbeglice, povratnici ili domicilno stanovništvo, zaokružuju podaci o nivou nezaposlenosti:

Tabela 11: *Stopa nezaposlenosti kod ispitanika mladih od 55 godina*

	povratnici	izbeglice	lokalno stanovništvo
Federacija BiH	56.3%	72.0%	19.6%
Republika Srpska	70.6%	62.5%	43.8%
Hrvatska	69.2%	46.7%	47.6%
Srbija	N/A	55.9%	37.9%

Nezahvalno je direktno porediti ove podatke sa podacima o opštoj stopi nezaposlenosti u državama na cijim se teritorijama odvijalo naše istraživanje pomenutim na početku poglavlja, prosto zato što su našim istraživanjem u Hrvatskoj obuhvacene oblasti narocito pogodene ratnim zbivanjima, podrucja u kojima je privreda posebno unazadena.

Ipak, dobijeni podaci vrlo upečatljivo govore o teškoj situaciji u kojoj se nalaze stanovnici regiona, narocito povratnici i izbeglice. Narocito je dramaticna razlika zabeležena na teritoriji Federacije BiH u kojoj je i danas, devet godina nakon zvaničnog okončanja rata, stopa nezaposlenosti među povratnicima tri puta, a među izbeglicama (raseljenim, u ovom konkretnom slučaju) skoro četiri puta veća nego među domicilnim stanovništvom. Interesantno je i to da je nezaposlenost kod izbeglica i domicilnog stanovništva u Hrvatskoj na gotovo istom nivou. Postoji međutim značajna razlika u stopi nezaposlenosti kod ispitanika hrvatske (48.3%) i srpske (63.5%) nacionalnosti.

Upoređujući ove rezultate sa onima iz prethodnih istraživanja koja je sprovodio istraživački tim IAN-a ³⁶ može se takođe zaključiti da je stopa nezaposlenosti među izbeglicama smeštenim u Srbiji, iako visoka, znatno niža od one zabeležene kod raseljenih lica sa Kosova, koja se penje čak i do 84%.

³⁶ Tenjovic i saradnici (2003)

ZAKLJUCAK

Analizirati materijalni status ispitanika u jednom ovakvom istraživanju nije lak posao. Pre svega, problem je to što ne postoje adekvatni podaci za poredenje. Zvanicne statistike su vrlo cesto neažurne ili pak uopšte ne obuhvataju podatke o izbeglim i raseljenim licima. Ovakva situacija je u neku ruku paradigma odnosa zvanicnih vlasti triju država obuhvacenih našim istraživanjem prema izbeglicama i povratnicima – na njih se gleda kao na mucan balast cije bi se postojanje najradije negiralo. No i pored teškoca u poredenju sa zvanicnim podacima, dobijeni rezultati nose sa sobom pregršt bitnih informacija o ispitanicima.

Najvažniji zakljucci koji se mogu izvuci na osnovu dobijenih rezultata su sledeci:

- 1) Vecina ispitanika svoju trenutnu materijalnu situaciju procenjuje kao lošu. Doživljaj siromaštva narocito je jak kod povratnika u Republiku Srpsku i kod izbeglica smeštenih u Srbiji.
- 2) Ogromna vecina ispitanika svoju trenutnu situaciju vidi kao mnogo goru od one pre pocetka rata na prostoru bivše Jugoslavije.
- 3) Objektivni pokazatelji materijalnog statusa u skladu su sa subjektivnim doživljajem ispitanika – vecina njih živi ispod linije siromaštva. Narocito su ugroženi povratnici i izbeglice u Republici Srpskoj. Upečatljiva je i razlika u prihodu po clanu domacinstva koja u Hrvatskoj postoji između ispitanika hrvatske i srpske nacionalnosti u korist prvih. Slicna takva razlika koja favorizuje vecinsko stanovništvo utvrdena je i u Republici Srpskoj.
- 4) Nezaposlenost mucu sve kategorije ispitanika, ali je znatno izraženija kod izbeglica i povratnika nego kod domicilnog stanovništva. Razlika je narocito dramticna u Federaciji BiH.

LITERATURA

Knjige

1. Tenjovic, L., Knežević, G., Opacic, G., Živanovic, B., Vidakovic, I., Vujadinovic, B. and Maksimovic, A. (2001) Internally displaced persons from the Prizren area of Kosovo: Living conditions, mental health and repatriation issues. Belgrade: International Aid Network.
2. Tenjovic, L., Vidakovic, I., Vujadinovic, B., Knežević, G., Opacic, G. and Živanovic, B. (2003) Internally displaced persons from the Prizren Area of Kosovo: awaiting the return. Belgrade: International Aid Network.
3. Brajdic -Vukovic, M., Bagic, D.: Materijalni i emotivni cimbenici povratka izbjeglica u domovinu te prihvatanja njihovog povratka od strane lokalnog stanovništva - empirijsko istraživanje

Izveštaji

1. Državna agencija za statistiku (BHAS), Zavod za statistiku RS (RSIS), Zavod za statistiku FBiH (FIS) i Svetska banka (WB) (2002): Blagostanje u Bosni i Hercegovini 2001: Mjerenja i nalazi
2. World Bank (2001): Croatia - Economic Vulnerability and Welfare Study
3. Vlada Republike Srbije (2003): Strategija za smanjenje siromaštva u Srbiji

DILEMA POVRATAK ILI INTEGRACIJA

Sandrina Špeh-Vujadinovic

Branko Vujadinovic

UVOD

Deset godina nakon rata problem izbeglica na teritoriji nekadašnje Jugoslavije još uvek nije rešen. Iako se poslednjih nekoliko godina sve više govori o neophodnosti rešavanja ovog pitanja i prave strategije i programi za podršku povratku ili integraciji izbeglica, čini se da smo još uvek daleko od definitivnog rešenja ovog problema. Još uvek je veliki broj osoba koje imaju status izbeglih lica i koje, pošto sebe doživljavaju kao ljude koji ne pripadaju ni tamo ni ovde, ostaju da žive u nekakvom vakuumu bez doživljaja stvarnog kontinuiteta svog života i bez mogućnosti da ga na adekvatan način nastave.

Ipak, dešavaju se određene promene u pravcu rešavanja izbegličkog pitanja i stimulisanja donošenja odluke o povratku ili integraciji, te se nadamo da će pozitivnih pomaka u ovom domenu biti još više.

Zbog toga je jedan od ciljeva našeg istraživanja bio da se ispituju stavovi prema povratku i integraciji i bar donekle rasvetle faktori koji mogu biti od značaja u opredeljivanju izbeglica za povratak u ranija mesta življenja odnosno za lokalnu integraciju u sredine u koje su izbegli.

POVRATAK I INTEGRACIJA - AKTUELNO STANJE

Hrvatska

Prema izveštaju Vlade Republike Hrvatske³⁷ ukupan broj registrovanih povratnika u Hrvatsku od pocetka procesa povratka 1995. godine iznosi 330.727; od toga 215.579 cine prognanici hrvatske nacionalnosti (65%) a 115.148 su osobe srpske nacionalnosti (35%) - 83.162 povratnika iz Srbije i Crne Gore, 8.232 iz Bosne i Hercegovine i 23.754 raseljene osobe koje su boravile u hrvatskom Podunavlju. Prema istom izvoru, u toku 2004. godine se u Hrvatsku vratilo 12.478 povratnika od kojih su 7.295 povratnici srpske nacionalnosti (58%) a 5.183 hrvatske nacionalnosti (42%).

Konacno rešenje, u vidu povratka svojim domovima ili kroz integraciju u Hrvatskoj, iščekuje ukupno 34.621 registrovani prognanik i izbeglica (ovde su ukljucene i osobe prognane/izbegle iz Hrvatske, interno raseljene unutar Hrvatske kao i osobe izbegle u Hrvatsku sa drugih teritorija bivše Jugoslavije). Ovaj broj je neuporedivo veci ako se u obzir uzmu svi državljani Hrvatske srpske nacionalnosti trenutno smešteni na teritoriji Srbije.

Ukupan broj imovine koja je vracena vlasnicima iznosi 18.074, od cega je 3.256 praznih stambenih jedinica koje vlasnici nisu preuzeli. U 2004. godini je vlasnicima vraceno ukupno 2.312 kuca nakon što su tu imovinu napustili privremeni korisnici. Korisnicima je osigurano stambeno zbrinjavanje u kucama ili im je dodeljen materijal za gradnju, a mali broj je smešten u stanove koji se smatraju državnim imovinom. Još uvek zauzeta ili nevracena imovina iznosi 1.197 stambenih jedinica.

U Hrvatskoj je ukupno obnovljeno 131.634 kuce i stana razorenih ili oštećenih u toku rata. Prema Izveštaju ICG-a za Balkan iz decembra 2002³⁸, *"...najveci dio obnove koja je financirana iz sredstava vlade, otišao je Hrvatima a ne Srbima"*. Drugacije rezultate nalazimo u izveštaju *Povratak prognanika i izbjeglica u Hrvatskoj: napredak do kraja 2004. godine*, u kojem se saopštava da od 2003. godine 70% korisnika obnove cine povratnici srpske nacionalnosti. Još uvek nerešenih zahteva za obnovu je 13.700. Što se tice zbrinjavanja povratnika koji su živeli u stanovima u društvenom vlasništvu (nosioci stanarskog prava), do sada su podnesena 6.474 zahteva na podrucjima posebne državne skrbi (PPDS) i 1641 zahtev izvan podrucja posebne državne skrbi. Završetak ovog programa se očekuje do kraja 2006. godine.

Iako ove brojke deluju obećavajuće, drugi izvori sa manje optimizma gledaju na pitanje povratka u Hrvatsku, pre svega kad su posredi pripadnici srpske nacionalnosti. U izveštaju ICG-a za Balkan br.138 navodi se: *"od ukupno nešto više od 300.000 hrvatskih Srba koji su raseljeni u toku sukoba, vratilo se manje od*

³⁷ Povratak prognanika i izbjeglica u Hrvatskoj: napredak do kraja 2004. godine, izveštaj Vlade RH.

³⁸ ICG (2002).

jedne trećine” i “prema jednom istraživanju, samo 6% srpskih izbjeglica iz Hrvatske koji se nalaze u Srbiji izrazilo je želju da se vrate”³⁹. Isti izvor navodi istraživanje Srpskog komesarijata za izbeglice u kojem je utvrđeno da je preko 25% hrvatskih Srba u Srbiji i dalje neodlučno u pogledu povratka, a da je u prvih 9 meseci 2002. godine zabeleženo oko 8.000 povrataka iz SRJ i BiH. Osim problema sa povratom imovine i mogućnošću ostvarenja različitih prava u Hrvatskoj, vrlo značajan faktor u donošenju odluke o povratku je percepcija sigurnosne situacije. U gore pomenutom izveštaju ICG navodi se podatak Instituta za ratno i mirnodopsko izveštavanje (*Institute for War and Peace Reporting*) iz marta 2002. godine, gde se istice: “Iako se sigurnosna situacija popravila, čini se da percepcija nesigurnosti među potencijalnim srpskim povratnicima još uvek destimulira povratak. Takva percepcija je pojačana pojavom duge liste navodnih srpskih ratnih zlocinaca, koju su na internetu objavili tvrdolinijaški hrvatski nacionalisti”⁴⁰.

Što se tice izbeglica u Hrvatskoj, do oktobra 2002. godine je ostalo 8500 ljudi (uglavnom iz BiH) koji su i dalje bili registrovani kao izbeglice u Hrvatskoj. Koliki broj tih ljudi će biti povratnici ostaje da se vidi, mada “Indikacije dobivene od predstavnika bosanskih Hrvata doseljenih u Hrvatsku ukazuju da relativno mali broj bosanskohercegovačkih Hrvata želi da se vrati u BiH”⁴¹.

Bosna i Hercegovina

U Izveštaju ICG-a za Balkan se navodi da se, prema zvaničnim podacima, oko 900.000 ljudi vratilo u svoje domove u BiH iz kojih su u toku rata izbegli ili bili proterani⁴². Do kraja septembra 2002. registrovano je preko 150.000 gradana BiH koji su uspeali da povrate svoju imovinu, što čini 62% od podnetih zahteva za povrat imovine. Ipak, postoje sumnje u verodostojnost ovih podataka, jer opštinski stambeni organi u BiH u svojim izveštajima obuhvataju samo ukupan broj podnesenih zahteva za povrat imovine i broj uvođenja u posed, a ne i informacije o svakom pojedinacnom predmetu, te se tačnost ovih podataka ne može direktno potvrditi.

Osim pitanja povrata imovine, prisutni su i drugi problemi u realizaciji povratka koji uticu na to da je broj onih koji se ne odlucuju za povratak još uvek veliki (u decembru 2002. je bilo registrovano oko 127.000 izbeglica iz BiH koji su i dalje živeli u Hrvatskoj i tadašnjoj SRJ, dok je njih približno 380.000 izbeglica i dalje bilo raseljeno unutar BiH).

Jedan od faktora koji nepovoljno uticu na proces povratka je depresivna ekonomska situacija i visoka stopa nezaposlenosti koja pogađa sve ljude u BiH,

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

⁴² Dalji izazovi na putu povratka izbeglica u BiH - Izveštaj ICG-a za Balkan, br.137, 13.decembar 2002.

mada se povratnici ipak suočavaju sa najvećim problemima, uključujući i nezakonitu privatizaciju: “...uz zvaničnu stopu nezaposlenosti od oko 40%, povratak u urbane dijelove, gde postoji vrlo malo ili nimalo obradive zemlje, predstavlja veći problem”. Kao još jedan značajan problem u povećanju i održivosti povratka u Bosnu i Hercegovinu, u izveštaju ICG-a se navodi da se povratnici suočavaju sa ozbiljnim poteškoćama u povratu svojih nekadašnjih poslovnih prostora i uzurpiranog zemljišta, što za posledicu ima to da povratnicima, čak i ako uspeju da reše problem prostora u kome će živeti, ostaje da se suoče s problemom od čega će živeti.

Značajan faktor smetnje procesu povratka je i još uvek prisutna diskriminacija po etničkoj osnovi koja “sprecava punu realizaciju potencijalnih povrataka, predstavlja pretnju održivosti već ostvarenih povrataka, te potice povratnike koji su se zaista vratili da se zbijaju u enklave umesto da se reintegriraju u svoje sredine”⁴³. Isti izvor navodi da, iako je od organa vlasti u BiH iznuden pristanak da priznaju pravo na povrat predratne imovine, on nije adekvatno propraćen njihovom spremnošću da eliminišu institucionalizovanu diskriminaciju koja mnoge “manjinske”⁴⁴ povratnike osuđuje na status građana drugog reda.

U izveštaju ICG-a se dalje navodi da sistem obrazovanja u BiH, sa tri odvojena i politički obojena nastavna plana i programa, predstavlja još jedan od problema koje porodice sa decom često navode kao razlog da se ne vrate, kao i postojanje diskriminacije pri obezbeđivanju komunalnih i zdravstvenih usluga i penzija. Što se sigurnosne situacije tiče, iako se navodi da je bitno popravljena, ipak još uvek postoji problem zastrašivanja “manjinskih” povratnika. Kao podatak se navodi da je “u nekim dijelovima RS, povratnik deset puta vjerovatnija žrtva nasilnog krivičnog djela nego što je to lokalni stanovnik srpske nacionalnosti”.

Kao jedan od pozitivnih pomaka u stimulisanju procesa repatrijacije u BiH navodi se donošenje amandmana po kojima se od lokalnih organa uprave zahteva da upošljavaju povratnike u skladu sa nacionalnim kvotama a na osnovu poslednjeg predratnog popisa stanovništva; smatra se da će ti amandmani, ako zaista budu primenjivani, dati veću šansu povratnicima u odbrani njihovih interesa.

Generalni je zaključak da su, kad je u pitanju povratak izbeglica u BiH i unutar BiH, već napravljeni znatni koraci, i čini se da će se pozitivan trend nastaviti i u narednom periodu, pod uslovom da postoji kontrola od strane međunarodne zajednice sve dok se u Bosni i Hercegovini ne uspostave “istinski normalni mehanizmi kontrole, koje poseduju sve civilizirane države svijeta”.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Povratnici čija etnička grupa predstavlja aktuelnu manjinu u sredinama u koje su se vratili.

IZBEGLICE I RASELJENA LICA

Tabela 1: *Proporcija odgovora na pitanje: "Da li planirate da se vratite u mesto iz kojeg ste izbegli?"*

	Federacija BIH	Republika Srpska	Hrvatska	Srbija	ukupno
uopšte ne razmišljam o tome	26.0%	55.6%	64.0%	68.5%	53.9%
u sadašnjim okolnostima ne planiram	23.6%	31.1%	27.2%	20.5%	25.0%
planiram ali ne u narednih godinu dana	22.8%	10.0%	8.0%	8.2%	12.3%
planiram u narednih godinu dana	27.6%	3.3%	0.8%	2.7%	8.8%

Kao što se može videti iz tabele, 53.9% izbeglica obuhvacenih našim istraživanjem uopšte ne razmišlja o povratku u mesto iz kojeg su izbegli, 25.0% njih to ne planira u sadašnjim okolnostima ali ostavlja prostor za promenu odluke ukoliko se okolnosti promene, 12.3% planira povratak ali ne u narednih godinu dana, dok 8.8% namerava da se vrati u mesto ranijeg življenja u toku naredne godine.

Nešto drugaciji rezultati se dobijaju posmatranjem podataka s obzirom na državu odnosno entitet u kojem se ispitanici trenutno nalaze, tj. gde su se raselili/izbegli. Izbeglice trenutno naseljene na teritoriji Federacije BiH u daleko najvećem procentu planiraju povratak u predratni dom. Nasuprot tome, ispitanici iz Republike Srpske a pogotovu iz Hrvatske i Srbije, uglavnom ne razmišljaju o povratku. Vrlo slican rezultate objavili su Brajdic-Vukovic i Bagic 2004. Ovakav nalaz, koji ne predstavlja narocito iznenađenje, posledica je velikog broja razlicitih faktora od kojih nam se najvažnijim cini stalna mobilizacija svih resursa unutar bošnjačkog nacionalnog korpusa usmerena na promovisanje povratka kao najboljeg rešenja izbeglickog pitanja.

U celokupnom uzorku kao i u poduzorcima po državama/entitetima prisutan je relativno visok procenat (ukupno 25%) onih koji pod aktuelnim okolnostima ne planiraju povratak. Ti ispitanici, kao što je vec receno, cine grupu osoba koje, i pored trenutnog negativnog stava prema povratku, mogu u slucaju promene politicko-ekonomskih i drugih okolnosti promeniti svoje mišljenje; ti ljudi predstavljaju potencijalne povratnike. Oni ujedno možda cine i najvulnerabilniju

grupu upravo zbog pozicije „ni na nebu ni na zemlji” u kojoj se trenutno nalaze a koja ih sprečava da u potpunosti i na adekvatan način nastave svoje živote.

Sledeci redovi su pokušaj analize uslova koji mogu opredeliti one ispitanike koji su još neopredeljeni, koji još nisu rešili dilemu ”povratak ili integracija”.

Tabela 2: Prikaz odgovora na pitanje: ”Ispunjenost kojih uslova bi uticala na povratak” (1 – nimalo, 5 – veoma mnogo)

	Federacija BIH	Republika Srpska	Hrvatska	Srbija	ukupno
obežbedena zdravstvena zaštita od strane države	4,62	4,13	3,80	4,39	4,32
sigurnost porodice	4,11	4,60	4,12	4,37	4,23
stabilna ekonomska situacija	4,18	4,52	3,84	4,20	4,15
povracaj licne imovine	4,19	4,48	3,98	4,00	4,14
licna sigurnost	4,00	4,19	3,88	4,44	4,08
mogucnost zaposlenja	3,96	4,53	4,00	3,82	4,02
stabilna politicka situacija	4,16	3,97	3,59	4,17	4,00
mogucnost za nesmetano školovanje dece	4,10	4,22	3,44	3,65	3,87
pomoc MO ⁴⁵ povratnicima u rekonstrukciji stambenih objekata	3,99	4,07	3,45	3,90	3,86
stvarna spremnost MO da obezbede licnu i imovinsku sigurnost	3,98	3,96	3,41	4,03	3,85
mogucnost kreditiranja	3,67	3,89	3,49	4,15	3,75
druga pomoc MO povratnicima	3,95	3,89	3,04	3,88	3,72
pomoc MO povratnicima u izgradnji infrastrukture	3,99	3,93	3,08	3,56	3,69
pomoc države u obezbeđivanju socijalnih prihoda	3,48	3,70	3,16	3,90	3,51

⁴⁵ MO – Medunarodne organizacije

DILEMA POVRATAK ILI INTEGRACIJA

	Federacija BiH	Republika Srpska	Hrvatska	Srbija	ukupno
cvrsta obećanja pripadnika drugih nacija da neće ugroziti bezbednost povratnika	3,65	3,40	3,15	3,39	3,45
povracaj društvene imovine	3,54	3,96	2,69	2,51	3,17
javna obećanja političkih voda da će garantovati bezbednost	3,07	3,10	2,24	3,10	2,88
javni poziv najviših državnika povratnicima	2,94	3,13	2,29	2,85	2,80

Kada se posmatra celokupan uzorak ispitanika, vidi se da se kao najvažniji uslovi čija bi ispunjenost uticala na povratak izdvajaju: obezbedena zdravstvena zaštita od strane države, sigurnost porodice, stabilna ekonomska situacija, povracaj licne imovine, licna sigurnost, mogućnost zaposlenja i stabilna politička situacija. Dominira, dakle, potreba za bazicnom sigurnošću, što je sasvim logično i saobrazno poznatoj Maslovljevoj teoriji o hijerarhiji motiva po kojoj je motiv sigurnosti odmah iza osnovnih fizioloških motiva. Istovremeno, saznanje da ispitanici još uvek na prvo mesto stavljaju elementarnu sigurnost tužno je podsećanje na činjenicu da danas, deset godina nakon okončanja ratnih dejstava, ljudi i dalje brinu za svoju bezbednost u mestima u kojima su živeli pre rata.

Situacija po pojedinim entitetima je slična, mada postoje i izvesne razlike u odnosu na rezultate koji važe na nivou totala. Za izbeglice iz Republike Hrvatske smeštene u Srbiji najvažnija pitanja su sigurnost te dobra ekonomska situacija i mogućnost zaposlenja, a slično je i sa izbeglicama iz Federacije BiH koje su trenutno u Republici Srpskoj. Nasuprot njima, ispitanici trenutno smešteni u Federaciji BiH koji žele da se vrate u Republiku Srpsku, najvažnijim smatraju ostvarenje minimalnih socijalnih prava. Ove razlike ne treba da nas čude. Vec je pomenuto da izbeglice trenutno smeštene na teritoriji Federacije BiH cine grupu s najvećom stopom nezaposlenosti u našem istraživanju. Posao nije visoko na listi njihovih prioriteta iz prostog razloga što ga u ovom trenutku nemaju. Sama činjenica da velika većina tih ljudi neće morati da bude u podstanarskom položaju kad se vrati značajan je finansijski napredak. Ukoliko im u zemlji povratka bude obezbedena osnovna zdravstvena zaštita, sigurno im neće biti nimalo gore nego što im je sada.

Primetan je i nizak stepen poverenja u lokalne vlasti i njihov realni uticaj: njihove akcije su na samom dnu liste. Izbeglicama je u promišljanju o povratku mnogo bitnija reakcija međunarodnih organizacija.

Tabela 3: *Prikaz odgovora na pitanje: "Ispunjenost kojih uslova bi uticala na integraciju"*

	Federacija BIH	Republika Srpska	Hrvatska	Srbija	ukupno
stabilna politicka situacija	4,18	3,83	4,20	5,00	4,10
sigurnost porodice	3,69	3,85	4,04	3,88	3,87
obezbedena zdravstvena zaštita od strane države	4,01	3,74	3,91	3,75	3,86
mogucnost zaposlenja	3,69	3,85	3,64	4,08	3,82
javna obećanja politickih voda da ce podržati integraciju	4,02	3,39	3,93	4,40	3,82
pomoc države u obezbeđivanju socijalnih prihoda	3,71	3,53	3,36	4,23	3,74
licna sigurnost	3,63	3,66	3,85	3,71	3,72
mogucnost za nesmetano školovanje dece	3,83	3,84	3,31	3,82	3,68
prihvatanje od strane komšija i poznanika	3,40	3,07	3,19	4,26	3,54
mogucnost kreditiranja	3,61	3,64	3,27	3,51	3,49
druga pomoc MO izbeglicama	3,48	3,42	3,36	3,61	3,48
povracaj/prodaja imovine u zemlji porekla	2,94	3,73	3,41	3,38	3,35
pomoc MO u izgradnji infrastrukture u izbjeglickim naseljima	3,46	3,65	2,93	3,32	3,31
pomoc MO u izgradnji infrastrukture	3,32	3,23	2,37	3,79	3,19

Pet faktora koje su ispitanici sa statusom izbeglica naveli kao najznacajnije za donošenje odluke o integraciji u sredine u koje su izbegli su: stabilna politicka situacija, sigurnost porodice, obezbedena zdravstvena zaštita od strane države, mogucnost zaposlenja i javna obećanja politickih voda da ce podržati integraciju.

Kao što je to slucaj kod uslova cije bi ispunjenje pospešilo povratak, i ovde dominiraju uslovi vezani za osećanje elementarne sigurnosti, osnovne socijalne zaštite i ekonomskog prosperiteta. Upadljiva je cinjenica da izbeglice koje trenutno žive u Srbiji kao ubedljivo najvažniji faktor odluke o integraciji izdvajaju stabilnu

politicku situaciju (svi ispitanici koji pripadaju poduzorku izbeglica u Srbiji su dali maksimalnu ocenu ovom uslovu). Ovo ocigledno ukazuje na to kolika je preokupiranost faktorom politicke stabilnosti, odnosno koliko se ovaj uslov procenjuje kao trenutno nezadovoljen u Srbiji. Situacija je slicna (mada ne toliko drasticna) i u ostalim državama/entitetima izuzev Republike Srpske. Što se tice Republike Srpske, gde se stabilnost politicke situacije nalazi tek na desetom mestu, cinu se da je u pitanju posredna potvrda opšteg mišljenja da su izbeglice trenutno smeštene u Republici Srpskoj u znatnoj meri oslonac tamošnjeg aktuelnog režima. Naime, cinjenica da se politicka stabilnost ne istice kao narocito bitan uslov integracije ukazuje na određen stepen zadovoljstva aktuelnom politickom situacijom.

POVRATNICI

Sledeci korak u analizi bila je provera koji su to uslovi, i u kojoj meri doprineli odluci o povratku ispitanika koji su se vec vratili.

Tabela 4: *Prikaz odgovora na pitanje: "U kojoj meri je na povratak uticala ispunjenost pojedinih uslova (1 – nimalo, 5 – veoma mnogo)*

	Federacija BIH	Republika Srpska	Hrvatska	ukupno
povracaj licne imovine	3,49	3,50	3,18	3,36
obezbedena zdravstvena zaštita od strane države	2,89	2,87	3,86	3,30
sigurnost porodice	2,95	3,07	3,64	3,27
licna sigurnost	2,88	2,98	3,46	3,15
stabilna politicka situacija	2,45	2,41	3,13	2,73
stvarna spremnost MO da obezbede licnu i imovinsku sigurnost	2,97	3,09	2,22	2,67
povracaj društvene imovine	3,24	2,81	2,07	2,66
mogucnost za nesmetano školovanje dece	2,45	3,03	2,57	2,63
mogucnost zaposlenja	2,42	2,84	2,55	2,57
pomoc MO povratnicima u rekonstrukciji stambenih objekata	2,26	2,86	2,59	2,54

ŽIVOT U POSLERATNIM ZAJEDNICAMA

	Federacija BIH	Republika Srpska	Hrvatska	ukupno
cvrsta obećanja drugih nacija da neće ugroziti bezbednost povratnika	2,92	2,53	2,09	2,47
druga pomoć MO povratnicima	2,15	2,72	2,49	2,43
stabilna ekonomska situacija	1,95	2,07	2,94	2,40
pomoć MO povratnicima u izgradnji infrastrukture	2,06	2,76	2,44	2,38
pomoć države u obezbeđivanju socijalnih prihoda	1,92	2,42	2,41	2,24
mogućnost kreditiranja	1,94	2,69	2,24	2,24
javna obećanja političkih vođa da će garantovati bezbednost	2,01	2,04	2,42	2,19
javni poziv najviših državnika	1,99	1,91	2,38	2,14

Kad se posmatra celokupan uzorak povratnika, rezultati pokazuju da su na njihov povratak u nekadašnja prebivališta najviše uticali sledeći faktori: povratak lične imovine, obezbeđenost zdravstvene zaštite od strane države, sigurnost porodice, lična sigurnost i stabilna politička situacija. Naravno, rec je subjektivnoj proceni ispitanika da dati faktori postoje, odnosno da su zadovoljeni u mestima iz kojih su za vreme rata bili prisiljeni da izbegnu.

Radi se, dakle, o manje-više istim onim uslovima koje izbeglice navode kad procenjuju šta bi potpomoglo povratak ili integraciju. Primetno je da je intenzitet ispunjenosti uslova znatno manji od doživljaja važnosti koji ispoljavaju izbeglice. Kao da se cinom povratka prelazi iz faze kad odluke nema i kad sve deluje jako važno u znatno stabilniju fazu u kojoj se realnije i uzdržanije procenjuje, ili pak oni koji se vraćaju imaju umerenija očekivanja i zahteve od onih koji su još uvek u statusu izbeglica, što i utiče na to da se lakše opredeljuju za povratak.

Razlike između država/entiteta su dosta velike. Kad je rec o povratnicima u Federaciju BiH, najveći uticaj na donošenje odluke da se vrate su imali sledeći faktori: povratak lične imovine, zatim povratak društvene imovine (odnosno stanarskih prava), stvarna spremnost međunarodnih snaga da obezbede licnu i imovinsku sigurnost, kao i sigurnost porodice i cvrsta obećanja drugih nacionalnosti da neće ugroziti bezbednost povratnika.

Slicna je procena povratnika u Republiku Srpsku: i tu je na prvom mestu povracaj licne imovine, zatim stvarna spremnost medunarodnih snaga da obezbede licnu i imovinsku sigurnost, sigurnost porodice, mogucnost nesmetanog školovanja dece i licna sigurnost.

Procena povratnika u Hrvatsku je drugacija: pre svega, istic se obezbedena zdravstvena zaštita od strane države, zatim sigurnost porodice, licna sigurnost i na cetvrtom i petom mestu povracaj imovine i stabilna politicka situacija.

Ovi rezultati predstavljaju dosta dobar pokazatelj realne situacije u svakoj od tri države/entiteta: odlucujuci podsticaj povratku na teritoriji Bosne i Hercegovine jeste napredak u oblasti imovinskih prava, dok je povratku u Hrvatsku presudno doprinela povecana bezbednost povratnika. Upečatljiva je cinjenica da se akcije lokalnih vlasti ponovo nalaze na samom dnu liste.

Tabela 5: *Prikaz odgovora na pitanje: "U kojoj su meri ispunjeni pojedini uslovi u sredini povratka" (1 – nimalo, 5 – veoma mnogo)*

	Federacija BIH	Republika Srpska	Hrvatska	ukupno
licna sigurnost	3,59	3,53	4,03	3,76
sigurnost porodice	3,57	3,51	3,93	3,71
obezbedena zdravstvena zaštita od strane države	2,82	2,39	3,78	3,13
povracaj licne imovine	3,41	3,42	2,58	3,06
cvrsta obećanja drugih nacija da neće ugroziti bezbednost povratnika	3,49	2,95	2,51	2,95
stabilna politicka situacija	2,41	2,38	3,09	2,70
mogucnost za nesmetano školovanje	2,64	2,91	2,56	2,67
povracaj društvene imovine	3,48	2,90	1,60	2,57
stvarna spremnost MO da obezbede licnu i imovinsku sigurnost	2,80	2,72	2,08	2,47
javna obećanja politickih voda da će podržati integraciju	2,16	2,01	2,44	2,24
javni poziv najviših državnik	1,92	1,80	2,32	2,06
stabilna ekonomska situacija	1,73	1,64	2,46	2,02

	Federacija BIH	Republika Srpska	Hrvatska	ukupno
pomoc MO povratnicima u rekonstrukciji stambenih objekata	1,65	2,24	2,13	1,99
pomoc MO u izgradnji infrastrukture	1,61	2,09	2,03	1,90
druga pomoc MO povratnicima	1,54	1,89	1,89	1,77
mogucnost zaposlenja	1,80	1,82	1,72	1,77
pomoc države u obezbeđivanju socijalnih prihoda	1,31	1,59	2,07	1,70
mogucnost kreditiranja	1,58	1,81	1,48	1,59

Ispitanici koji su se vratili u mesta ranijeg življenja procenjuju da su u znacajnijoj meri ispunjeni sledeci uslovi za integraciju u sredinu povratka: licna sigurnost i sigurnost porodice, zdravstvena zaštita obezbedena od strane države, povracaj/prodaja licne imovine i cvrsta obećanja drugih nacionalnosti da neće ugroziti bezbednost povratnika.

Pokazalo se da u sva tri entiteta u kojima ima povratnika (Federacija BiH, Republika Srpska i Hrvatska) ispitanici povratnici smatraju da su pre svega zadovoljeni uslovi njihove licne i porodice sigurnosti.

JEDAN OBLIK SWOT ANALIZE

Naslanjajući se na poznati model analize snaga, slabosti, prilika i pretnji, poznat kao SWOT, pokušali smo na još jedan način analizirati percepciju uslova u zemljama porekla i izbeglištva kao i razlike između izbeglica i povratnika.

Tabela 6: *Proporcija ispitanika koji potvrdno odgovaraju na različite tvrdnje o uslovima u zemljama porekla i izbeglištva – razlike između povratnika i izbeglica*

	ZEMLJA POREKLA			ZEMLJA IZBEGLIŠTVA			RAZLIKA	
	P	I	P-I	P	I	P-I	P	I
Imam rešeno stambeno pitanje	0.88	0.21	0.67	0.08	0.32	-0.24	0.80	-0.11
Imam stabilan prihod (radnju, rentu, posao, penziju)	0.54	0.13	0.41	0.23	0.50	-0.27	0.31	-0.38

DILEMA POVRATAK ILI INTEGRACIJA

	ZEMLJA POREKLA			ZEMLJA IZBEGLIŠTVA			RAZLIKA	
	P	I	P-I	P	I	P-I	P	I
Imam širok krug poznanika i prijatelja	0.82	0.35	0.47	0.67	0.76	-0.09	0.14	-0.41
Deca imaju dobre mogućnosti školovanja	0.63	0.19	0.44	0.64	0.68	-0.04	-0.01	-0.49
Ekonomska situacija je zadovoljavajuća	0.30	0.11	0.19	0.19	0.33	-0.14	0.11	-0.22
Politička situacija je zadovoljavajuća	0.47	0.13	0.34	0.38	0.47	-0.09	0.09	-0.33
Medunarodna zajednica puno pomaže ljude	0.37	0.29	0.08	0.29	0.32	-0.03	0.07	-0.03
Medunarodna zajednica će kad tad pritisnuti vlasti da pravilno reše naše pitanje	0.70	0.52	0.18	0.55	0.52	0.03	0.14	0.00
Medunarodna zajednica je nepravedna prema ljudima	0.44	0.46	-0.02	0.41	0.50	-0.09	0.03	-0.05
Ja prosto pripadam ...	0.88	0.28	0.60	0.16	0.64	-0.48	0.72	-0.37
Govorim istim jezikom kao i ostali ljudi	0.92	0.74	0.18	0.74	0.83	-0.09	0.19	-0.09
Kad-tad će se rešiti naše pitanje	0.82	0.60	0.22	0.54	0.76	-0.22	0.29	-0.16
Imovina mi je uništena ili uzurpirana	0.56	0.75	-0.19	0.07	0.13	-0.06	0.49	0.61
Okolina na nas gleda kao na ljude nižeg reda	0.36	0.61	-0.25	0.43	0.41	0.02	-0.08	0.20
Nemam nikoga ko bi mi ovde mogao pomoći	0.41	0.60	-0.19	0.42	0.46	-0.04	-0.01	0.14
Tretiraju me kao tuđinca	0.26	0.63	-0.37	0.51	0.40	0.11	-0.25	0.23
Ne mogu ostvariti svoja osnovna ljudska prava	0.37	0.57	-0.20	0.35	0.34	0.01	0.03	0.23
Bojim se da će me optužiti za ratne zločine	0.01	0.11	-0.10	0.00	0.02	-0.02	0.00	0.09
Lako se može desiti da ponovo bude rata	0.24	0.30	-0.06	0.24	0.26	-0.02	0.00	0.05
Bojim se da ću izgubiti identitet	0.13	0.34	-0.21	0.10	0.15	-0.05	0.03	0.19
Život mi je ugrožen	0.11	0.41	-0.30	0.09	0.16	-0.07	0.02	0.26
Zbog mog porekla ne mogu ništa postići	0.25	0.50	-0.25	0.16	0.19	-0.03	0.08	0.30

Podaci dati u tabeli dovoljno govore o tome kolike razlike u percepciji uslova u zemlji porekla i zemlji izbeglištva postoje između povratnika i izbeglica. Povratnici generalno pozitivnije vide i ocenjuju uslove za život koji postoje u zemlji iz koje su izbegli i u koju su se vratili nakon izvesnog vremena provedenog u izbeglištvu. Vrlo je verovatno da je pozitivnija percepcija životnih uslova u zemlji porekla od strane povratnika upravo i uticala na to da se oni lakše opredele za povratak, odnosno negativnija procena istih uslova od strane aktuelnih izbeglica je verovatno jedan od značajnijih faktora koji uticu na to da se oni, bar u ovom trenutku, ne odlucuju na povratak.

Istovremeno, izbeglice ocenjuju uslove života u zemlji izbeglištva kao bolje. Sledeći logik u gornjeg zaključivanja, možemo reći da je vrlo verovatno da je pozitivnija percepcija životnih uslova u zemlji izbeglištva od strane izbeglica upravo i uticala na to da se oni opredele za integraciju, odnosno da je negativnija procena istih uslova od strane povratnika bila jedan od najznačajnijih faktora u njihovom odlučivanju za povratak.

Nije besmisleno pretpostaviti da je svaki pojedini ispitanik, dok je donosio odluku o svojoj budućnosti, prolazio kroz proces koji suštinski predstavlja neki oblik SWOT analize. Kod onih koji su se odlucili za povratak snage i prilike u zemlji porekla bile su mnogo jace od snaga i prilika u zemlji izbeglištva. Isto tako, slabosti i pretnje su im se cinile manjim u zemlji porekla nego u zemlji izbeglištva. Zemlja porekla je za povratnika zemlja u kojoj on ima licnu imovinu i stabilan prihod, u kojoj ima širok krug prijatelja i poznanika, kojoj prosto pripada i u kojoj ce njegovi problemi na kraju ipak biti rešeni. Izbeglica zemlju porekla vidi kao zemlju u kojoj je njegova imovina uzurpirana ili uništena, u kojoj ne može zaraditi za život niti školovati decu, u kojoj ga tretiraju kao tudinca, stanovnika drugog reda koji ne može ostvariti svoja osnovna prava.

Nasuprot tome, zemlja izbeglištva je za izbeglicu ona u kojoj ce se kad-tad rešiti njegov problem, u kojoj ima prijatelje, može da školuje decu, ona kojoj on suštinski pripada. Interesantno je da je razlika u doživljavanju uslova u zemlji izbeglištva mnogo manja između povratnika i izbeglica nego što je to slučaj sa zemljom porekla. Ključne razlike su verovatno i najjači cinioци koji doprinose povratku: povratnik je osoba koja ima kucu ili stan u koje može da se vrati, ima zagaranтовan prihod u zemlji i porekla i, jednostavno, oseca da tamo pripada. Ne treba zato da cudi što su među povratnicima najbrojniji stariji ljudi i penzioneri i što ce broj povratnika vrlo brzo poceti da opada usled neumitnog procesa integracije.

ZAKLJUCAK

1. Postoje značajne razlike u spremnosti izbeglica trenutno smeštenih u razlicitim državama/entitetima da se vrate u predratne domove. Ideja povratka ima najviše pristalica među Bošnjacima koji trenutno žive na prostoru Federacije BiH. Znatno manje ispitanika voljnih da se vrate registrovano je na teritoriji Republike Srpske i Hrvatske. Otprilike 1/5 ispitanika još uvek nema formiranu definitivnu odluku o povratku/integraciji i oni verovatno predstavljaju najosetljiviji i najugroženiji deo izbeglicke populacije i ujedno ciljnu grupu ka kojoj bi trebalo usmeriti dalje programe i strategije za rešavanje izbeglickog pitanja.
2. Potencijalni povratnici izdvajaju elementarnu sigurnost, osnovnu socijalnu zaštitu i ekonomski prosperitet kao uslove cije bi ispunjenje u najvećoj meri pozitivno uticalo na njihovu odluku o povratku u zemlju iz koje su izbegli. Manje-više isti uslovi se pojavljuju i kod odlucivanja o eventualnoj integraciji.
3. Oni koji su se vratili isticu da im je u donošenju te odluke presudan faktor bilo vraćanje licne imovine u zemlji porekla, kao i doživljaj zadovoljavajućeg nivoa licne sigurnosti i sigurnosti porodice. Povratnici takode isticu da su ta njihova očekivanja u velikoj meri i ispunjena.
4. Postoje jasne i snažne razlike u doživljavanju zemlje porekla i zemlje izbeglištva kod povratnika i izbeglica koje se još uvek nisu vratile. Povratnici zemlju porekla doživljavaju kao svoju, izbeglice to osecaju za zemlju izbeglištva. Cini se da su osećanje pripadnosti, povratak licne imovine i stabilan prihod odigrali ključnu ulogu u odluci povratnika da se vrate u predratne domove.

LITERATURA

Knjige

Brajdic-Vukovic, M., Bagic, D.: Materijalni i emotivni cimbenici povratka izbjeglica u domovinu te prihvatanja njihovog povratka od strane lokalnog stanovništva - empirijsko istraživanje

Izveštaji

Mlaka dobrodošlica: povratak izbjeglica u Hrvatsku – Izveštaj za Balkan br. 138, International Crisis Group, Zagreb/Brusseles, 2002.

Dalji izazovi na putu povratka izbjeglica u Bosnu i Hercegovinu - Izveštaj za Balkan br. 137, International Crisis Group, Sarajevo/Brusseles, 2002.

STATUS LJUDSKIH PRAVA POVRATNIKA, IZBEGLICA I DOMICILNOG STANOVNIŠTVA U REGIONU

Ivana Vidakovic

Goran Opacic

POJAM LJUDSKIH PRAVA

Ljudska prava su skup minimalnih moralno-političkih zahteva prirodno-pravnog karaktera, koje svaki pojedinac poseduje ili bi trebao da poseduje, u odnosu na državnu vlast i društvo u kome živi. Ljudska prava, dakle, ne zavise od države i objektivnog prava koje ona stvara. Covek ta prava stice rođenjem (Radonjic, 2003). Pojam ljudskih prava obuhvata niz univerzalnih vrednosti neophodnih za covekov identitet i integritet. Njihovo ostvarivanje preduslov je ne samo politicke i kulturne egzistencije coveka vec i njegovog duhovnog identiteta i fizickog opstanka. Rec je o vrednostima koje su svojstvene svakom ljudskom bicu i koje obezbeđuju njegovu autonomiju i dostojanstvo.

Iako se ljudska prava prepoznaju kao univerzalna i neotudiva, periodi ratova i ratom izazvanih prisilnih migracija stavljaju na probu principe poštovanja ljudskih prava i mehanizme njihove zaštite. Nažalost, što je veca socio-ekonomska ugroženost ljudi i što je veca potreba za zaštitom njihovih ljudskih prava, to se ona manje ostvaruju.

Delimicno pod uticajem razmera ljudskih stradanja u tek završenom drugom svetskom ratu, Ujedinjene nacije u svojoj Povelji koja sadrži opštu obavezu unapredenja ljudskih prava proklamuju veru u osnovna prava coveka, dostojanstvo i vrednost ljudske licnosti.

Univerzalna deklaracija o pravima coveka usvojena 1948. godine, koja je postala opšteprihvaceni standard za zaštitu ljudskih prava, proglašava dve široke

kategorije prava: građanska i politička prava, s jedne strane i ekonomska, socijalna i kulturna prava s druge strane (Burgental, 1997).

Građanska prava obuhvataju: pravo na život, slobodu i licnu bezbednost; zabranu ropstva, mucenja i svirepog, nehumanog i ponižavajućeg postupanja; pravo na slobodu od samovoljnog hapšenja, pritvaranja ili proganjanja; pravo na pravilno suđenje u građanskim i krivičnim postupcima; pretpostavku nevinosti i zabranu *ex post facto* zakona i kazni; pravo na privatnost; pravo na posedovanje imovine; pravo na slobodu govora, vere i udruživanja; pravo na slobodu kretanja i pravo svakoga „da napusti svaku zemlju, uključujući i sopstvenu, i vrati se u svoju zemlju”, pravo traženja i dobijanja utocišta od progona; pravo na državljanstvo.

Politička prava obuhvataju: pravo pojedinca na učešće u javnim poslovima, pravo izbora i pravo glasa.

Ekonomska, socijalna prava podrazumevaju socijalnu sigurnost; pravo na rad i zaštitu od nezaposlenosti; pravo na pravednu nadoknadu; jednaku platu za jednak rad; pravo na odmor i dokolicu; pravo na standard života koji pojedincu i njegovoj porodici obezbeđuje zdravlje i blagostanje; pravo na osiguranje u slučajevima gubljenja sredstava za život usled okolnosti nezavisnih od volje pojedinca; pravo na školovanje odnosno besplatno školovanje u osnovnim i nižim školama.

Kulturna prava podrazumevaju pravo na slobodno učešće u kulturnom životu zajednice, umetnosti i naučnom napretku.

Sama Univerzalna deklaracija usvojena je kao deklarativni dokument o zajedničkom razumevanju i opštim standardima u zaštiti ljudskih prava. Naknadno se prepoznaje potreba da njome definisana prava treba da budu predmet međunarodne pravne zaštite. Univerzalna deklaracija s vremenom postaje osnovna komponenta međunarodnog običajnog prava. Njene osnovne odrednice se bliže specifikuju sledećim dokumentima UN iz 1966.

Medunarodni pakt o građanskim i političkim pravima sacinjen je s većom pravnom određenošću i sadrži više prava nego Univerzalna deklaracija, između ostalog prava etničkih, verskih ili jezičkih manjina na sopstveni kulturni život, veru i jezik i pravo svih lica lišenih slobode da se s njima postupa humano. Ipak, u ovom dokumentu, iz različitih ideoloških i političkih razloga, izostavljeni su pravo na posedovanje imovine, traženje i uživanje azila i pravo na državljanstvo. Pakt ostavlja mogućnost državama da ogranice i suze ostvarivanje prava koje on proglašava, a sadrži i „određbu o derogaciji” koja dopušta ugovornoj strani da suspenduje sva osim najosnovnijih prava u vreme javne opasnosti koja ugrožava život nacije.

Medunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima detaljno opisuje i proširuje listu ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava u odnosu na

Univerzalnu deklaraciju: pravo na rad; pravo na pravice i povoljne uslove rada; pravo na osnivanje sindikata i pristupanje sindikatima; pravo na uživanje najvišeg mogućeg stepena fizičkog i mentalnog zdravlja; pravo svakog pojedinca na školovanje; pravo na ucestvovanje u kulturnom životu.

Drugi dokumenti Ujedinjenih nacija odnose se na posebne vrste kršenja ljudskih prava⁴⁶.

Važnu ulogu u afirmaciji i regulaciji ljudskih prava imaju i Evropski sistem za zaštitu ljudskih prava i instrumenti Saveta Evrope, čiji su pravni izvor **Konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda** (1950) sa 13 dodatnih protokola i **Evropska socijalna povelja** (1961) (Petrovic, 2000). Smatra se da je sistem ljudskih prava koji ustanovljava Konvencija još uvek najnapredniji i najefikasniji od trenutno postojećih dokumenata (Burgental, 1997). Ratifikacija Konvencije uslov je uclanjenja u Savet Evrope⁴⁷.

Ovim i dodatnim dokumentima uređena su opšta prava svakog pojedinca, kao i posebna prava pojedinaca u određenim situacijama: prava izbeglica, žrtava rata, lica bez državljanstva, pripadnika manjina i sl. Definisane ljudskih prava u pravnim propisima se nastavlja, jaca i inicijative za promociju i razvoj svesti o ljudskim pravima, posebno u svetlu obeležavanja pedesetogodišnjice Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima. I dok je pod sloganom Svetske konferencije o ljudskim pravima održane 1993. godine u Becu: „Sva ljudska prava za svakoga”, naglašavano da postojanje kulturnih ili verskih razlika ne sme biti izgovor za nepotpunu primenu međunarodnih obaveza u području ljudskih prava, i proglašavana decenija obrazovanja u oblasti ljudskih prava (1995 - 2004), u neposrednoj blizini, na teritorijama republika bivše SFRJ, principi poštovanja ljudskih prava su bili suspendovani za preko dva miliona izbeglih i raseljenih lica.

⁴⁶ Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zlocina genocida (1948)
Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije (1965)
Međunarodna konvencija o ukidanju i kažnjavanju zlocina aparhejda (1973)
Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena (1979)
Konvencija protiv mucenja i drugog okrutnog, necovecnog ili ponižavajućeg postupka ili kazne (1984)
Konvencija o pravima deteta (1989)

⁴⁷ Drugi najvažniji dokumenti Saveta Evrope:
Evropska Konvencija protiv mucenja i drugog okrutnog, necovecnog ili ponižavajućeg postupka ili kazne (1987)
Helsinški završni akt (1975) i Pariska povelja za Novu Evropu (1990)
Evropska povelja za regionalne jezike ili jezike manjina (1992)
O okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina (1994)
Povelja temeljnih prava Evropske unije (2001)

NORMATIVNO I STVARNO U LJUDSKIM PRAVIMA

Implementacija i regulacija principa zaštite ljudskih prava teče teže i sporije od njihovog definisanja. Države potpisnice ovih pravnih akata imaju obavezu da poštuju, štite i ispunjavaju ljudska prava, odnosno da spreče nasilje, diskriminaciju ili druge oblike kršenja ljudskih prava na svojoj teritoriji. One su dužne da u svoja nacionalna zakonodavstva unesu norme koje će odgovarati pravilima prihvaćenih međunarodnih konvencija, a takode i da obezbeđuju da se proklamovana prava ne ograničavaju ili uskracuju. Unutrašnji pravni sistem države raspolaže mehanizmima za ostvarivanje ugroženih prava pred upravnim i sudskim organima. Ljudska prava se na taj način najefikasnije štite pozitivnim zakonodavnim propisom same države i njegovim adekvatnim sprovođenjem (Petrovic, 2003).

Kako bi se osiguralo da države ispunjavaju preuzete obaveze, za većinu međunarodnih konvencija i protokola uspostavljen je međunarodni nadzor nad delovanjem države, kroz sistem podnošenja periodičnog izveštaja od strane države, tužbi pred međunarodnim organima od strane pojedinaca u slučaju povrede njihovih ljudskih prava, kao i tužbi među državama potpisnicama. Pored tih regulacionih postupaka sadržanih u samim instrumentima za ljudska prava, postoje i mehanizmi utemenjeni na Povelji UN, na kojoj se zasniva rad Povereništva za ljudska prava i njihovih izvestitelja. O razmerama delatnosti i mehanizmima za pracenje stanja ljudskih prava govori i podatak da postoji skoro 40 posebnih institucija koje prikupljaju informacije prema domenu svojih aktivnosti (Benedek, 2003). Nadzor putem specifičnih procedura predviđen je za slučajeve masovnog i sistematskog kršenja ljudskih prava. Posebne misije ureda Visokog poverenika za ljudska prava (UNOHCHR) uspostavljaju se u zemljama sa visokim rizikom. Takve misije su na teritoriji bivše Jugoslavije postavljene u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj (do kraja 2002) Srbiji i Crnoj Gori, na Kosovu, u Makedoniji, itd. Misije Organizacije za bezbednost i saradnju u Evropi (OEBS), koje su takode aktivne u svim državama regiona, nadgledaju i unapređuju domene ljudskih i manjinskih prava i sloboda, vladavine prava, demokratskih institucija i vrednosti, slobodnih izbora i sl.

Zaštitom i promovisanjem ljudskih prava bave se i nevladine organizacije. Poznate međunarodne organizacije na tom polju su Human Rights Watch, Amnesty International, Lawyers Committee for Human Rights, International Crises Group, International Helsinki Federation, Minority Rights Group International i druge. One analiziraju usaglašenost unutrašnjeg zakonodavstva s međunarodnim standardima, nadziru stanje ljudskih prava i delovanje državnih organa, prikupljaju podatke i dokumentaciju o slučajevima kršenja, pripremaju izveštaje kojima pokušavaju da uticu na javnost, vlade zemalja i međunarodnu zajednicu.

LJUDSKA PRAVA IZBEGLIH I RASELJENIH U REGIONU

Desetine relevantnih domaćih nevladinih organizacija u regionu takođe se bave monitoringom i zaštitom ljudskih prava, a svoje prekogranične aktivnosti nekada ostvaruju kroz regionalne mreže⁴⁸. Njihovi godišnji ili periodični izveštaji i analize takođe ukazuju na kršenja ljudskih prava izbeglica kako u nacionalnim legislativama država u regionu, tako i u svakodnevnoj praksi. Opšta mesta na koja se u njima ukazuje su kršenja niza građanskih i socijalno-ekonomskih prava, što je zajednička sudbina mnogih izbeglica u regionu bez obzira na nacionalnost (povrat privatne imovine dodeljene privremenim korisnicima, izgubljena stanarska prava, pravo na obnovu uništene ili oštećene imovine, nadoknade prouzrokovane štete, prava iz penzionog osiguranja, zdravstvene i socijalne zaštite, dokumenti, pravo na državljanstvo, sigurnost i dr.) (Ecimović et al. 2004).

Mogućnost ostvarenja osnovnih prava izbeglih lica, kako u zemlji porekla, tako i u zemlji izbeglištva utiče na njihovu odluku o integraciji ili povratku. Tako Human Rights Watch u svojim poslednjim izveštajima procenjuje da je proces povratka izbeglih Srba u Hrvatsku znatno usporen i otežan pre svega zato što oni u zemlji porekla ne mogu da ostvare svoja osnovna prava. Propustom državnih sistema da se aktivno angažuju na rešavanju niza problema, prvenstveno povrata i/ili obnove imovine, sprecavanja devastacije i nadoknade štete, problematike izgubljenih stanarskih prava i obezbeđivanja zamenskih smeštaja, diskriminacije pri zapošljavanju, kompenzacije za neisplacena penziona i socijalna davanja, problem fizicke bezbednosti, zastrašivanja, hapšenja i optuživanja za ratne zlocine na nacionalnoj osnovi. Time ne samo što se kršenja ljudskih prava nastala tokom i nakon rata ne kažnjavaju već se i nastavlja ugrožavanje osnovnih prava manjina (HRW 2003, HRW 2004).

Administrativni i pravni organi na državnom i lokalnom nivou pre se sagledavaju kao mehanizmi prolongiranja ili opstrukcije nego kao putevi za ostvarivanje ugroženih prava pred upravnim i sudskim organima (MRGI, 2003).

Promovisanje povratka izbeglih i interno raseljenih lica, kao i proces povratka imovine, koji se u Bosni i Hercegovini sprovodi pod nadzorom Kancelarije Visokog predstavnika (OHR) procenjuju se kao uspešniji, ali je realni povratak opterećen nizom drugih nerešenih pitanja: pravo na rad i zapošljavanje, pravo na obnovu i kompenzaciju devastirane imovine, diskriminacije u uživanju socijalnih, ekonomskih i kulturnih prava, učešće u javnom sektoru, problemi bezbednosti, i sl. (Ivanišević, 2003). Državni entiteti Federacija BiH i Republika Srpska razlikuju se u odnosu prema povratnicima, dostupnim programima pomoći i doslednosti sprovođenja povrata imovine; brojni izveštaji OHR-a ukazuju da Republika Srpska zaostaje u ovim procesima.

⁴⁸ Na primer BHRN - Balkan Human Rights Network, Podgrupa za pravna pitanja (LIG) SEE RAN mreže organizacija za pomoć izbeglicama u jugoistočnoj Evropi, SEE HRC mreža i druge.

I u Srbiji kao državi izbeglištva, izbegla lica su se susretala sa diskriminacijom i kršenjem njihovih osnovnih prava. U dugom periodu izbeglištva nedostajao je sistem pravne zaštite ili kompenzacije od strane države za slucajeve nasilja, ugrožavanja života i bezbednosti, prisilne mobilizacije i sl., ogranicavano je pravo na izbor mesta stanovanja i slobodu kretanja, usporavan je proces izdavanja licnih dokumenata i dobijanja državljanstva⁴⁹. Prema procenama domacih organizacija izbegla lica imaju ogranicen pristup tržištu rada, socijalnim i zdravstvenim uslugama(Papic, Dimitrijevic, 2004). Problem smeštaja ugroženih izbeglickih grupa aktuelizovan je nacionalnom strategijom koja predviđa raseljavanje kolektivnih centara

KVANTITATIVNA ISTRAŽIVANJA LJUDSKIH PRAVA

Do sada jedino kvantitativno istraživanje⁵⁰ na temu ljudskih prava pocev od 1998. godine sprovodi Beogradski centar za ljudska prava, i objavljuje ga u okviru svog godišnjeg izveštaja o ljudskim pravima u Srbiji i Crnoj Gori.⁵¹ Položaj “ljudskih prava u svesti gradana“ ispituje se kroz znanje gradana o ljudskim pravima, svest o posebnim pravima i procenu mogucnosti ostvarivanja ljudskih prava gradana u SCG.

Prema podacima poslednjeg istraživanja iz jula 2004. godine cak 71% od 1683 ispitanika smatra da je ostvarivanje ljudskih prava u SCG ugroženo u odnosu na prethodne godine. Porasla je i zabrinutost gradana zbog loše ekonomske situacije, a kao najugroženije pravo navodi se pravo na rad i izbor zanimanja: 55% ispitanika smatra da se to pravo u SCG ne poštuje, 46% da se ne poštuje pravo na jednakost pred zakonom, 35% da se ne poštuju pravo na socijalnu zaštitu i druga socio-ekonomska prava. A 25% ispitanika smatra da se u SCG ne poštuje pravo na život.

Ocena ostvarivanja ljudskih prava nešto je povoljnija kada se posmatra iz licnog iskustva nego kada se procenjuje ugroženost ljudskih prava u populaciji. Ipak, tek svaki treci ispitanik (31%) smatra da uspeva da ostvari sva svoja prava. Poverenje u institucije sudstva i njihove mehanizme zaštite u slucaju kršenja ljudskih prava manje je nego 2003. godine (14%); ispitanici bi zaštitu retko tražili

⁴⁹ Tek krajem decembra 2004, Skupština Srbije usvojila je novi Zakon o državljanstvu, kojim se izbeglim licima olakšava postupak dobijanja državljanstva.

⁵⁰ Beogradski centar za ljudska prava i Strategic Marketing and Media Research Institute sprovode istraživanje javnog mnjenja SCG na reprezentativnom uzorku gradana koji imaju pravo glasa. Metodologija koja se u ovom delu koristi je poznata KOL research (“Knowledge and Opinion about Law”). Istraživanje javnog mnjenja se sprovodi na osnovu metodologije Carlsa Humane (Charles Humana). Ono ispituje stavove gradana koristeći standardizovane upitnike sa ogranicenim brojem ponudjenih odgovora. (Papic, Dimitrijevic, 2004)

⁵¹ Ranije “Ljudska prava u Jugoslaviji 2002” (Papic, Dimitrijevic, 2003)

pred domaćim sudovima (27%) ili međunarodnim sudovima (11%); veći procenat ispitanika (38%) smatra da je u takvim slučajevima bolje tražiti pomoć neformalnim putem i obezbediti zaštitu uticajnih ljudi (Dimitrijević, 2005).

Ovim istraživanjem nisu obuhvaćene izbeglice i druga lica bez državljanstva u SCG.

JEDAN NOVI MODEL KVANTITATIVNOG ISTRAŽIVANJA STATUSA LJUDSKIH PRAVA

Nacin snimanja statusa ljudskih prava vulnerabilne populacije koji je predstavljen ovim člankom razlikuje se od standardnih nacina izveštavanja o slučajevima kršenja ljudskih prava.

Priroda istraživanja (kvantitativno, s baterijom testova pretežno zatvorenog tipa odgovora, s velikim brojem ispitanika i ograničenim vremenom za ispitivanje) diktirala je pristup za koji su se autori opredelili. Konstruisan je instrument koji snima status ljudskih prava zasnovan na odgovorima na 45 pitanja o slučajevima kršenja ljudskih prava izvedenih iz Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i drugih međunarodnih dokumenata kojima se definiše lista osnovnih ljudskih prava.

Zatim smo se suocili sa drugim problemom koji se tice prirode podataka dobijenih na taj nacin, odnosno s pitanjem da li nam informacije koje prikupljamo govore o cinjenicama ili o subjektivnom doživljaju našeg ispitanika. Zbog toga je uveden specifican nacin administriranja ovog instrumenta, koji zadaje isključivo anketar u formi intervju sa ispitanikom. Inicijalni odgovor ispitanika na postavljeno pitanje odnosi se na njegov **subjektivni doživljaj ugroženosti prava** opisanih stavkom. Uz subjektivnu procenu da li je doživeo određeno kršenje svojih ljudskih prava ispitanik samostalno ili na potpitanja anketara opisuje događaj ili događaje i konkretno navodi osnovne odrednice:

- Gde se to dogodilo (Srbija, Hrvatska, Federacija BiH, Republika Srpska)?
- Kada (pre rata 1991-92. godine, tokom rata, nakon rata ili u toku poslednjih godinu dana)?
- Šta se tacno dogodilo i ko je vinovnik (vojska, policija, sudska vlast, državna administracija, medicinsko osoblje, građani u grupi ili pojedinci)?

Na osnovu ovih podataka anketar procenjuje da li ima dovoljno objektivnih pokazatelja konkretnog slucaja kršenja ljudskih prava, što beleži kao posebnu varijablu. U tom smislu **objektivni indikator kršenja određenog ljudskog prava**

u ovom instrumentu operacionalizovan je kroz procenu anketara da li postoji dovoljno informacija o kršenju ljudskog prava navedenog određenom stavkom.

Podaci dobijeni na ovaj način predstavljaju procene zasnovane na neposrednim iskustvima ispitanika i ugrožavanju njihovih ljudskih prava, koji često nisu prijavljeni niti registrovani zvaničnim evidencijama i statistikama.

U tom smislu instrument je sličan anketama viktimizacije koje beleženjem neposrednog iskustva ispitanika pokušavaju da premoste jaz između „stvarnog” i „zvaničnog” kriminala i krivično-pravne statistike (Zvekić, 2001).

REZULTATI

Struktura upitnika

Budući da smo u ovom istraživanju primenili jedan sasvim nov pristup i nov instrument, na početku ćemo prikazati njegovu strukturu odnosno dimenzije koje meri. Analizom glavnih komponenta iz liste kršenja ljudskih prava izdvojena su četiri nezavisna faktora. U tabeli 1 dat je prikaz zasićenja pitanjima upitnika apstrahovanim faktorima.

Tabela 1: *Faktorska struktura upitnika*

PITANJE	FAKTOR			
	1	2	3	4
Da li postoje mogućnosti da pripadnik Vaše nacije bude izabran na neku važnu funkciju?	,748			
Da li Vam je ograničavana sloboda kretanja?	,564			
Da li osećate da se zbog Vašeg porekla na Vas, kada se za nešto obracate državnim organima, ne gleda isto kao na druge građane?	,529			
Da li ste zbog svog porekla bili onemogućeni da se nastanite tamo gde ste hteli?	,525			
Da li Vam se nekada desilo da ste zbog svoje nacionalne pripadnosti bili vredani i ponižavani od strane državnih organa?	,516			
Da li mislite da pripadnici Vaše nacije ne mogu dobiti ugledne i dobro plaćene poslove?	,507			
Da li Vam je onemogućeno da idete u svoju bogomolju i/ili da javno ispoljavate svoju veru?	,503			
Da li ste zbog svog porekla bili onemogućeni u dobijanju posla?	,480			
Ako imate prava na zdravstvenu zaštitu, da li je ostvarujete?	,407			

STATUS LJUDSKIH PRAVA POVRATNIKA, IZBEGLICA I DOMICILNOG
STANOVNIŠTVA U REGIONU

PITANJE	FAKTOR			
	1	2	3	4
Da li se, zbog toga što su mnogi koji su išli doživeli maltretiranja i neugodnosti, bojite otici van svog mesta?	,401			
Da li je Vaša imovina bila/ili još uvek jeste zaposednuta od strane osoba koje na to nemaju pravo?	,351			
Da li Vam je bilo uskraceno pravo na nadoknadu štete koju Vam je pricinila država?	,320			
Ako imate malo letnu decu, da li imaju mogućnost izbora veronauke iz svoje vere?	,316			
Da li možete da dobijete dokumenta, pasoš?				
Ako imate maloletnu decu, da li se mogu školovati na maternjem jeziku?				
Da li Vam je uskracena upotreba maternjeg jezika u službene svrhe (pred državnim organima, na sudu i sl.)?				
Da li je Vama ili članovima Vaše porodice uskraceno pravo na državljanstvo?				
Da li, i pored sudskih odluka, niste mogli povratiti svoju imovinu?				
Da li ste bili prisiljeni da se protiv svoje volje uclanite u neku organizaciju/ udruženje/ partiju?				
Ako imate prava na penziju, da li je primete?				
Da li Vam se desilo da niste dobili posao zbog svog pola?				
Da li ste, zbog svog porekla, bili hapšeni i ponižavani ili mučeni?		,699		
Da li ste bili hapšeni bez sudskog naloga?		,695		
Da li ste bili privodeni a da Vam nisu saopštili nikakav razlog za to?		,677		
Da li ste bili otpušteni, pritvoreni, zatvoreni ili mučeni zbog svoje verske pripadnosti?		,673		
Da li Vam je bilo sudeno, a da Vam nisu dali advokata i mogućnosti da pripremite odbranu?		,491		
Da li Vam je nekada bilo uskraceno pravo na žalbu?		,433		
Da li ste osuđeni u odsustvu ili bez prava na odbranu?		,425		
Da li ste bili primorani na besplatan, prisilni rad?		,396		
Da li Vam se nekada desilo da ste, zbog svoje nacionalne pripadnosti, bili napadnuti ili Vam je život bio ugrožen?		,386		
Da li Vam se desilo da Vam je policija pretresala stan bez sudskog naloga?		,344		

ŽIVOT U POSLERATNIM ZAJEDNICAMA

PITANJE	FAKTOR			
	1	2	3	4
Da li su Vaši pokušaji da se samoorganizujete u zaštiti svojih prava i interesa bili proglašavani, od strane medija, policije ili politicara, neprijateljskom delatnošću?			,601	
Da li ste bili otpušteni, pritvarani, zatvarani ili muceni zbog svojih politickih stavova?			,599	
Da li ste bili zatvarani zbog učešća u demonstracijama?			,539	
Da li ste bili otpušteni, pritvoreni, zatvoreni ili muceni zbog neceg što ste rekli ili napisali?			,505	
Da li mislite da Vas je policija pratila, prisluškiivala Vaš telefon ili pregledala poštu?			,412	
Da li je protiv Vas postojala tajna optužnica?			,393	
Da li Vam se desilo da Vam je sud, zbog Vašeg porekla, doneo presudu nepovoljniju nego što inace donosi kada su u pitanju iste stvari?			,336	
Da li ste za isti posao bili manje placeni od svojih sugradana?				
Da li Vam je ogranicavano pravo glasa?				
Ako imate maloletnu decu, da li imaju uslove za školovanje?				,680
Ako imate prava na socijalnu pomoc, da li je primete?				,545
Ako imate maloletnu decu, da li moraju raditi kako bi ste preživjeli?				,523
Ako imate prava na deciji dodatak, da li ga primete?				,512
Da li vam se dešavalo da zbog svog porekla ne dobijete odgovarajucu pomoc lekara?				

Kao što se vidi iz tabele, prvi faktor odnosi se na **diskriminaciju na nacionalnoj osnovi** i cine ga pitanja koja se ticu diskriminacije pri zapošljavanju ili napredovanju, onemogućavanja slobode kretanja i prava na izbor prebivališta, ponižavanja na nacionalnoj osnovi od strane državnih organa, nemogućnosti povrata imovine i nadoknade štete.

Drugi faktor opisuje **policijsko zastrašivanje** zbog nacionalne pripadnosti: privođenje, hapšenje, uskracivanje prava na pravicno suđenje i drugih prava iz krivičnog postupka, pretresanje stana, maltretiranje, ugrožavanje života, policijsku torturu i prisilni rad.

Optužbe i privođenje zbog politickog delikta, politickih stavova, samoorganizovanja, slobode misli i govora, opisuju treci faktor ugroženosti ljudskih prava. U njemu su još i pitanja koja se odnose na pracenje od strane policije i postojanje tajne optužnice.

Cetvrti faktor odnosi se na **kulturna, ekonomska i socijalna prava**: onemogućeno školovanje dece, uskraceno pravo na socijalnu pomoc ili deciji

dodatak, uskracena zdravstvena zaštita).

U odnosu na sadržaj Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i kategorije njom definisanih ljudskih prava možemo zaključiti da se drugi i treći faktor koji su izdvojeni iz našeg instrumenta u većoj meri poklapaju s kategorijom građanskih i političkih prava, četvrti faktor pokriva kategoriju ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, dok je kao poseban faktor u našem istraživanju izdvojena diskriminacija na nacionalnoj osnovi.

Stanje ljudskih prava

Rezultati našeg istraživanja pokazuju da značajan procenat ispitanika iz svih kategorija izveštava o doživljaju kršenja svojih ljudskih prava. Mere ugroženosti ljudskih prava izražene su kroz frekvencije ili procenat ispitanika koji iznose svoju percepciju da je došlo do kršenja najmanje jednog njihovog ljudskog prava, odnosno potvrdno odgovoraju na bar jedno od 45 pitanja upitnika o statusu ljudskih prava. Ove mere su zatim razmatrane u zavisnosti od građanskog statusa ispitanika i države/entiteta u kome se kršenje prava desilo.

Tabela 2: Procenat ispitanika koji izveštavaju o doživljaju kršenja ljudskih prava, odnosno potvrdno odgovaraju na određeni broj pitanja upitnika

	Frekvencija	Procenat	Kumulativni procenat
bez kršenja	557	37,1%	37,1%
1	238	15,8%	52,9%
2	211	14,0%	67,0%
3	110	7,3%	74,3%
4	87	5,8%	80,1%
5	78	5,2%	85,3%
6-10	169	11,2%	96,5%
11-15	34	2,3%	98,8%
16-20	11	0,7%	99,5%
21-31	7	0,5%	100%

Nešto više od trećina ispitanika (37,1%) izveštava da nije bilo kršenja njihovih ljudskih prava. Najveći procenat ispitanika izveštava o ograničenom kršenju njihovih prava, dok je 20% ispitanika doživelo masovno kršenje četiri ili više ljudskih prava.

Tabela 3: *Frekvencije i procenti*⁵² *izjava o doživljaju kršenja nekog ljudskog prava po građanskom statusu ispitanika i državi/entitetu u kome se kršenje dešava*

	povratnik	izbeglica	domicilno stanovništvo	Total
Federacija BiH	490 53,67%	306 33,52%	117 12,81%	913 100%
Republika Srpska	671 46,37%	730 50,45%	46 3,18%	1447 100%
Hrvatska	295 32,07%	474 51,52%	151 16,41%	920 100%
Srbija	34 18,78%	86 47,51%	61 33,70%	181 100%
Total	1490 43,05%	1596 46,11%	375 10,85%	3461 100%

Najviše ispitanika izveštava o iskustvu kršenja nekog svog prava u Republici Srpskoj, a 1447 prijavljenih slucajeva cinu cak 41,8% svih zabeleženih kršenja ljudskih prava. Približno jednak broj kršenja vezan je za teritoriju Hrvatske (920 ili 26,58%) i Federacije BiH (913 ili 26,38%). Manji broj kršenja ljudskih prava na uzorku naših ispitanika desio se u Srbiji (181 ili 5,23%).

Relativna uceсталost kršenja ljudskih prava u Federaciji BiH najveća je u povratnickoj populaciji; zatim slede izbeglice pa domicilno stanovništvo.

Za Republiku Srpsku karakteristicno je veoma nisko ucešće domicilne populacije (3,18%) u ukupnom broju kršenja ljudskih prava, dok izbeglicka i povratnicka populacija imaju približno jednako (46,37% i 51,2%) ucešće u ukupnom broju kršenja ljudskih prava u Republici Srpskoj.

O svom doživljaju kršenja ljudskih prava u Hrvatskoj najviše izveštavaju izbeglice i to u 51,52% slucajeva u odnosu na sva kršenja ljudskih prava u Hrvatskoj.

U Srbiji je, najverovatnije zbog cinjenice da na teritoriji Republike nije bilo etnickih sukoba, kršenje ljudskih prava manje izraženo; ipak o doživljaju kršenja ljudskih prava izveštavaju najviše izbeglice, zatim domicilno stanovništvo, a najmanje ispitanici koji su sada povratnici u svoja predratna boravišta, a tokom izbeglištva su bili u Srbiji.

Zanimljivo je ove informacije razmatrati u zavisnosti od aktuelnog građanskog statusa ispitanika. *Proporcije ugroženosti ljudskih prava su znacajno veće među migrantima, odnosno ispitanicima sa izbeglickim iskustvom bez obzira na to da li su i sada u tom statusu ili su se vratili u predratna mesta boravišta,*

⁵² Procenti su racunati u odnosu na ukupan broj prijavljenih kršenja ljudskih prava na teritoriji jedne države/entiteta

STATUS LJUDSKIH PRAVA POV RATNIKA, IZBEGLICA I DOMICILNOG
STANOVNIŠTVA U REGIONU

nego među lokalnim stanovništvom koje nije migriralo. U tabeli 4 prikazani su prosečni brojevi doživljaja kršenja ljudskih prava i odstupanja od proseka po podgrupama uzorka: povratnici, izbeglice i domicilno stanovništvo. Dok je prosečan broj kršenja ljudskih prava u celokupnom uzorku 2,5 kod povratnika i izbeglica su ovi proseci znatno veći i prelaze 3,2 kršenja, a veća je i varijabilnost unutar samih podgrupa, što znači da je među izbeglicama i povratnicima više onih sa velikim brojem kršenja ljudskih prava.

Tabela 4: *Subjektivni doživljaj kršenja ljudskih prava – aritmetičke sredine i standardne devijacije za podgrupe ispitanika: povratnike, izbeglice i domicilno stanovništvo*

	povratnik		izbeglica		domicilno stanovništvo		Total		F(2,1449)
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	
Subjektivni doživljaj kršenja ljudskih prava	3,19	4,15	3,26	3,40	,87	1,64	2,50	3,47	821,63

Najveći obim kršenja ljudskih prava, prema percepciji naših ispitanika, desio se u toku i neposredno posle rata. U poslednjih godinu dana beleži se manje percipiranog kršenja ljudskih prava, iako je taj nivo i dalje veći nego u periodu pre rata. Na Republiku Srpsku odnosi se 43,3% svih izjava o doživljaju ugroženosti ljudskih prava u poslednjih godinu dana; tu je ova mera još uvek znatno viša nego pre rata. Doživljaj kršenja ljudskih prava u poslednjih godinu dana kod naših ispitanika u Federaciji BiH, kao i u Srbiji nešto je viši od onog u periodu pre rata. U Hrvatskoj je taj procenat čak nešto niži nego u periodu pre rata.

Tabela 5: *Frekvencije i procenti izjava o doživljaju kršenja nekog ljudskog prava prema vremenskom periodu i državi/entitetu u kome se događaj desio*

	pre rata	u toku rata	posle rata	u poslednjih godinu dana	Total
Federacija BiH	69 7,61%	345 38,04%	414 45,64%	79 8,71%	907 100%
Republika Srpska	14 0,98%	847 59,48%	407 28,58%	156 10,96%	1424 100%
Hrvatska	115 12,67%	359 39,54%	342 37,67%	92 10,13%	908 100%
Srbija	20 10,26%	48 24,62%	94 48,21%	33 16,92%	195 100%
Total	218 6,35%	1599 46,56%	1257 36,60%	360 10,46%	3434 100%

Missing data (podaci koji nedostaju) 27

Tabela 6. *Frekvencije i procenti izjava o doživljaju kršenja nekog ljudskog prava prema percipiranom pociniocu i državi/entitetu u kome se dogadaj desio*

	Federacija BiH	Republika Srpska	Hrvatska	Srbija
vojska	176 19,41%	345 24,29%	116 12,82%	26 13,51%
policija	126 13,97%	215 15,17%	196 21,59%	57 29,35%
sud	41 4,61%	46 3,28%	72 7,97%	10 5,45%
administracija	337 37,24%	497 34,93%	275 30,37%	53 27,53%
medicinsko osoblje	8 0,98%	9 0,66%	3 0,40%	1 0,78%
gradani u grupi	36 4,00%	62 4,40%	52 5,75%	9 4,68%
pojedinci	179 19,79%	245 17,27%	191 21,09%	36 18,70%
TOTAL	903 100,00%	1419 100,00%	905 100,00%	192 100,00%

Missing data (podaci koji nedostaju) 42

Kao najčešći pocinioci ovih dela, u svim zemljama i za sve kategorije ispitanika, navode se administracija, vojska, policija i pojedinci. Prema percepciji naših ispitanika kršenja sprovode i sudski organi, gradani u grupi, a u manjoj meri i medicinsko osoblje.

Uloga države i njenih organa u ugrožavanju ljudskih prava je evidentna za sve kategorije ispitanika. Osećaj ugroženosti je veći kada su pocinioci predstavnici reprezentivni države koji bi trebalo da štite ta prava. Ilustracije radi navodimo punu analizu jednog pitanja iz upitnika, koja ukazuje na nedostatak poverenja građana prema državnim službama i neefikasnost zaštite ljudskih prava kroz krivično-pravne mehanizame na nivou država.

Čak 20% ispitanika izveštavaju da su *bili napadnuti ili im je život bio ugrožen zbog nacionalne pripadnosti*. Najveći je procenat ispitanika koji izveštavaju da su to doživeli u Republici Srpskoj (9,3%), zatim u Hrvatskoj (6,7%) i Federaciji BiH (3,8%).

STATUS LJUDSKIH PRAVA POVRATNIKA, IZBEGLICA I DOMICILNOG
STANOVNIŠTVA U REGIONU

Tabela 7a: Broj i procenat ispitanika koji izveštavaju o događaju napada ili životne ugroženosti zbog nacionalne pripadnosti prema državi/entitetu u kome se događaj desio

Da li vam se nekada desilo da ste zbog svoje nacionalne pripadnosti bili napadnuti ili Vam je život bio ugrožen?	da	Federacija BiH	57	3,8%
		Republika Srpska	139	9,3%
		Hrvatska	100	6,7%
		Srbija	5	0,3%
		TOTAL	301	20,0%
	ne		1098	73,1%
	missing data (podaci koji nedostaju)		103	6,9%

Najveći broj napada na nacionalnoj osnovi ili direktne životne ugroženosti desio se tokom rata; o tome izveštava 4,5% ispitanika. U periodu nakon rata, procenat ovakvih događaja (3,4%) veći je nego u periodu pre rata (1,6%), dok je 0,5% ispitanika doživelo napad ili se osetilo životno ugroženim u poslednjih godinu dana.

Tabela 7b: Broj i procenat ispitanika koji izveštavaju o događaju napada ili životne ugroženosti zbog nacionalne pripadnosti prema vremenskom periodu u kome se događaj desio

Da li Vam se nekada desilo da ste zbog svoje nacionalne pripadnosti bili napadnuti ili Vam je život bio ugrožen?	da	pre rata	25	1,6%
		u toku rata	218	14,5%
		posle rata	51	3,4%
		u poslednjih godinu dana	7	0,5%
		TOTAL	301	20,0%
	ne		1098	73,1%
	missing data (podaci koji nedostaju)		103	6,9%

Kao najčešći pocinilac tih dela navodena je vojska (8,7%), zatim pojedinci (6,2%) ili grupe građana (3,0%), a rede policija (1,7%) i druge državne službe.

ŽIVOT U POSLERATNIM ZAJEDNICAMA

Tabela 7c: Broj i procenat ispitanika koji izveštavaju o događaju napada ili životne ugroženosti zbog nacionalne pripadnosti, prema pociniocu dela

Da li Vam se nekada desilo da ste zbog svoje nacionalne pripadnosti bili napadnuti ili Vam je život bio ugrožen?	da	vojska	131	8,7%
		policija	26	1,7%
		pojedinci	92	6,1%
		gradani u grupi	44	2,9%
		drugo	9	0,6%
		TOTAL	301	20,0%
	ne	1098	73,1%	
missing data (podaci koji nedostaju)	103	6,9%		

U preko 90% slucajeva kada ispitanici navode svoj subjektivni doživljaj ugroženosti života zbog nacionalne pripadnosti, ispitanici su procenili, na osnovu iznesenih opisa i detalja, da ima dovoljno objektivnih pokazatelja ugrožavanja osnovnog prava. Ipak, od 301 ispitanika koji je to doživio tek svaki peti je podneo prijavu policiji, a policija je pokrenula istragu u 50% prijavljenih slucajeva. U 26 slucajeva pocinilac je pronaden, u osam sudski gonjen a samo u šest slucajeva osuden.

Tabela 8: Broj ispitanika koji izveštavaju o doživljaju životne ugroženosti prema državi/entitetu u kome se kršenje desilo i prema gradanskom statusu

		Gradanski status			TOTAL
		povratnik	izbeglica	domicilno stanovništvo	
Da li Vam se nekada desilo da ste zbog svoje nacionalne pripadnosti bili napadnuti ili Vam je život bio ugrožen?	Federacija BiH	27 (47,37%)	19 (33,33%)	11 (19,30%)	301
	Republika Srpska	43 (30,94%)	92 (66,19%)	4 (2,88%)	
	Hrvatska	34 (34,00%)	41 (41,00%)	25 (25,00%)	
	Srbija	2 (40,00%)	2 (40,00%)	1 (20,00%)	

STATUS LJUDSKIH PRAVA POVRATNIKA, IZBEGLICA I DOMICILNOG
STANOVNIŠTVA U REGIONU

		Gradanski status			TOTAL
		povratnik	izbeglica	domicilno stanovništvo	
Da li ste događaj prijavili policiji?	Federacija BiH	11*	7*	0*	64
	Republika Srpska	6*	0*	0*	
	Hrvatska	13	7	12	
	Srbija		8*	0*	
Da li je policija pokretala istragu?	Federacija BiH	8*	2*	0*	31
	Republika Srpska	6	0		
	Hrvatska	7	3	4	
	Srbija		1		
Da li je počinilac pronađen?	Federacija BiH	5	2	1	26
	Republika Srpska	3	0		
	Hrvatska	4	1	7	
	Srbija		3	0	
Da li je počinilac sudski gonjen?	Federacija BiH	1	1	1	8
	Republika Srpska	1	0	0	
	Hrvatska	2	0	1	
	Srbija	0	1	0	
Da li je počinilac osuđen?	Federacija BiH	1	1	1	6
	Republika Srpska	0	0	0	
	Hrvatska	2	0	0	
	Srbija	0	1	0	

*Statistička značajnost razlika na nivou 0.05, Cramer's V

Slicne analize moguće je izvesti za sva pitanja upitnika o statusu ljudskih prava.

Na kraju poglavlja dajemo listu pitanja upitnika o ljudskim pravima i prikaze frekvencija (tabela 9) i procenata ispitanika (tabela 9a) koji izveštavaju o subjektivnom doživljaju ugroženosti svojih prava, razložene prema gradanskom statusu ispitanika i državi/entitetu u kome se kršenje desilo.

Glavne oblasti ugrožavanja ljudskih prava o kojima izveštavaju naši ispitanici odnose se na:

- gubitak imovine, nemogućnost povrata zauzete imovine i nadoknade štete zbog uništene ili devastirane imovine;
- diskriminaciju, ponižavanje na nacionalnoj osnovi;
- ograničenu slobodu kretanja i nastanjivanja;
- nemogućnost dobijanje posla; nemogućnost napredovanje na poslu i dobijanja uglednih, dobro plaćenih poslova i javnih funkcija;
- nemogućnost ostvarivanja prava iz penzijskog i zdravstvenog osiguranja;
- groženu fizičke sigurnosti ili životnu ugroženost; privođenje, hapšenje, ponižavanje i mučenje;
- ugroženo pravo na privatnost
- nemogućnost ostvarivanja verskih i kulturnih prava.

Iz ovog sumarnog pregleda možemo videti da su podaci dobijeni upitnikom za brzo snimanje statusa ljudskih prava u saglasnosti sa oblastima kršenja ljudskih prava identifikovanim u izveštajima međunarodnih i domaćih nevladinih organizacija koje prate legislativu i praksu država u regionu.

Tabela 9: Subjektivni doživljaj kršenja ljudskih prava - Broj ispitanika koji izveštavaju o doživljaju ugroženosti nekog svog prava prema građanskom statusu i državi/entitetu

PITANJE	Federacija BIH				Republika Srpska				Hrvatska				Srbija			
	povratnici	izbeglice	domicilno	Total	povratnici	izbeglice	domicilno	Total	povratnici	izbeglice	domicilno	Total	povratnici	izbeglice	domicilno	Total
Da li je Vaša imovina bila/ili još uvek jeste zaposednuta od strane osoba koje na to nemaju pravo?	115	76	6	197	84	109	8	201	55	72	7	134			6	6
Da li, i pored sudskih odluka niste mogli povratiti svoju imovinu?	28	13	1	42	17	18	1	36	10	10		20			2	2
Da li Vam je bilo uskraceno pravo na nadoknadu štete koju Vam je pricinila država?	37	39	11	87	35	61	4	100	26	41	10	77		1	6	7
Da li Vam je uskracena upotreba maternjeg jezika u službene svrhe (pred državnim organima, na sudu i sl.)?	1	2	1	4	6	6		12	5	10	3	18		1		1
Da li Vam je onemogućeno da idete u svoju bogomolju i/ili da javno ispoljavate svoju veru?	1	4	2	7	24	24		48	2	7		9			2	2
Da li Vam je ograničavano pravo glasa?	1	3		4	8	7		15	7	5		12		10	1	11
Da li Vam se nekada desilo da ste, zbog svoje nacionalne pripadnosti bili vredani i ponižavani od strane državnih organa?	16	7	3	26	28	31	2	61	14	27	12	53	1	3		4

PITANJE	Federacija BiH				Republika Srpska				Hrvatska				Srbija			
	povratnici	izbeglice	domicilno	Total	povratnici	izbeglice	domicilno	Total	povratnici	izbeglice	domicilno	Total	povratnici	izbeglice	domicilno	Total
Da li osećate da se zbog Vašeg porekla na Vas, kada se za nešto obracate državnim organima, ne gleda isto kao na druge građane?	38	16	1	55	32	28	3	63	28	21	9	58		14	1	15
Da li ste bili zatvarani zbog učešća u demonstracijama?	1			1	1	1		2		1		1	1		1	2
Da li ste bili prisiljeni da se protiv svoje volje uclanite u neku organizaciju/ udruženje/ partiju ?			1	1	1			1	1	5		6		1	3	4
Da li su se Vaši pokušaji da se samoorganizujete u zaštiti svojih prava i interesa od strane medija, policije ili političara proglašavali neprijateljskom delatnošću?	6	1	1	8	14			14		6	3	9	3	1	5	9
Ako imate maloletnu decu, da li imaju uslove za školovanje?	2	8	1	11	8	1		9	2		1	3			2	2
Ako imate maloletnu decu, da li moraju raditi kako biste preživeli?	1	7		8	2	2		4			1	1		2		2
Ako imate maloletnu decu, da li se ona mogu školovati na maternjem jeziku?	4			4	7	1		8	7		4	11		1		1
Ako imate maloletnu decu, da li ona imaju mogućnost izbora veronauke iz svoje vere?	3			3	6			6			2	2		1		1

PITANJE	Federacija BIH				Republika Srpska				Hrvatska				Srbija			
	povratnici	izbeglice	domicilno	Total	povratnici	izbeglice	domicilno	Total	povratnici	izbeglice	domicilno	Total	povratnici	izbeglice	domicilno	Total
Da li je Vama ili članovima Vaše porodice uskraceno pravo na državljanstvo?	1		1	2	4			4	6	6	2	14		2	1	3
Da li možete da dobijete dokumenta, pasoš?			1	1	5			5	2	4		6				0
Da li Vam je ograničavana sloboda kretanja?	9	11	11	31	32	29	3	64		12	1	13	1	1	1	3
Da li se, zbog toga što su mnogi koji su išli doživeli maltretiranja i neugodnosti, bojite otici van svog mesta?	10	9	4	23	22	36	5	63	3	24		27	1	3	2	6
Da li ste zbog svog porekla bili onemogućeni da se nastanite tamo gde ste hteli?	4	16	1	21	32	48		80	3	32	2	37	1	4	3	8
Da li ste zbog svog porekla bili onemogućeni u dobijanju posla?	24	9	3	36	29	12		41	14	20	10	44	1	8	3	12
Da li ste za isti posao bili manje plaćeni od svojih sugrađana?	1	3	3	7	6	1		7	1	4	2	7	1	4		5
Da li Vam se desilo da niste dobili posao zbog svog pola?	1	6		7	1	1		2		2	1	3			1	1
Da li postoje mogućnosti da pripadnik Vaše nacije bude izabran na neku važnu funkciju?	15	2	3	20	31	4	1	36	3	9	1	13		5		5

PITANJE	Federacija BIH				Republika Srpska				Hrvatska				Srbija			
	povratnici	izbeglice	domicilno	Total	povratnici	izbeglice	domicilno	Total	povratnici	izbeglice	domicilno	Total	povratnici	izbeglice	domicilno	Total
Da li mislite da pripadnici Vaše nacije ne mogu dobiti ugledne i dobro placene poslove?	21	1	7	29	33	15	1	49	10	11	2	23		1		1
Ako imate prava na penziju, da li je primete?	32	2	1	35	2		1	3		3		3				0
Ako imate prava na socijalnu pomoc, da li je primete?	3	7	3	13	8			8				0	1	1		2
Ako imate prava na deciji dodatak da li ga primete?		6	5	11	2			2						1		1
Ako imate prava na zdravstvenu zaštitu, da li je ostvarujete?	18	2	3	23	19	1	5	25	4			4			2	2
Da li vam se dešavalo da zbog svog porekla ne dobijete odgovarajuću pomoc lekara?	2	2		4	4	3	1	8				0		3		3
Da li Vam se nekada desilo da ste, zbog svoje nacionalne pripadnosti, bili napadnuti ili Vam je život bio ugrožen?	27	19	11	57	43	92	4	139	34	41	25	100	2	2	1	5
Da li ste bili privodeni a da Vam nisu saopštili nikakav razlog za to?	4	2	1	7	13	27	1	41	6	8	8	22	1	2	7	10
Da li ste bili hapšeni bez sudskog naloga?	3	1		4	15	16	1	32	11	10	4	25	5	4	3	12

PITANJE	Federacija BiH				Republika Srpska				Hrvatska				Srbija			
	povratnici	izbeglice	domicilno	Total	povratnici	izbeglice	domicilno	Total	povratnici	izbeglice	domicilno	Total	povratnici	izbeglice	domicilno	Total
Da li ste, zbog svog porekla, bili hapšeni i ponižavan ili muceni?	9	6	2	17	16	36		52	13	14	14	41	6	2		8
Da li Vam je bilo sudeno, a da Vam nisu dali advokata i mogućnost da pripremite odbranu?				0	3	2		5		5		5			1	1
Da li ste osuđeni u odsustvu ili bez prava na odbranu?				0	2	2		4	1	3		4				0
Da li Vam je nekada bilo uskraceno pravo na žalbu?	3	5		8	8	7	2	17	2	3	1	6		2	1	3
Da li Vam se desilo da Vam je sud, zbog Vašeg porekla doneo presudu nepovoljniju nego što inace donosi kada su u pitanju iste stvari?	3	1		4	4	1		5	6	3	3	12	1	2		3
Da li mislite da Vas je policija pratila, prisluškivala Vaš telefon ili pregledala poštu?	13	6	4	23	13	23		36	11	19	15	45	2		5	7
Da li Vam se desilo da Vam je policija pretresala stan bez sudskog naloga?	28	3	19	50	10	28	1	39	4	11	4	19	1	4		5
Da li je protiv Vas postojala tajna optužnica?			2	2	2			2	1	7	1	9	1			1
Da li ste bili otpušteni, pritvoreni, zatvoreni ili muceni zbog svoje verske pripadnosti?	4	5	1	10	24	34		58	2	12	2	16				0

PITANJE	Federacija BIH				Republika Srpska				Hrvatska				Srbija			
	povratnici	izbeglice	domicilno	Total	povratnici	izbeglice	domicilno	Total	povratnici	izbeglice	domicilno	Total	povratnici	izbeglice	domicilno	Total
Da li ste bili otpušteni, pritvarani, zatvarani ili muceni zbog svojih politickih stavova?	1	1		2	2	3	1	6		2	1	3	2		1	3
Da li ste bili otpušteni, pritvoreni, zatvoreni ili muceni zbog neceg što ste rekli ili napisali?		4	1	5	3	1		4		3		3	1			1
Da li ste bili primorani na besplatan, prisilni rad?		1	2	3	10	19	1	30	1	1		2	1			1
Total	490	306	117	913	671	730	46	1447	295	474	151	920	34	86	61	181

Tabela 9a: *Subjektivni doživljaj kršenja ljudskih prava – Procenat ispitanika koji izveštavaju o doživljaju ugroženosti prava prema gradanskom statusu i državi/entitetu*

	*Povratnik %	Izbeglica %	Domicilno %	**FBiH %	RS %	HR %	SR %
Da li je Vaša imovina bila/ili još uvek jeste zaposednuta od strane osoba koje na to nemaju pravo?	36	46	5	16	17	11	1
Da li, i pored sudskih odluka niste mogli povratiti svoju imovinu?	6	6	1	3	3	2	0
Da li Vam je bilo uskraceno pravo na nadoknadu štete koju Vam je pricinila država?	14	25	5	7	8	6	1
Da li Vam je uskracena upotreba maternjeg jezika u službene svrhe (pred državnim organima, na sudu i sl.)?	2	4	1	0	1	1	0
Da li Vam je onemogućeno da idete u svoju bogomolju i/ili da javno ispoljavate svoju veru?	5	7	0	1	3	1	0
Da li Vam je ograničavano pravo glasa?	3	5	0	0	1	1	1
Da li Vam se nekada desilo da ste, zbog svoje nacionalne pripadnosti bili vredani i ponižavani od strane državnih organa?	9	13	3	2	4	4	0
Da li osećate da se zbog Vašeg porekla na Vas, kada se za nešto obracate državnim organima, ne gleda isto kao na druge građane?	13	14	3	4	5	4	1
Da li ste bili zatvarani zbog učešća u demonstracijama?	0	0	0	0	0	0	0
Da li ste bili prisiljeni da se protiv svoje volje uclanite u neku organizaciju/ udruženje/ partiju ?	0	1	1	0	0	0	0
Da li su se Vaši pokušaji da se samoorganizujete u zaštiti svojih prava i interesa od strane medija, policije ili političara proglašavali neprijateljskom delatnošću?	3	2	2	1	1	1	1
Ako imate maloletnu decu, da li imaju uslove za školovanje?	3	0	2	2	1	0	0
Ako imate maloletnu decu, da li moraju raditi kako biste preživeli?	1	2	1	1	1	0	0
Ako imate maloletnu decu, da li se ona mogu školovati na maternjem jeziku?	4	1	3	1	1	2	0
Ako imate maloletnu decu, da li ona imaju mogućnost izbora veronauke iz svoje vere?	2	0	2	0	1	0	0

	<i>*Povratnik%</i>	<i>Izbeglica %</i>	<i>Domicilno %</i>	<i>**FBIH%</i>	<i>RS %</i>	<i>HR %</i>	<i>SR %</i>
Da li je Vama ili članovima Vaše porodice uskraceno pravo na državljanstvo?	2	2	1	0	0	1	0
Da li možete da dobijete dokumenta, pasoš?	1	1	0	0	0	0	0
Da li Vam je ograničavana sloboda kretanja?	7	9	1	2	5	1	0
Da li se, zbog toga što su mnogi koji su išli doživeli maltretiranja i neugodnosti, bojite otici van svog mesta?	5	14	2	2	5	2	0
Da li ste zbog svog porekla bili one mogućeni da se nastanite tamo gde ste hteli?	7	18	1	2	6	3	1
Da li ste zbog svog porekla bili onemogućeni u dobijanju posla?	10	9	3	3	3	3	1
Da li ste za isti posao bili manje plaćeni od svojih sugradana?	2	2	0	1	1	1	0
Da li Vam se desilo da niste dobili posao zbog svog pola?	0	1	0	1	0	0	0
Da li postoje mogućnosti da pripadnik Vaše nacije bude izabran na neku važnu funkciju?	7	4	1	2	3	1	0
Da li mislite da pripadnici Vaše nacije ne mogu dobiti ugledne i dobro plaćene poslove?							
Ako imate prava na penziju, da li je primete?	9	6	1	2	4	2	0
Ako imate prava na socijalnu pomoć, da li je primete?	1	2	1	5	0	0	0
Ako imate prava na deciji dodatak da li ga primete?	2	1	0	2	1	0	0
Ako imate prava na zdravstvenu zaštitu, da li je ostvarujete?	1	1	0	2	0	0	0
Da li vam se dešavalo da zbog svog porekla ne dobijete odgovarajuću pomoć lekara?	5	0	2	2	2	0	0
Da li Vam se nekada desilo da ste, zbog svoje nacionalne pripadnosti, bili napadnuti ili Vam je život bio ugrožen?	1	1	0	0	1	0	0
Da li ste bili privođeni a da Vam nisu saopštili nikakav razlog za to?	17	30	7	4	10	7	0
Da li ste bili hapšeni bez sudskog naloga?	4	8	4	1	3	2	1
Da li ste, zbog svog porekla, bili hapšeni i ponižavan ili mučeni?	6	6	2	0	2	2	1
Da li Vam je bilo suđeno, a da Vam nisu dali advokata i mogućnost da pripremite odbranu?	7	11	3	1	4	3	1

	<i>*Povratnik%</i>	<i>Izbeglica %</i>	<i>Domicilno %</i>	<i>**FBiH%</i>	<i>RS %</i>	<i>HR %</i>	<i>SR %</i>
Da li ste osuđeni u odsustvu ili bez prava na odbranu?	1	2	0	0	0	0	0
Da li Vam je nekada bilo uskraceno pravo na žalbu?	1	1	0	0	0	0	0
Da li Vam se desilo da Vam je sud, zbog Vašeg porekla doneo presudu nepovoljniju nego što inace donosi kada su u pitanju iste stvari?	2	3	1	1	1	0	0
Da li mislite da Vas je policija pratila, prisluškivala Vaš telefon ili pregledala poštu?	2	1	1	0	0	1	0
Da li Vam se desilo da Vam je policija pretresala stan bez sudskog naloga?	5	9	5	2	3	3	1
Da li je protiv Vas postojala tajna optužnica?	3	9	1	4	3	1	0
Da li ste bili otpušteni, pritvoreni, zatvoreni ili muceni zbog svoje verske pripadnosti?	1	2	0	0	0	1	0
Da li ste bili otpušteni, pritvarani, zatvarani ili muceni zbog svojih politickih stavova?	5	10	0	1	4	1	0
Da li ste bili otpušteni, pritvoreni, zatvoreni ili muceni zbog neceg što ste rekli ili napisali?	1	1	1	0	0	0	0
Da li ste bili primorani na besplatan, prisilni rad?	1	1	0	0	0	0	0
Da li je Vaša imovina bila/ili još uvek jeste zaposednuta od strane osoba koje na to nemaju pravo?	2	4	0	0	2	0	0

- * procenat racunat u odnosu na poduzorak povratnika
- ** procenat racunat u odnosu na ukupan broj validnih podataka. Buduci da je u uzorku velika proporcija izbeglica iz BiH i Hrvatske i RS, ti procenti su jako visoki

Objektivno i subjektivno u ljudskim pravima

U ovom preliminarnom prikazu predoceni su i diskutovani podaci zasnovani na subjektivnom doživljaju ispitanika o ugroženosti njihovih prava. Objektivni pokazatelji ugrožavanja prava, dobijeni kroz procenu ispitivaca o zasnovanosti izjave ispitanika i potkrepljenosti konkretnim podacima o slucaju, procentualno su manji, ali prate sve diskutovane nalaze.

U zavisnosti od toga kako covek u pojedinim fazama svog života iskazuje i zadovoljava ekonomske, socijalne, politicke i druge potrebe i potvrđuje svoj nacionalni identitet, menjaju se i njegovi pogledi na državu, društvo i njihove službe, kao i doživljaj realizovanosti ili ugroženosti osnovnih prava. U periodima opšteg osećanja ugroženosti, sukoba, masovnog stradanja, gubitka imovine i progona ili iseljavanja dela stanovništva, mogu se očekivati veći objektivni pokazatelji ugrožavanja ljudskih prava, a takode i veći subjektivni doživljaj ugroženosti osnovnih prava. Prema preliminarnim podacima ovog istraživanja moguci faktori koji uticu na diskrepancu između subjektivnog doživljaja kršenja ljudskih prava i objektivnih pokazatelja postojanja takvih kršenja mogu se tražiti u određenim aspektima trenutnih životnih uslova, stresnim iskustvima, posebno onim vezanim za rat, i njihovim posledicama po zdravlje ispitanika, ali i u nekim bazicnim osobinama licnosti.

ZAKLJUCAK

1. Istraživanja statusa ljudskih prava, kako ona koja se ticu pravne svesti gradana (znanje ispitanika o postojanju ljudskih prava, nacinima njihovog ostvarivanja i mehanizmima zaštite) tako i ona koja se ticu njihovog doživljaja, to jest subjektivne realnosti (procena ispitanika o opštoj ugroženosti određenih ljudskih prava u populaciji, iskustva ispitanika u pogledu ugroženosti ili kršenja njegovih prava) daju brz i dobar pregled svesnost o ljudskim pravima i glavnih oblasti u kojima se dešava njihovo kršenje. Upitnik koji je ovde predstavljen omogucava dopunu ovih podataka kvalitativnim podacima o konkretnim događajima. Ovakva istraživanja mogu biti opšta - pregledna ili specificno fokusirana na određene teme. Takode mogu biti populaciona, ili usmerena na ugrožene ciljne grupe. Veći broj ovakvih istraživanja omogucio bi prikupljanje i sistematsko pracenje relevantnih podataka o kršenjima ljudskih prava, kao i proveru i poboljšanje korišćenih instrumenata.
2. Glavne oblasti kršenja ljudskih prava identifikovane ovim istraživanjem poklapaju se s pojavama na koje ukazuju medunarodne i domace nevladine organizacije. Kršenja se dešavaju u svim kategorijama ljudskih prava a

najviše zabeleženih slucajeva pripada širokoj lepezi *gradanskih prava* - pravo na život, slobodu i licnu bezbednost, imovinska prava - pravo na posedovanje i uživanje imovine, pravo na pravicno sudenje, pravo na privatnost, slobodnu kretanja i nastanjivanja i dr., zatim oblasti *socioekonomskih prava* – pravo na socijalnu sigurnost, penziona, socijalno i zdravstveno osiguranje, pravo na rad, pristup tržištu rada i prava iz radnog odnosa. Onemogućavanje ostvarivanja *politickih prava* praceno je drasticnim kršenjima osnovnih gradanskih prava (privodenje, hapšenje, ponižavanje i mucenje), dok se *diskriminacija na nacionalnoj osnovi* sprodoVI u mnogim sferama društvenog i javnog života.

3. Kod populacije sa izbeglickim iskustvom zabeleženo je znatno vece kršenje ljudskih prava. Ugroženost prava izbeglica i povratnika veća je nego ugroženost lokalnog stanovništva koje nije migriralo. Takve tendencije se uocavaju tokom rata, ali i u periodu nakon rata. Ti podaci govore u prilog stanovišta o izbeglicama i povratnicima kao populacijama pod posebnim rizikom kojima je u dužem periodu nakon rata potrebna posebna pomoc u zaštiti i ostvarivanju prava kako u zemlji porekla, tako i u zemlji trenutnog boravišta.
4. Poverenje svih kategorija ispitanika u državne strukture koje treba da obezbede zaštitu ljudskih prava je nisko, a efikasnost krivичno-pravnih mehanizma još je niža. Kao najčešći pocinioci kršenja ljudskih prava navode se upravo državni organi. Odnos gradana i državnih institucija u zemljama u tranziciji zasluđuje dodatnu pažnju i posebno istraživanje.
5. Znacajno a nepokriveno polje je istraživanje ratne viktimizacije i mogućnosti restorativne pravde za žrtve rata u regionu⁵³. Modeli viktimoloških anketa mogli bi se adaptirati za ovu vrstu istraživanja, dok bi izjave ispitanika o nacinima ostvarivanja pravde i kompenzacije bile znacajan putokaz za programe pomirenja u regionu. U takvim programima se sem civilnog sektora trebaju angažovati i same žrtve i njihove porodice, ali i državne strukture, da bi se prekinulo sa dugom tradicijom nepriznavanja i poricanja ratnog stradanja na prostorima bivše Jugoslavije.

⁵³ Autori se zahvaljuju prof. dr. Vesni Nikolic-Ristanovic (Viktimološko društvo Srbije, Beograd) na korisnim komentarima rezultata koji se odnose na status ljudskih prava ispitanika u našem istraživanju i ukazivanju na mogućnost istraživačkog koncepta ratne viktimizacije.

LITERATURA

Radonjic, R. (2003) Socijalna kohezija i ljudska prava, u Vucinic, N., Spajic - Vrkaš, V., Bjekovic, S. (eds.): *Ljudska prava za nepravnike*, Podgorica: Centar za ljudska prava Univerziteta Crne Gore, 243-256

Burgental, T. (1997) *Medunarodna ljudska prava u sažetom obliku*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava

Universal Declaration of Human Rights, 1948, G.A.Res. 217 A (III); U.N. Doc A/810

Petrovic, V. (2000) *Instrumenti Saveta Evrope – Ljudska prava*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava

Benedek, W (2003) Globalni i evropski okvir za zaštitu i promicanje ljudskih prava, u Vucinic, N., Spajic-Vrkaš, V., Bjekovic, S. (eds.): *Ljudska prava za nepravnike*, Podgorica: Centar za ljudska prava Univerziteta Crne Gore, 13-32

Petrovic, V. (2001) *Medunarodni postupci za zaštitu ljudskih prava*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava .

Human Rights Watch (2003) *Broken Promises: Impediments to Refugee Return to Croatia*

Human Rights Watch (2004) *Croatia Returns Update*

Minority Rights Group International (2003) *Minorities in Croatia*

Ivanišević, B. (2003) Legacy of War: Minority Returns in the Balkans, Human Rights Watch Report

Ecimovic, D. (ed.) (2004) *Snaga partnerstva*, Beograd: Legal Issues Group

Papic, T., Dimitrijevic, V. (eds.) (2003) *Ljudska prava u Jugoslaviji 2002*, pravo praksa i pravna svest u Saveznoj Republici Jugoslaviji i medunarodni standardi ljudskih prava, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava

Papic, T, Dimitrijevic, V. (2004) *Ljudska prava u Srbiji i Crnoj Gori 2003*, pravo praksa i pravna svest u Saveznoj Republici Jugoslaviji i medunarodni standardi ljudskih prava, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava

Dimitrijevic, V. (2005) *Ljudska prava u Srbiji i Crnoj Gori 2004*, pravo praksa i pravna svest u Saveznoj Republici Jugoslaviji i medunarodni standardi ljudskih prava, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava

Zvekic, U. (2001) *Žrtve kriminaliteta u zemljama u tranziciji*, Beograd: Prometej

ETNICKA DISTANCA I ETNICKI STEREOTIPI KAO FAKTOR ODLUKE O POVRATKU

Goran Opacic

Branko Vujadinovic

Kada govorimo o predrasudama i stereotipima postavlja se niz pitanja: zašto se javljaju stereotipi; da li stereotipe treba promatrati kao potrebu jedinke da pojednostavi realnost, tj. kao neizbežan nusprodukt kognitivnog funkcionisanja ili tendencije da se pronikne iza onoga što sama informacija nosi; da li je stereotipno mišljenje odgovor na spoljašnju frustraciju ili je odraz duboko skrivenih licnosnih i motivacijskih varijabli; da li su oni produkt evolutivnog nasleda ili neke partikularne kulture; Kao odgovor na ova pitanja u literaturi nalazimo razlicita objašnjenja. Dobri pregledi istraživanja mogu se naci u: Smith (1993); Snyder & Miene (1994); Stroebe & Insko (1989).

Bez pretenzija da budemo sveobuhvatni i iscrpni, faktore koji doprinose stvaranju i održavanju stereotipija možemo svrstati u nekoliko grupa: 1) **opšti principi funkcionisanja kognitivnog aparata**, 2) **socio-demografska obeležja osobe**, 3) **faktori koji su posledica individualne motivacije i licnih karakteristika pojedinca**.

Opšti principi funkcionisanja kognitivnog aparata kao što su: nesvesne generalizacije (Hill i saradnici, 1989, 1990); uspostavljane **lažnih (iluzornih) korelacija između ponašanja i pripadnosti grupi** (Hamilton i saradnici, 1989, 1993; Mullen, Johnson, 1990); **primovanje**, tj. cinjenica da prethodno iskustvo određuje kako vidimo i cujemo informacije, kako ih interpretiramo, cuvamo i na kraju koristimo (Sedikides i Skowronski 1991); sklonost da **se bolje pamte informacije kongruentne sa stereotipom** nego one nekongruentne (Rojahn & Pettigrew 1992, Stangor & McMillan 1992) faktori su koji generalno uticu na nastanak stereotipa. Pored navedenih faktora za održanje stereotipa vrlo je važno kako se procenjuje motivacija koja stoji iza određenog ponašanja pripadnika razlicitih grupa. Mehanizam koji je Pettigrew (1979 prema Hewstone, 1990) nazvao **“definitivnom greškom atribucije”** (ultimate attribution error) podrazumeva pripisivanje loših namera tj. internog lokusa kontrole pripadnicima

drugih grupa kada su posledice njihovog ponašanja loše, i eksternog lokusa kontrole kada su posledice njihovog ponašanja pozitivne, dok je, kada je rec o vlastitoj grupi situacija potpuno obrnuta – loše posledice imaju eksterne uzroke, a dobre posledice interne. Hewstone (1990) navodi niz empirijskih nalaza koji idu u prilog ovom shvatanju. Održavanju stereotipa pogoduje i potreba za međusobnim uskladjivanjem neuskладjenih informacija kojima operišemo (smanjenje kognitivne disonance - Festinger, 1957).

Socijalne karakteristike osobe kao što su: socijalni status, socijalna mobilnost, radni status i zanimanje, obrazovanje, rezidencijalni status (grad-selo) povezane su sa opštom tendencijom tolerancije ili netolerancije prema ino-grupama (Brown, 1965, Duckitt, 1994). S obzirom na obrazovno-profesionalni status, najmanju etnicku distancu ispoljavaju visoko kvalifikovani intelektualci. Kategorije sa višim i visokim obrazovanjem pokazuju i znacajno manji etnocentrizam od onih sa srednjim i nižim obrazovanjem. Glock i saradnici (1975) utvrdili su na americkim adolescentima da je socioekonomska i obrazovna deprivacija snažno asocirana sa predrasudama o Jevrejima i Afroamerikancima. Negativna socijalna mobilnost – propadanje na socijalnoj lestvici – cesto se pominje kao faktor koji pogoduje razvoju predrasuda i stereotipa (teorija frustracije). Bettelheim i Janowitz (1964) zakljucili su na osnovu svoje studije provedene na veteranima Drugog svetskog rata da je najjaca veza između netolerancije i doživljaja uskraceniosti i socijalnog propadanja, što ide u prilog tezi da je socijalna frustracija jedan od najsnažnijih izvora predrasuda. Nešto kasnije, Bagley i Verma (1979) potvrdili su te nalaze na britanskom, a Hodge i Treiman (1966) na americkom uzorku. Neki nalazi pokazuju da socijalno propadanje bliskih osoba u odnosu na ino-grupu može biti važnije za stav prema doticnoj ino-grupi nego vlastita relativna deprivacija (Appelgryn & Nieuwoudt, 1988; Guimond & Dube-Simard, 1983; Vanneman & Pettigrew, 1972).

Cinjenica da postoje individualne razlike u izraženosti stereotipija odavno je poznata. Visoke korelacije između stereotipa prema razlicitim narodima, uključujući i one nepostojece, indikator su nekog dubljeg izvora varijabiliteta. Intresovanje za veze socijalnih fenomena i osobina licnosti dobile su svoj podsticaj u radovima Adorna (Adorno i sar., 1950) o autoritarnoj licnosti. On je, na primer, utvrdio korelaciju od 0.74 između antisemitizma i predrasuda prema Afroamerikancima. Hyman i Sheatsley (1954) smatraju da objašnjenje za konzistentnost u izraženosti predrasuda ne treba tražiti u specificnostima grupa na koje se predrasude odnose vec u nekoj opštoj dispoziciji unutar same osobe, ali veruju da organizacioni faktor koji je u osnovi te opšte dispozicije može biti socijalni. Mnogi autori se slažu da razlog za to što su predrasude široko rasprostranjene treba tražiti u unutrašnjoj dinamici licnosti (Adorno et al., 1950; Ashmore, 1970; Babad et al., 1983; Bagley et al., 1979; Harding et al., 1969).

Brojni socijalni i psihološki faktori se pominju kao faktori koji verovatno uticu na individualnu sklonost predrasudama: 1) agresivnost; 2) loša

prilagodnost; 3) nisko samopoštovanje, i 4) sistem verovanja i politickih uverenja. Mnogi prilično konzistentni nalazi ukazuju na vezu između agresivnosti, tj. hostilnosti i predrasuda (Patchen et al., 1977). Rezultati ovih istraživanja pokazuju da se osobe sa izraženim predrasudama ponašaju na mnogo agresivnije nego osobe s manje predrasuda (Donnerstein, Donnerstein, Simon, & Ditricks, 1972; Leonard & Taylor, 1981; Genthner & Taylor, 1973). Objašnjenje veze između agresivnosti, osim u već pomenutoj teoriji frustracija, nalazimo u tzv. teoriji žrtvenog jarca (Dollard, Doob, Miller, Mowrer, & Sears, 1939). Frustracija izaziva agresivne impulse koji, budući da je izvor frustracija nepoznat, nedostupan ili previše mocan, bivaju pomereni prema onoj grupi koja ne može uzvratiti udarac, najčešće nekoj manjinskoj grupi. Po tom shvatanju, predrasude treba promatrati kao ispunjenje agresivnog (hostilnog) nagona, a negativne stereotipe kao njegovu racionalizaciju. U nešto skorijoj reformulaciji ove teorije Berkowitz (1989, 1990) smatra da je negativni afekt medijator između neprijatnih dešavanja i agresivnosti. Nepovoljan događaj aktivira razmišljanja i secanja povezana sa besom, što vodi ka facilitaciji agresivnih akcija. Svakako da agresivnost nije nužno posledica frustracija. Altemeyer (1988) smatra da agresivnost i hostilnost, koje karakterišu sindrom autoritarne ličnosti, u stvari reflektuju globalni doživljaj sveta kao opasnog i ugrožavajućeg mesta.

Mnogo je indicija da slaba psihološka prilagodnost, koja se manifestuje kroz anksioznost, nesigurnost, nisko samopoštovanje i opšti neuroticizam, može predisponirati osobu za predrasude (Allport, 1954; Bagley et al., 1979; Ehrlich, 1973; Levin & Levin, 1982; LeVine & Campbell, 1972). Različita objašnjenja za vezu između loše prilagodnosti i predrasuda nalazimo u nekoliko teorijskih okvira kao što su teorija samouskladenosti (*principle of self-congruity*); teorija socijalne komparacije i psihoanalitička teorija ego-odbrana.

Ehrlich (1973) smatra da osoba ima generalizirani doživljaj sebe i drugih, i da njen pozitivan stav o sebi predstavlja osnov za prihvatanje drugih, dok negativan stav o sebi predstavlja osnov za odbacivanje drugih (*principle of self-congruity*). Ovaj pristup jasno pretpostavlja negativnu korelaciju između samopoštovanja i predrasuda.

Jahoda (1960) tvrdi da su predrasude ego-odbrane u funkciji zaštite ega od nadolazeće anksioznosti ili patoloških poriva. Ovaj pristup predviđa da će prihvatanje predrasuda dovesti do povećanja opšteg zadovoljstva i samopoštovanja kod osoba kod kojih je prisutna „pretnja” egu. Zato osoba sa izraženijim predrasudama ne mora imati viši neuroticizam i anksioznosti.

S druge strane, moguće je napraviti predviđanje da će osobe sa hronično niskim samopoštovanjem ili negativnim afektima biti sklonije da se porede sa osobama koje su niže na socijalnoj lestvici, tj. da brane svoj ego pripisujući drugim socijalnim grupama nižu vrednost (Bagley et al., 1979; Crocker et al., 1987; Wills, 1981). Po tom shvatanju očekuje se da nisko samopoštovanje bude povezano s višim predrasudama.

Teorija socijalnog identiteta (*Social Identity Theory* – Tajfel i Turner, 1979) ukazuje da je grupna identifikacija u funkciji glorifikacije “nas” (pa time i u funkciji podizanja licnog samopoštovanja) putem unižavanja (ali i stigmatizacije) “njih”. To, naravno, proizvodi negativne stereotipe, koji su veoma teško promjenljivi (Fein i Spenser, 2000). Može se zaključiti da su predrasude i stereotipi samo jedna odbrana globalnog samopoštovanja osobe kao specifična manifestacija principa maksimizacije globalnog samopoštovanja (Opacic, 1995)

Bagley i Verma (1979) opisuju nekoliko metodološki dobro zasnovanih studija o vezi između samopoštovanja, neuroticizma i rasnih predrasuda. Dobijene korelacije su bile ranga od .17 do .41, što ukazuje na slabu ili umerenu vezu između ovih fenomena. Hassan i saradnici (Hassan, 1975, 1976, 1978) utvrdili su korelaciju između anksioznosti, loše slike o sebi i opšte neprilagodivosti, na jednoj strani, i verskih, kastinskih i polnih predrasuda na drugoj strani.

Istraživanja u Južnoj Africi pokazuju suprotne tendencije. Dok na drugim mestima nalazimo pozitivne ili neznajne korelacije između samopoštovanja i predrasuda, kod belih Južnoafrikanaca nisko samopoštovanje procenjeno je nižim rasnim predrasudama (Duckitt, 1985, 1988; Heaven, 1983; Orpen, 1972). Orpen (1972, 1975) smatra da su ovi rezultati proizvod normativne prirode predrasuda u južnoafričkom društvu u to vreme i da kao takvi nisu mnogo uslovljeni psihološkim faktorima kao što su nisko samopoštovanje. Ovo bi, čini se, bilo dobro objašnjenje za nepostojanje korelacija, ali ne i za negativne korelacije.

ISTRAŽIVANJA NA PODRUČJU BIVŠE JUGOSLAVIJE

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ) bila je multietnička država. Gotovo sve republike bivše SFRJ izuzevši Sloveniju imale su autohtono-multietničku strukturu. Posle strahota Drugog svetskog rata, autoritarna komunistička vlast vodila je represivnu politiku prema svakom potenciranju i naglašavanju etnicke pripadnosti. Proklamovana politika „bratstva i jedinstva” dovela je do potiskivanja međuetničkih animoziteta. Javno ispoljavanje etnicke distance najčešće je socijalno sankcionisano do nivoa krivičnog gonjenja. S druge strane, sve važne državne funkcije raspodeljivane su po etničkom ključu. Konverzija komunističkih elita u nacionalističke elite, koja se na donekle različit način desila u svim republikama bivše Jugoslavije krajem osamdesetih i razbijanje SFRJ doneli su na scenu druge vrednosti.

Medijski rat je poslužio kao „artiljerijska priprema” za prave ratne sukobe. Crno-bela slika koju su karakterisale potpuna idealizacija vlastite etnicke grupe i istorije uz istovremenu demonizaciju druge etnicke grupe ili više drugih etničkih grupa, iznošenje na videlo raznih „istorijskih nepravdi”, revizija istorije i potpuna ili delimična rehabilitacija kolaboracionističkih (fašističkih) pokreta unutar vlastitog naroda, ponovno isticanje simbola koji imaju vrlo lošu konotaciju među drugim narodima, bila je u funkciji stvaranja tenzije. Pripadnost etničkoj grupi

postala je osnovno merilo vrednosti, a etnicka distanca dostigla je maksimum.

Sukob na teritoriji bivše Jugoslavije imao je mnoge karakteristike etnickog sukoba. Ljudi su po etnčkoj osnovi otpušteni s posla, zatvarani, torturirani i u krajnjoj instanci ubijani. Manjinske etnicke grupe su, najčešće prisilno, napuštale svoja tradicionalna mesta boravka i odlazile na područja u kojima je njihova etnicka grupa u većini.

Po završetku ratnih sukoba pokrenut je, uglavnom pod pritiskom međunarodne zajednice, proces povratka čija je svrha poništavanje posledica etnickog inženjerstva. Ovaj proces ni izbliza ne prati medijska priprema nalik onoj koja je do izbeglištva i dovela. I dalje su retki primeri u kojima se pripadnici druge etnicke grupe prikazuju u dobrom svetlu. I dalje su retki primeri u kojima se ističu dobri primeri saradnje među narodima. Etnički stereotipi, pejorativne verbalne sintagme, i dalje su dominantne u medijima, udžbenicima i istupima političara i javnih ličnosti (vidi Biro, 2005).

Merenje socijalne distance počiva na ideji da različite socijalne relacije podrazumevaju različit nivo emocionalne bliskosti odnosno udaljenosti, pa je samim tim, i prihvatanje određene relacije sa nekom apstraktnom osobom, pripadnikom određene grupe, odraz opšteg stava te osobe prema toj grupi. Od Parka (1902), koji je definisao koncept preko Bogardusa (1925), koji je sačinio jedan od najčešće upotrebljivanih instrumenata do današnjih dana, proveden je ogroman broj istraživanja koja su se bavila problemima socijalne distance.

U proteklih nekoliko decenija prostori bivše Jugoslavije bili su plodno tlo za ovakva istraživanja⁵⁴. Rezultati ovih istraživanja pokazuju da etnicka distanca koja je od 1960-ih do 1980-ih bila vrlo niska beleži nagli rast krajem 80-tih i tokom 90-tih, i maksimum dostiže 2000. godine. Nakon toga, uz povremene oscilacije, beleži se postepeno smanjivanje distance.

U ratnom periodu u regionu je napravljeno više istraživanja etnicke distance (Brajdić-Vuković, Bagić, 2003; GfK centar za istraživanje tržišta, 2002; Lucić, 1997; Puhalo, 2003; Turjacin, 2000; Turjacin, Cekrlija, Powell, Butollo; 2002; Vujadinović, 2003).

Zbog metodoloških promena, naše istraživanje je teško uporedivo sa drugim istraživanjima. Ipak ćemo pokušati da dobijene rezultate uporedimo sa nekim vremenski bliskim istraživanjima kao što su istraživanje koje su proveli Turjacin (2004), Brajdić-Vuković, Bagić, (2003), Puhalo (2003) i Vujadinović i sar. (2003). Rezultate ovih istraživanja ćemo prikazati tako da oni budu kompatibilni sa našim nalazima, što znači da ćemo ih rekodirati tako da uvek prikazuju procenat odbijanja ponudene relacije.

⁵⁴ Dobar pregled rezultata do 2001. godine može se naći u: Kuzmanović, B. (2001), *Etnička distanca u Crnoj Gori*, u: Đukanović, B; Kuzmanović, B; Lazić, M; Bečić, M: *Nacija i država* (str. 177-246), Podgorica: SoCEN, i M. Biro (2002). Za novije podatke pogledati Etnocentizam Srba u Srbiji pre i posle 5. oktobra 2000, *Nova srpska politička misao*, posebno izdanje 3, str. 57-64.

ŽIVOT U POSLERATNIM ZAJEDNICAMA

Rezultati koje je dobio Turjacanin (2004) pokazuju da najveću distancu prema ostala dva naroda imaju Srbi iz Banja Luke, i to nešto veću prema Bošnjacima nego prema Hrvatima. Bošnjaci u federaciji imaju najveću distancu prema Srbima a potom prema Hrvatima. Ovi rezultati verno odražavaju intenzitet ratnih sukoba. Slične nalaze dobio je i Puhalo 2003.

Istraživanje provedeno na mladima u RS (Vujadinovic i saradnici, 2004) pokazuje najveću distancu u odnosu na Hrvate koja prevazilazi tradicionalno najveću distancu prema Romima i Albancima. Upečatljiva je činjenica da je distanca prema Bošnjacima sa kojima postoji iskustvo suživota u nekim slučajevima manja od tradicionalno niske distance prema Crnogorcima.

Tabela 1: *Distance po procentu odbijanja, Milici⁵⁵ 2003*

	Crnogorci	Hrvati	Bošnjaci	Albanaci	Romi
1. Da dode u moju zemlju kao turista	11	28	26	14	13
2. Da živi u mojoj zemlji	16	43	35	19	17
3. Da ide sa mnom u školu	16	42	10	26	23
4. Da živi u mojoj zgradi ili susedstvu	51	82	21	67	67
5. Da mi bude prijatelj	36	80	24	55	55
6. Da mi bude bracni partner	35	70	53	49	51

Interesantno je ove nalaze uporediti sa nalazima istraživanja Mijatovica i Previšica (1999 prema Kuzmanovic, 2001) .

Tabela 2: *Distance po procentu odbijanja, Hrvatska, 1999*

	Crnogorci	Srbi	Bošnjaci	Albanci	Romi
Da se iskljuci iz RH.	84	74	88	91	84
Da posjecuje moju zemlju kao turista.	70	75	70	69	73
Da stalno živi u mojoj zemlji	67	69	62	56	65
Da mi bude kolega na poslu	75	77	71	71	80
Da stanuje u mom susjedstvu, zgradi ili ulici	74	76	70	70	80
Da se družim s njim kao sa prijateljem	70	72	65	64	74
Da stupim u brak s njim	89	89	91	92	93

⁵⁵ Milici – mesto sa vecinskim Srpskim stanovništvom u blizini Srebrnice. Preradeno na osnovu Vujadinovic i sar. (2003).

Jasno se uocava da su sve distance drasticno manje od onih izmerenih u Hrvatskoj 1999. godine, izuzimajuci relacije prijateljstva i braka s Hrvatima.

Naša pretpostavka je da je etnicka distanca potencijalno vrlo važan faktor pomirenja i povratka. Da bismo proverili ovu hipotezu uporedili smo tri grupe ispitanika s obzirom na distancu izraženu prema drugim narodima sa područja bivše Jugoslavije. Logično je bilo pretpostaviti da je etnicka distanca najmanja kod povratnika, a najveća kod izbeglica.

METODOLOŠKA PITANJA

U istraživanju smo koristili modifikovanu verziju Bogardusove skale etnicke distance. Skala je od svog nastanka (Bogardus, 1925 prema Moghaddam and Weinfurt 2001) jedan od najupotrebljavanijih instrumenata u socijalnoj psihologiji. Razloge za to možemo naći u njenoj veoma brznoj i lakoj primeni u različitim kulturama. Skala je doživela mnoge modifikacije.

Pojedine logične pretpostavke koje se nalaze u osnovi ovog instrumenta dovedene su u pitanje u nekim ranijim istraživanjima. Prvo, zbog specifičnosti BHS jezika, dvostruke negacije prave probleme kod starijih osoba i osoba nižeg obrazovnog nivoa (Vujadinovic i sar. 2003). Tvrdnja koja je u ranijim verzijama bila prva, “Ne bih želeo da imam bilo šta s njim” i koja bi, po logici stvari, isključivala sve ostale relacije, zbunjivala je ispitanike pa se to u mnogim slučajevima nije dešavalo, tako da su se pojedinci slagali sa tom tvrdnjom a prihvatili neke relacije. Zato smo odlucili da navedenu tvrdnju izbacimo iz naše verzije skale.

Pored toga, neprihvatanje neke relacije, na primer da se ude u rodbinski odnos putem braka, može biti posledica opšte nespремnosti za brak, činjenice da je neko već u braku itd. Neprihvatanje odnosa prijateljstva može biti posledica neznanja jezika i sl. Zato nam se činilo da je jasnije, odnosno čistije za interpretaciju, kad se tvrdnje formulišu na obrnut način: “Smetalo bi mi da uđem u brak”, ili “Smetalo bi mi da radi sa mnom na radnom mestu”.

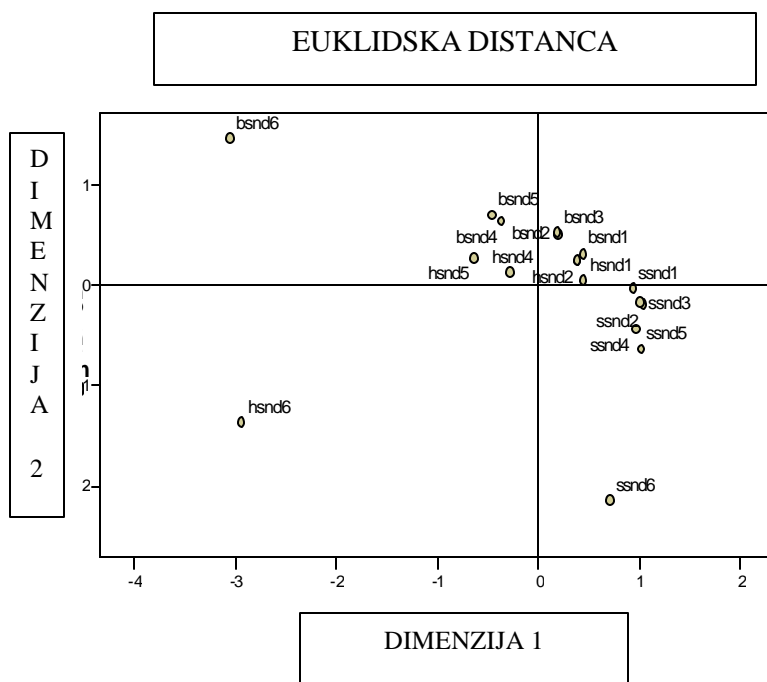
Trece, rang distanci koji je pretpostavljen Bogardusovom skalom: brak < prijatelj < susedstvo < kolega na poslu < državljanstvo (život u istoj zemlji) < dolazak u zemlju kao turista – ne odražava se u našoj kulturi (Vujadinovic i sar. 2003, Puhalo, 2003), što je u skladu sa stranim nalazima (Moghaddam & Weinfurt, 2001). Dva primera su tipicna: kada je rec o romskoj etnickoj grupi, mnogi Srbi prihvataju prijateljstvo, ali ne prihvataju susedski odnos; ili kada je rec o crnogorskoj etnickoj grupi, Srbi cesto prihvataju njene pripadnike kao bracne partnere ili prijatelje, ali ih istovremeno ne prihvataju kao kolege na poslu zbog postojanja stereotipa da su Crnogorci lenji, da stalno zauzimaju rukovodeca mesta itd.

ŽIVOT U POSLERATNIM ZAJEDNICAMA

Nešto ranije prikazani rezultati Vujadinovica i saradnika (2003) pokazali su da je kod svih etnickih grupa, izuzimajući Bošnjake, veće odbacivanje susedskog odnosa nego odnosa braka i prijateljstva. Nije jasno da li je ovo posledica drugacijeg sistema vrednosti u odnosu na druge kulture (komšija je bliži od brata) ili je posledica cinjenice da je najkrvaviji aspekt rata bio komšijski rat, dobro prikazan u filmu „Lepa sela lepo gore”. Takode, došlo je do inverzije između prijateljstva i braka, što je verovatno posledica uzrasta ispitanika koji ljubav i brak doživljavaju kao nekontrolabilnu pojavu. Naše je mišljenje da su ovi rezultati posledica uzrasta ispitanika i cinjenice da oni već imaju iskustvo zajedničkog života s Bošnjacima, ali ne i s drugim narodima.

Cetvrto, ne postoji ekvidistanca među različitim tipovima odnosa, tako da je distanca između prijateljstva i braka mnogo veća od svih ostalih (prihvatanje braka je daleko redje od svih ostalih relacija). Na sledecem grafikonu prikazani su rezultati multidimenzionalnog skaliranja koji ovo jasno pokazuju.

Grafik 1: *Položaj različitih relacija u odnosu na različite etnicke grupe*



(U gornjem grafikonu početno slovo b znaci Bošnjaci, h-Hrvati i s-Srbi dok brojevi na kraju znace: 1-turista 2-državljanin, 3-kolega na poslu, 4-sused, 5-prijatelj i 6 –srodstvo putem braka).

REZULTATI I DISKUSIJA

U delu koji sledi bice prikazani rezultati dobijeni u ovom istraživanju. Prvo ce biti dat prikaz po procentu odbijanja razlicitih relacija kod razlicitih etnickih grupa pošto se pokazalo da postoji relativno visoka homogenost unutar razlicitih etnickih grupa bez obzira na status. Da bi se izbeglo nepotrebno gomilanje tabela, samo u slucajevima kada nam se to ucini kao važna dodatna informacija promatra ce se separatno izbeglice, povratnici i domicilno stanovništvo. Zatim ce biti prikazani rezultati sumarnih razlika izmedu grupa razlicitog gradanskog statusa. Na kraju cemo pokušati da dublje razumemo pojavu kroz analizu medusobnih korelacija izmedu razlicitih distanci te kroz kroskorelacije izmedu razlicitih prediktora i socijalne distance. Rezultati ce biti dovodeni u relacije s nalazima drugih istraživanja i odmah diskutovani.

Rasprostranjenost stavova koji su odraz ekstremnog šovinizma

Stavovi koji se ocituju u tvrdnji: “Smetalo bi mi da pripadnik odredene nacije živi u mojoj zemlji” ili cak: “Smetalo bi mi da posecuje moju zemlju kao turista” svakako su odraz izrazite nacionalne netrpeljivosti, šovinizma, pa cak, u uslovima multietnickih zajednica, fašizma. U tabelama koje slede prikazana je proporcija osoba koje se slažu sa ovim tvrdnjama. U procesu repatrijacije i pomirenja ove osobe treba smatrati realnim izvorom opstrukcije .

Tabela 3: *Procenat osoba kojima bi smetalo da pripadnik odredene etnicke grupe poseti njegovu zemlju kao turista*

etnicka pripadnost	Srbin turista	Rom turista	Hrvat turista	Crnogorac turista	Bošnjak turista	Albanac turista
Bošnjak	10	3	3	3	0	1
Hrvat	12	11	1	9	7	12
Srbin	1	5	6	2	7	15
ostalo	2	7	2	2	2	5
Total	5	6	5	3	5	11

Ova tabela govori sama za sebe. Oko 15% Srba ne želi da vidi Albance cak ni kao turiste u svojoj zemlji. Bliska je proporcija Hrvata koji imaju slican odnos prema Albancima, Romima i Srbima. Medu Bošnjacima Muslimanima ima oko 10 % onih koji su toliko ogorceni na Srbe da ih ne bi želeli videti ni kao turiste u svojoj zemlji.

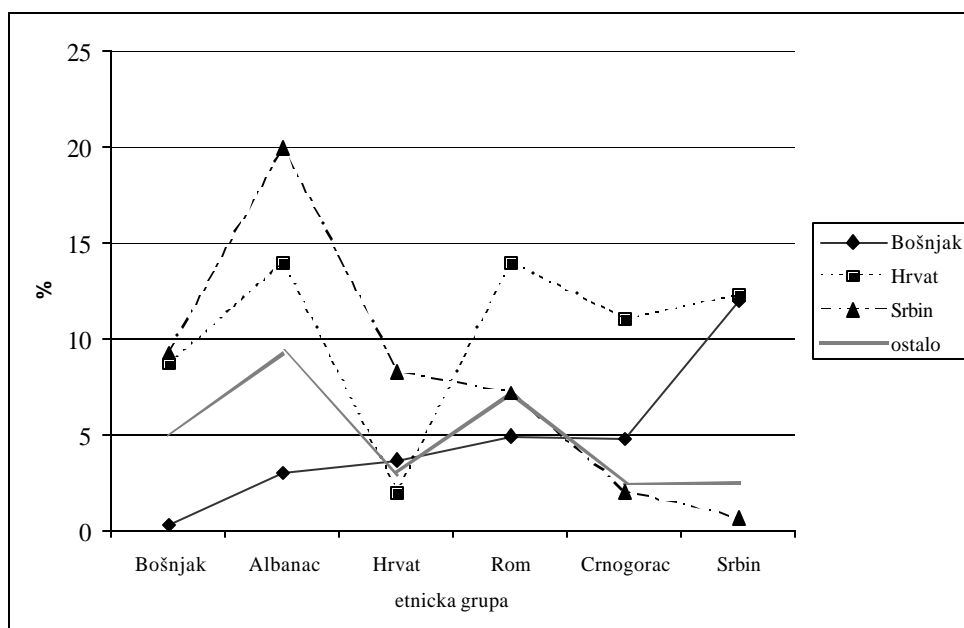
ŽIVOT U POSLERATNIM ZAJEDNICAMA

Ovaj trend je još bolje vidljiv kada je u pitanju suživot pripadnika različitih etničkih grupa u istoj državi.

Tabela 4: Procenat osoba kojima bi smetalo da pripadnik određene etničke grupe živi u istoj državi

etnička pripadnost	Srbin - živi u mojoj zemlji	Rom - živi u mojoj zemlji	Hrvat - živi u mojoj zemlji	Crnogorac - živi u mojoj zemlji	Bošnjak - živi u mojoj zemlji	Albanac - živi u mojoj zemlji
Bošnjak	11	5	3	5	0	3
Hrvat	12	14	1	11	9	14
Srbin	1	7	9	2	10	20
ostalo	2	7	2	2	5	10
Total	5	8	6	4	7	15

Grafik 2: Procenat osoba kojima bi smetalo da pripadnik određene etničke grupe živi u njihovoj zemlji



Vidimo da najmanju netrpeljivost imaju Bošnjaci, među kojima ima najveći postotak onih koji ne bi prihvatili Srbe kao sugradane (11%). Ovo je donekle iznenađujuće s obzirom na integralističku politiku koja je dominantna u bošnjačkom političkom korpusu u BiH. Činjenica da bi 11% Bošnjaka želelo da vidi jedinstvenu BiH bez Srba predstavlja ozbiljan konfliktni potencijal. Sličan

ETNICKA DISTANCA I ETNICKI STEREOTIPI
 KAO FAKTOR ODLUKE O POVRAATKU

procenat ovakvih osoba nalazimo među Hrvatima - 12%. Ipak interesantno je da među Hrvatima ima više onih koji ne bi želeli da vide Albance i Rome kao svoje sugradane (14%). Odnos prema Romima među Srbima i Bošnjacima odgovara proporciji glasaca ekstremno desnih stranaka u Evropi dok je u Hrvatskoj nešto povišen.

Najekstremnije odbijanje suživota u istoj državi (20%) vidimo kod Srba spram Albanaca. Ako znamo da je dominantan politički stav u Srbiji da Kosovo po svaku cenu mora ostati u Srbiji, ovoj grupi ljudi valjalo bi postaviti pitanje da li se oni sa tim stavom slažu i, ako se slažu, gde bi onda živeli Albanci. Što se tice odnosa Srba prema Crnogorcima, manje od 2% ispitanika Srba izjavilo je da bi im smetalo da žive u istoj državi sa Crnogorcima, što će reci da ideja zajednicke države sa Crnogorcima nema jaku opoziciju u Srbiji.

Buduci da naš uzorak nije reprezentativan, ove rezultate treba uzeti sa rezervom. Cini se da bismo dobili realniju sliku ako bismo razložili uzorak na domicilno stanovništvo, izbeglice i povratnike.

Tabela 5. Procenat povratnika kojima bi smetalo da pripadnik određene etnicke grupe živi u njegovoj zemlji

etnicka pripadnost	Srbin - živi u mojoj zemlji	Rom - živi u mojoj zemlji	Hrvat - živi u mojoj zemlji	Crnogorac - živi u mojoj zemlji	Bošnjak - živi u mojoj zemlji	Albanac - živi u mojoj zemlji
Bošnjak	5	1	2	2	1	3
Hrvat	8	7	0	6	4	7
Srbin	2	7	3	2	4	17
ostalo	5	11	5	5	5	11
Total	3	6	3	3	3	12

Tabela 6. Procenat izbeglica kojima bi smetalo da pripadnik određene etnicke grupe živi u njegovoj zemlji

etnicka pripadnost	Srbin - živi u mojoj zemlji	Rom - živi u mojoj zemlji	Hrvat - živi u mojoj zemlji	Crnogorac - živi u mojoj zemlji	Bošnjak - živi u mojoj zemlji	Albanac - živi u mojoj zemlji
Bošnjak	20	7	6	9	0	3
Hrvat	12	18	4	14	11	21
Srbin	1	10	13	2	15	25
ostalo	0	0	0	0	9	18
Total	8	11	9	6	10	18

ŽIVOT U POSLERATNIM ZAJEDNICAMA

Tabela 7: *Procenat domicilnog stanovništva kome bi smetalo da pripadnik određene etnicke grupe živi u njegovoj zemlji*

etnicka pripadnost	Srbin – živi u mojoj zemlji	Rom – živi u mojoj zemlji	Hrvat – živi u mojoj zemlji	Crnogorac - živi u mojoj zemlji	Bošnjak - živi u mojoj zemlji	Albanac - živi u mojoj zemlji
Bošnjak	7	7	0	1	0	3
Hrvat	16	16	0	12	11	12
Srbin	0	5	10	2	11	19
ostalo	0	8	0	0	0	0
Total	4	8	7	4	9	15

Rezultati pokazuju da je među povratnicima najmanje onih koji ne prihvataju pripadnike drugih naroda kao sugrađane. Istovremeno, najveće procenat neprihvatanja drugih naroda kao sugrađana imamo među izbeglicama. Ubedljivo najveće neprihvatanje nalazimo kod Srba izbeglica u odnosu prema Albancima. Odmah zatim sledi odbacivanje Albanaca od strane Hrvata izbeglica. Dok je distanca Srba prema Albancima verovatno posledica nerešenog pitanja Kosova i aktuelnih međuetnickih tenzija, dotle je kod Hrvata ova distanca verovatno posledica učešća Janjevaca u uzorku Hrvata izbeglica ili prosto netolerancije prema razlicitosti. Po nivou odbacivanja suživota sledi odnos Bošnjaka izbeglica prema Srbima (20%).

Sledeca grupa s kojom mnogi pripadnici drugih grupa odbijaju suživot jesu Romi, a to je posledica izrazito odbijajućeg stava Hrvata izbeglica i Hrvata domicilnog stanovništva. U identičnoj proporciji (16%) sledi odbijanje Srba od strane hrvatskog domicilnog stanovništva. Ovih 16% uvećano za 12% Hrvata izbeglica predstavlja, kako kroz svoje učešće u biračkom telu, tako i kroz direktnu opstrukciju na terenu najveću zapreku povratku Srba-izbeglica u Hrvatsku. U Federaciji BiH proporcija domicilnog stanovništva koje se protivi povratku je znatno manja - 7 %, ali zato ozbiljnu prepreku predstavljaju bošnjačke izbeglice.

Ako imamo u vidu negativne korelacije socijalne distance i spremnosti za pomirenje, jasno je da je nerešeno izbegličko pitanje raketno gorivo za ekstremno desničarsko biračko telo, te da predstavlja najveću zapreku procesu pomirenju. S druge strane, oko 20 % Bošnjaka, između 13% i 15 % Srba te 11% i 12 % Hrvata izbeglica ne treba računati u one koji žele miran povratak na svoja ognjišta.

Relacije koje su relevantne za povratak

Prihvatanje drugih etnickih grupa kao suseda i kolega na poslu predstavlja minimalnu osnovu suživota i zato ove dve relacije smatramo najvažnijim za povratnike.

ETNICKA DISTANCA I ETNICKI STEREOTIPI
KAO FAKTOR ODLUKE O POVRATKU

Tabela 8: *Procenat stanovništva kome bi smetalo da pripadnik određene etnicke grupe radi sa njim u istoj firmi*

etnicka pripadnost	Srbin – radi u istoj firmi	Rom – radi u istoj firmi	Hrvat – radi u istoj firmi	Crnogorac - radi u istoj firmi	Bošnjak - radi u istoj firmi	Albanac - radi u istoj firmi
Bošnjak	10	6	3	4	0	3
Hrvat	13	16	1	10	9	16
Srbin	1	10	9	2	11	21
ostalo	2	12	2	5	7	10
Total	5	10	6	4	8	16

Kao što se moglo i pretpostaviti, situacija sa prihvatanjem kolegijalnog odnosa nastavlja isti trend neprihvatanja Albanaca i Roma.

Kada se radi o međusobnim odnosima Bošnjaka, Hrvata i Srba, međusobno odbijanje kolegijalnog odnosa se kreće oko 10 %. Najizraženije odbijanje ovog odnosa prisutno je kod Hrvata u odnosu na Srbe. Naime, 13% ispitanika je izjavilo da bi im smetalo da Srbin radi u istoj firmi. U tri puta više slučajeva Hrvati odbacuju Bošnjake kao kolege na poslu nego što Bošnjaci odbacuju Hrvate.

Tabela 9: *Procenat ispitanika kojima bi smetalo da pripadnik određene etnicke grupe bude prvi komšija*

etnicka pripadnost	Srbin – prvi komšija/ komšinica	Crnogorac - prvi komšija/ komšinica	Hrvat – prvi komšija/ komšinica	Bošnjak - prvi komšija/ komšinica	Rom – prvi komšija/ komšinica	Albanac - prvi komšija/ komšinica
Bošnjak	15	6	4	0	13	8
Hrvat	15	12	2	12	22	19
Srbin	1	2	15	16	19	30
ostalo	2	5	2	7	14	17
Total	6	5	10	12	18	23

Kada je rec o susedskim odnosima, zadržan je isti obrazac kao i kod ranijih relacija. Imajući u vidu relacije Srba, Hrvata i Bošnjaka, neprihvatanje susedskih odnosa je gotovo simetrično (15-16%). I dalje su susedski odnosi sa Romima i Albancima neprihvatljiviji od međusobnih susedskih odnosa između ove tri etnicke grupe.

Buduci da je susedski odnos naročito relevantan za povratak, ove rezultate smo razložili s obzirom na građanski status ispitanika.

ŽIVOT U POSLERATNIM ZAJEDNICAMA

Tabela 10: *Procenat povratnika kojima bi smetalo da pripadnik određene etnicke grupe bude prvi komšija*

etnička pripadnost	Srbin – prvi komšija/komšinica	Crnogorac - prvi komšija/komšinica	Hrvat – prvi komšija/komšinica	Bošnjak - prvi komšija/komšinica	Rom – prvi komšija/komšinica	Albanac – prvi komšija/komšinica
Bošnjak	8	18	3	5	0	8
Hrvat	8	18	0	7	5	14
Srbin	1	17	6	2	7	22
ostalo	5	11	5	5	5	16
Total	4	17	4	3	5	18

Tabela 11: *Procenat izbeglica kojima bi smetalo da pripadnik određene etnicke grupe bude prvi komšija*

etnička pripadnost	Srbin – prvi komšija/komšinica	Rom – prvi komšija/komšinica	Hrvat – prvi komšija/komšinica	Crnogorac - prvi komšija/komšinica	Bošnjak – prvi komšija/komšinica	Albanac – prvi komšija/komšinica
Bošnjak	24	10	8	9	0	9
Hrvat	15	27	5	15	17	25
Srbin	1	24	25	2	26	38
ostalo	0	18	0	0	18	18
Total	10	21	16	6	17	27

Tabela 12: *Procenat domicilnog stanovništva kome bi smetalo da pripadnik određene etnicke bude prvi komšija*

etnička pripadnost	Srbin – prvi komšija/komšinica	Rom – prvi komšija/komšinica	Hrvat – prvi komšija/komšinica	Crnogorac - prvi komšija/komšinica	Bošnjak – prvi komšija/komšinica	Albanac – prvi komšija/komšinica
Bošnjak	10	10	0	1	0	4
Hrvat	22	21	1	15	15	18
Srbin	0	17	15	2	18	31
ostalo	0	17	0	8	0	17
Total	5	17	10	4	14	24

Ovako razloženi rezultati pokazuju još turobniju sliku. Ako se isključe povratnici kod kojih, ako za trenutak zanemarimo ekstremno loš stav Srba prema Albancima,

proporcija neprihvatanja drugih nacija odgovara proporciji desničarskog birackog tela u normalnim državama, izbeglice i domicilno stanovništvo u jako visokim proporcijama (od 10% do 26%) odbacuju pripadnike etnickih grupa sa kojima su bile u konfliktu (Bošnjaci i Hrvati Srbe i obrnuto) kao susede. I u ovom slučaju proporcija odbijanja među izbeglicama je nešto veća nego među domicilnim stanovništvom kada je reč o Bošnjacima i Srbima. Dakle, i 10 godina nakon završetka ratnih sukoba, uprkos ogromnim sredstvima međunarodne zajednice uloženi u proces pomirenja, prihvatanje multietničkog susedstva za veliki broj ljudi predstavlja problem. Da li je u pitanju strah od obnavljanja konflikta ili šovinističke predrasude, to na osnovu ovih rezultata ne možemo zaključiti.

Ipak, rezultati su nešto povoljniji od onih do kojih su došli Brajdic-Vuković, Bagić (2003).

U tom istraživanju većina ispitanika nije delila mišljenje da je povratak izbeglih Srba dobar za Hrvatsku. Tako je mislilo 63% ispitanika domicilne populacije Hrvata i 47% ispitanika referentne grupe. Samo 26% ispitanika iz domicilne populacije Hrvata smatralo je da bi povratak Srba mogao da bude dobra stvar za Hrvatsku. Većina ispitanika je izrazila stav da bi povratak mogao povećati negativne tendencije u krajevima u koje bi Srbi trebalo da se vrate, a tu je i strah da će povratak još više povećati nezaposlenost.

Samo 7% ispitanika u oba uzorka smatra da svim izbeglim Srbima koji žele da se vrate treba dozvoliti povratak, a još oko 30% u oba uzorka smatra kako treba dozvoliti povratak onima koji nisu počinili neki ratni zločin. Značajan broj ispitanika, oko 30%, izjasnilo se da su Srbi svojevoljno napustili Hrvatsku te im zbog toga povratak ne bi smeo biti dozvoljen. Zabrinjavajuća je činjenica da su svi ispitanici kojima ne bi smetalo da se izbegli Srbi vrate izjavili kako se ne bi družili s njima. Ispitanicima iz Hrvatske uglavnom se nije svidela ideja bilo kakve pomoći Vlade Hrvatske Srbima povratnicima. Veći broj (domicilna populacija Hrvata 42%, referentna grupa 32%) izrazio je mišljenje da Vlada Hrvatske ne bi uopšte trebalo da pomaže izbeglim Srbima.

Kada se politika meša u privatni život

Prijateljstvo

Složićemo se da su prijateljstvo i brak relacije koje su privatna stvar svakog pojedinca. Ipak, to na ovim područjima nije baš tako. Budući da prijateljske relacije nikada nisu bile predmet popisa, nemamo dostupne nikakve zvanične podatke za prihvatanje odnosno odbacivanje odnosa prijateljstva, tako da nam za poredenje preostaju samo rezultati drugih istraživanja.

ŽIVOT U POSLERATNIM ZAJEDNICAMA

Tabela 13: *Procenat ispitanika kojima bi smetalo da pripadnik određene etnicke grupe bude prijatelj*

etnicna pripadnost	Srbin - prijatelj/ prijateljica	Rom - prijatelj/ prijateljica	Hrvat - prijatelj/ prijateljica	Crnogorac - prijatelj/ prijateljica	Bošnjak - prijatelj/ prijateljica	Albanac - prijatelj/ prijateljica
Bošnjak	22	15	6	9	0	8
Hrvat	15	21	3	14	13	19
Srbin	1	19	18	2	18	31
ostalo	2	14	5	5	10	17
Total	8	19	12	6	13	24

Rezultati jasno pokazuju iste paterne odnosa kao i raniji podaci, pri čemu su procenti nešto malo viši nego kada je rec o poslovnom odnosu i susedskom odnosu. Interesantno je da Hrvati odbacuju Srbe i Bošnjake kao prijatelje u gotovo identičnom procentu (15% i 13%) dok Albance i Rome odbacuju u znatno većem procentu (19% i 21%). Istovremeno, Bošnjaci u mnogo manjoj proporciji (6%) odbacuju Hrvate nego što Hrvati odbacuju njih (13%).

Srbi u identičnom postotku (18%) odbacuju i Bošnjake i Hrvate, ali je odbacivanje Albanaca vrlo visoko (31%). U tabeli koja sledi vidi se opšti trend za populaciju u Srbiji.

Tabela 14: *Procenat odbacivanja odnosa prijateljstva Srba prema pripadnicima drugih etničkih grupa -uporedna analiza⁵⁶*

Period	Hrvati	Crnogorci	Muslimani- Bošnjaci	Albanci
1966	11	6	16	21
1985	5	3	3	11
2002	48	13	43	58
2004	18	2	18	31
IZBEGLICE	32	2	32	44
DOMICILNO	17	3	17	31
POVRATNICI	7	2	8	22

Prethodna tabela ukazuje da je u našem uzorku odbacivanje prijateljstva od strane svih grupa manje nego ono izmereno 2002. To može biti posledica kako promene vlasti, tako i činjenice da naš uzorak nije sasvim reprezentativan za populaciju

⁵⁶ Podaci za period 1966-2002 preuzeti iz Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje (2003): Neki indikatori raspoloženja građana Srbije na kraju 2002. godine, IDN, Beograd

Srbije, ali i mnogo konkretnije i isključivije formulacije odnosa u našem istraživanju⁵⁷.

Kada se promatra povratnička populacija i domicilno stanovništvo, vrednosti su bliske ili čak nešto niže od onih izmerenih 1966. Što se tice izbeglica vrednosti su nešto niže nego u opštoj populaciji Srbije 2002. godine, ali još uvek jako visoke.

Na osnovu ovoga je vrlo teško praviti neke generalizacije ali se nadamo da su u pitanju pozitivni trendovi. Što se tice Hrvatske i BiH nemamo podatke na osnovu kojih bi na odgovarajući način mogli vršiti poređenje. Ipak, izmerene vrednosti i za Hrvatsku znatno su niže od onih izmerenih koje referišu Mijatović i Previšić 1999, kao i od onih koje je dobio Puhalo 2003. u Federaciji BiH i RS.

Rezultati takode pokazuju da izbeglice u najvećem procentu odbijaju prijateljski odnos sa pripadnicima drugih naroda.

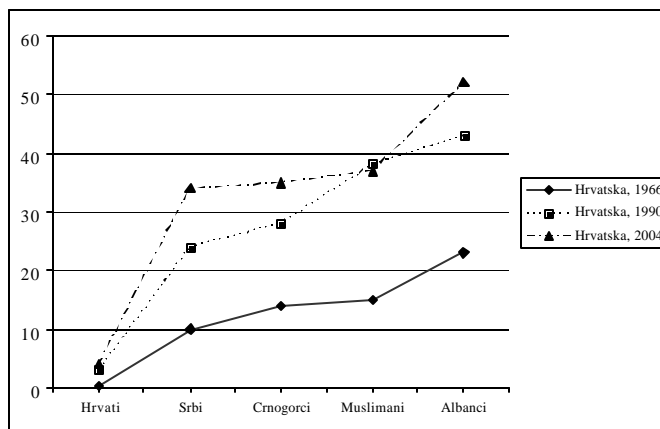
Brak

Postoji uverenje da je u bivšoj SFRJ bilo veoma mnogo puno multietničkih brakova (25% u Hrvatskoj, Mijatović, 1995, 36% u BiH - Biro, 2005)⁵⁸. Ono se često koristi kao argument da je SFRJ bila zemlja dobrih međuetničkih odnosa. Sigurno je da su ti odnosi bili znatno bolji nego što je to slučaj u poslednjih 15 godina. Grafikoni koji slede prikazuju situaciju u Hrvatskoj i Srbiji izmerenu pri kraju ere Aleksandra Rankovića 1966, pred sam početak rata 1990. godine i u vreme kada je vršeno ovo istraživanje.

⁵⁷ 100% - Prihvatio bih takav odnos ? Smetalo bi mi da imam takav odnos!

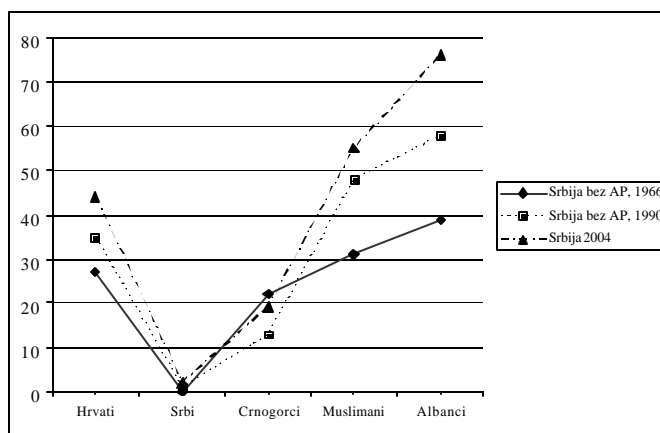
⁵⁸ Naši pokušaji da utvrdimo zvanične izvore ovih podataka završili su se neuspehom. Čak i ako su ovi podaci tačni, u šta autor na osnovu višegodišnjeg iskustva života u Hrvatskoj i Bosni sumnja, nacionalna pripadnost je bila relevantan faktor u izboru bračnog partnera jer bi po verovatnosti trebalo očekivati da, na primer, unutar neke manjinske zajednice koja čini 10 posto populacije otprilike 90 % muškaraca bude oženjeno ženama iz većinske zajednice odnosno 90% žena udato za pripadnike većinskog naroda. Budući da to nije tako, nedvosmisleno se može reći da je etnička pripadnost i ranije bila relevantna pri izboru partnera.

Grafik 3: *Proceniti odbijanja odnosa braka sa određenim etničkim grupama u Hrvatskoj⁵⁹ - uporedni prikaz*



Grafikon jasno pokazuje da se aktuelno prihvatanje odnosa braka još uvek nalazi negde iznad onog stanja koje je bilo prisutno 1966. i 1990. godine: najveća je distanca prema Albancima, zatim slede Bošnjaci, Srbi i Crnogorci koji su negde na istom nivou između 35% i 40%.

Grafik 4: *Proceniti odbijanja odnosa braka sa određenim etničkim grupama u Srbiji⁶⁰ - uporedni prikaz*



⁵⁹ Vrednosti za 1966. i 1990. preuzete i prilagodene iz Pantic, D. (1991) Nacionalna distanca gradana Jugoslavije u Bacevic, L.J. (ed.) Jugoslavija na kriznoj prekretnici, IDN, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.

⁶⁰ Vrednosti za 1966. i 1990. preuzete i prilagodene iz Pantic, D. (1991) Nacionalna distanca gradana Jugoslavije u Bacevic, L.J. (ed.) Jugoslavija na kriznoj prekretnici, IDN, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.

Kao što se može videti iz grafikona, neprihvatanje relacije braka je veće nego što je to bilo u prethodna dva istraživanja. To je naročito izraženo u odnosu prema Albancima. Pitanje je da li se u Srbiji nastavlja trend povećanja etnicke distance ili su ovi nalazi posledica snažnije distance prema drugim narodima, prisutne u izbeglickoj populaciji koja je u ovom uzorku više zastupljena nego u realnoj populaciji.

Ipak, situacija je znatno bolja nego u Šiberovom istraživanju sprovedenom 1997. godine u Hrvatskoj. Na pitanje iz Bogardusove skale: "Da li biste prihvatili pripadnika naroda da vam bude zet ili snaja", svega 21% Hrvata je prihvatilo srodstvo sa Srbima, a 23% sa Bošnjacima (Šiber, 1997). Takode, rezultati su nešto povoljniji nego u istraživanju 2002. u Srbiji i 2003. u BiH. Srbi u Srbiji su u proporciji od 49% prihvatili rodbinsku vezu sa Hrvatima, a od 36% sa Bošnjacima (Biro i sar., 2002). Godine 2003, 25% Bošnjaka iz Federacije bi prihvatilo krvno srodstvo sa Hrvatima, a 20% sa Srbima. Najveću etnicku distancu ispoljavaju Srbi iz Republike Srpske – svega 16% bi prihvatilo krvnu vezu sa Hrvatima, a 14% sa Bošnjacima (Puhalo, 2003)!

Razlike u etnčkoj distanci između izbeglica, povratnika i domicilnog stanovništva

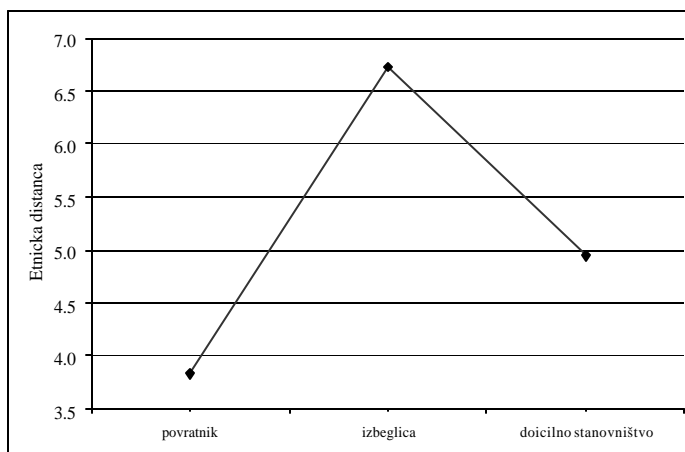
Da bismo odgovorili na pitanje da li postoje statistički značajne razlike između grupa (izbeglica, povratnika i raseljenih) uporedili smo grupe s obzirom na ukupnu socijalnu distancu. U tabeli koja sledi prikazani su rezultati analize varijanse.

Tabela 15: *Socijalna distanca - razlike u prosečima između ispitanika različitog građanskog statusa*

Povratnik	Domicilno	Izbeglica	F(2,1501)	Sig.
3,83	4,94	6,73	29.570	000

Rezultati analize varijanse kao i *post hoc* testovi (Tuckeyev HSD) pokazuju da između svih grupa postoje značajne razlike. Kao što se vidi iz grafikona rezultati potvrđuju naša očekivanja. Povratnici imaju najnižu distancu, a izbeglice najvišu.

Grafik 5: *Proseci grupa*



Ovi rezultati jasno pokazuju da je socijalna distanca važan faktor povratka. Jasno je da bez promena u javnom mnenju, bez rada na snižavanju predrasuda i formiranju tolerantnijeg javnog mnenja nema većeg povratka. Jasno je, takode, da smo otkrili rupu u saksiji, ali se pitamo zašto se i dalje ozbiljno i sistematicno ne radi na tome?

Veze između etničke distance prema različitim etničkim grupama

Pored jednostavnog opisa stanja nas je u ovom radu zanimalo da li postoji kongruentnost između intenziteta distanci između različitih grupa. Takva korelacija bi ukazivala na neki dublji izvor ove pojave. Uz to, zanimalo nas je koji su to faktori koji direktno ili posredno "uticu" na etničku distancu.

U tekstu koji sledi osvrnucemo se na nivo povezanosti između izraženosti različitih stereotipa. Intenzitet predrasuda prema svakoj pojedinačnoj etničkoj grupi izracunat je kao ukupan broj odbijenih relacija. Buduci da su u konfliktu na ovim podrucjima različite etničke grupe bile na različitim stranama, ove korelacije su izracunate odvojeno za svaku od grupa.

Tabela 16: *Korelacije između distance prema različitim narodima kod Bošnjaka*

	Rom	Albanac	Crnogorac	Hrvat	Srbin
Rom	1	,602 ^(**)	,494 ^(**)	,446 ^(**)	,487 ^(**)
Albanac	,602 ^(**)	1	,445 ^(**)	,421 ^(**)	,365 ^(**)
Crnogorac	,494 ^(**)	,445 ^(**)	1	,757 ^(**)	,643 ^(**)
Hrvat	,446 ^(**)	,421 ^(**)	,757 ^(**)	1	,635 ^(**)
Srbin	,487 ^(**)	,365 ^(**)	,643 ^(**)	,635 ^(**)	1

** Korelacija znacajna na nivou 0.01 (test 2-kraja).

* Korelacija znacajna na nivou 0.05 (test 2-kraja).

ETNICKA DISTANCA I ETNICKI STEREOTIPI
KAO FAKTOR ODLUKE O POVRATKU

Tabela 17: *Korelacije između distance prema različitim narodima kod Hrvata*

	Rom	Albanac	Crnogorac	Srbin	Bošnjak
Rom	1	,769 ^(**)	,683 ^(**)	,579 ^(**)	,694 ^(**)
Albanac	,769 ^(**)	1	,687 ^(**)	,555 ^(**)	,706 ^(**)
Crnogorac	,683 ^(**)	,687 ^(**)	1	,846 ^(**)	,712 ^(**)
Srbin	,579 ^(**)	,555 ^(**)	,846 ^(**)	1	,589 ^(**)
Bošnjak	,694 ^(**)	,706 ^(**)	,712 ^(**)	,589 ^(**)	1

** Korelacija značajna na nivou 0.01 (test 2-kraja).

* Korelacija značajna na nivou 0.05 (test 2-kraja).

Tabela 18: *Korelacije između distance prema različitim narodima kod Hrvata*

	Rom	Albanac	Crnogorac	Hrvat	Bošnjak
Rom	1	,594 ^(**)	,336 ^(**)	,494 ^(**)	,530 ^(**)
Albanac	,594 ^(**)	1	,237 ^(**)	,602 ^(**)	,646 ^(**)
Crnogorac	,336 ^(**)	,237 ^(**)	1	,302 ^(**)	,343 ^(**)
Hrvat	,494 ^(**)	,602 ^(**)	,302 ^(**)	1	,774 ^(**)
Bošnjak	,530 ^(**)	,646 ^(**)	,343 ^(**)	,774 ^(**)	1

** Korelacija značajna na nivou 0.01 (test 2-kraja).

* Korelacija značajna na nivou 0.05 (test 2-kraja).

Rezultati su gotovo identični s rezultatima koje su dobili Adorno (1950) i Hyman i Sheatsley (1954). Najveća kongruencija je prisutna kod Hrvata. Kod Bošnjaka se korelacije mogu podeliti u dve grupe: one koje ukazuju na opšti nivo ksenofobicnosti (korelacija između distance prema Romima i Albancima) i one koje se mogu pripisati konfliktu (distanca prema Srbima, Crnogorcima i Hrvatima). Korelacije između ova dva skupa su znatno niže nego one unutar tih skupova. Kod Srba odskacu korelacije distance prema Crnogorcima i distanci prema ostalim narodima koje su znatno niže od svih ostalih. Najviše su korelacije između distanci prema Bošnjacima i Hrvatima a zatim prema Albancima.

Korelati etnicke distance

U tekstu koji sledi pokušali smo da odgovorimo na pitanje koji su najvažniji korelati etnicke distance.

Na osnovu teorijskog pregleda iz našeg skupa varijabli izabrane su one za koje bi se moglo očekivati da su na jedan ili drugi način povezane sa etničkim stereotipima. Iako to nije metodološki najispravnije, napravljena je jedna agregatna mera distance za svaku osobu, tako što su sabrane sve odbijene relacije koje neki ispitanik navodi prema etničkim grupama koje su bile predmet ispitivanja. Rezultati su prikazani odvojeno za tri etnicke grupe.

ŽIVOT U POSLERATNIM ZAJEDNICAMA

Tabela 19: *Kroskorelacije između ukupne distance prema različitim narodima i različitih varijabli koje se pominju kao potencijalni prediktori predrasuda i stereotipa za sve tri etničke grupe*

	Etnicka distanca Bošnjaci	Etnicka distanca Hrvati	Etnicka distanca Srbi
Neuroticizam	,204^(**)	,205^(**)	,156^(**)
Ekstraverzija	-,141^(*)	-,220^(**)	,003
Otvorenost	-,142^(*)	-,095	-,088 ^(*)
Saradljivost	-,083	-,358^(**)	-,117^(**)
Savesnost	-,042	-,317^(**)	-,043
IES ukupni skor na skali uticaja događaja	,158^(**)	,142^(*)	,100^(**)
GSI SCL90-Global severity index	,176^(**)	,306^(**)	,154^(**)
Mizantropija	,185^(**)	,062	,175^(**)
Generalizirana kompetentnost	-,253^(**)	-,108	-,141^(**)
Self image	-,080	-,189^(**)	,045
Eksternalnost	,218^(**)	,021	,146^(**)
Životni stresori	,209^(**)	,119	,022
Životni stresori vezani za rat	,245^(**)	,139^(*)	-,009
Osiromašenje	,135^(*)	-,262^(**)	-,045
Ukupna mesečna primanja (7.4 kuna, 70 din, 2Km = 1 EUR)	-,108	,281^(**)	-,074 ^(*)
Da li je zaposlen	-,063	-,025	-,061
Obrazovanje	-,142^(*)	-,038	-,073 ^(*)
Broj dece	,069	,078	,043
Objektivni pokazatelji doživljaja kršenja ljudskih prava	,044	-,082	,015
Gde trenutno živite (1-grad, 2-selo)	-,031	-,012	,042
Da li je izbeglica	,235^(**)	,143^(*)	,193^(**)

** Korelacija značajna na nivou 0.01 (test 2-kraja).

* Korelacija značajna na nivou 0.05 (test 2-kraja).

Prethodna tabela daje nam obilje informacija. Prvo, rezultati potvrđuju nalaze iz literature o tome koje su varijable bitne. Rezultati dobijeni na bošnjačkom uzorku najbolje se uklapaju u predviđanja na osnovu literature po kojima slaba psihološka prilagodjenost, koja se manifestuje kroz **anksioznost, nesigurnost, nisko samopoštovanje i opšti neuroticizam, predstavlja predispoziciju osobe za predrasude i stereotipe** (Allport, 1954; Bagley et al., 1979; Ehrlich, 1973; Levin & Levin, 1982; LeVine & Campbell, 1972; Crocker et al., 1987; Wills, 1981;

Tajfel i Turner, 1979). **Rezultati se uklapaju i u socijalne teorije** (Brown, 1965, Duckitt, 1994; Glock et al., 1975; Bettelheim and Janowitz, 1964; Bagley and Verma, 1979; Hodge and Treiman, 1966; Appelgryn & Nieuwoudt, 1988; cf. Guimond & Dube-Simard, 1983; Vanneman & Pettigrew, 1972). Dakle, doživljaj globalne nekompetentnosti, eksternalni lokus kontrole, ratni stresori i njihove posledice, izbeglištvo, doživljaj ekonomskog propadanja, neuroticizam, globalno negativan doživljaj ljudi, niže obrazovanje introvertnost i zatvorenost za iskustvo karakterišu osobe kod kojih su stereotipi češće prisutni.

Rezultati na hrvatskom uzorku imaju određene sličnosti ali i ozbiljne razlike. Sličnosti se ogledaju u snažnoj prisutnosti psihopatologije i neuroticizma, loše slike o sebi, introvertnosti, stresnih događaja vezanih za rat i njihovih posledica, te izbeglištva kod osoba sa izraženijim stereotipima. Razlike su uočljive kada je rec kako o personalnim karakteristikama, tako i o socijalnim faktorima. Naime, u hrvatskom uzorku osobe koje su na neki način profitirale od rata, koje imaju veća mesečna primanja, koje su agresivnije i manje svesne imaju izraženiju distancu prema drugim narodima.

Ovaj nalaz pobija uticaj socijalnog propadanja (Bettelheim and Janowitz, 1964; Bagley and Verma, 1979; Hodge and Treiman, 1966; Appelgryn & Nieuwoudt, 1988; cf. Guimond & Dube-Simard, 1983; Vanneman & Pettigrew, 1972), ali daje neke argumente teoriji agresivnosti (Donnerstein, Donnerstein, Simon, & Ditrichs, 1972; Leonard & Taylor, 1981; Genthner & Taylor, 1973; Dollard, Doob, Miller, Mowrer, & Sears, 1939; Altemeyer, 1988; Berkowitz, 1989; 1990).

Rezultati dobijeni na srpskom uzorku su nešto manje jasni (nešto između), a globalno su nešto bliži bošnjackom uzorku. Verovatno bi razlaganje uzorka na RS i Srbiju, te izbeglice i domicilno stanovništvo, dalo nešto jasniju sliku.

Sa teorijske tačke gledišta pokazalo se da u svakoj od teorija ima zrnice istine. Najsporniji je uticaj socijalnih faktora koji u jednom slučaju deluje u jednom smeru, a u drugom slučaju u drugom. To nije moguće bez postojanja neke medijatorske varijable koja određuje u kom će smeru uticaj ići. Možda se radi o normativnoj prirodi predrasuda (Orpen, 1972, 1975), koja menja relacije između varijabli. Teorija frustracija kao osnova agresivnosti takode je ozbiljno uzdrmana jer je na hrvatskom uzorku socijalno napredovanje povezano sa većom agresivnošću i izraženijim predrasadama.

ZAKLJUČAK

Rezultati ovog rada ukazuju na nekoliko vrlo važnih momenata:

- 1) socijalna distanca je još uvek vrlo visoka i predstavlja ozbiljnu psihološku prepreku pomirenju;
- 2) najizraženija socijalna distanca postoji među izbeglicama;
- 3) da li kao posledica primenjene metode ili stvarnih političkih promena, primetan je blagi trend smanjenja distance;
- 4) postoje ozbiljne unutrašnje psihološke prepreke povratku izbeglica i pomirenju;
- 5) Rezultati pokazuju vezu između individualne patologije i socijalne distance, što upućuje na zaključak da lećeci individualnu patologiju lećimo i socijalnu.

Ogranicenja ovog rada najviše se odnose na strukturu uzorka. Naime, hipertrofirana zastupljenost izbeglica a pogotovo povratnika znatno pomera procenjene parametre u odnosu na populacijske, tako da opisane trendove treba uzeti sa rezervom.

LITERATURA

- Adorno, T., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D., & Sanford R. (1950) *The authoritarian personality*. New York: Harper.
- Allport G. W. (1954) *The nature of prejudice*. Reading, Massachusetts: Addison-Wesley.
- Altemeyer B. (1988) *Enemies of freedom: Understanding right-wing authoritarianism*, San Francisco: Jossey-Bass.
- Appelgryn, A. E.M., & Nieuwoudt, J. M. (1988) "Relative deprivation and the ethnic attitudes of blacks and Afrikaans speaking whites in South Africa", *Journal of Social Psychology*, 128: 311-324.
- Ashmore, R. (1970) "The problem of intergroup prejudice", u B. E. Collins (ed.), *Social Psychology*, 245-296, Reading, Massachusetts: Addison-Wesley.
- Babad, E. Y., Birnbaum, M., & Benne, K. D. (1983) *The social self: Group influences on personal identity*, Beverly Hills: Sage.
- Bagley, C., & Verma, G. (1979) *Racial prejudice, the individual and society*, Westmead, England: Saxon House.
- Berkowitz, L. (1989) "Frustration-aggression hypothesis: Examination and reformulation", *Psychological Bulletin*, 106: 59 - 73 .
- Berkowitz, L. (1990) "On the formation and regulation of anger and aggression: A cognitive neoassociationistic analysis", *American Psychologist*, 45: 494-503.
- Bettelheim B., & Janowitz M. (1964) *Social change and prejudice*. London: Collier MacMillan.
- Biro, M., Mihic, V., Milin, P., Logar, S. (2002) "Did socio-political changes in Serbia changed the level of authoritarianism and ethnocentrism of citizens?" *Psihologija*, **35**: 37-47.
- Brajdic-Vukovic, M, Bagic, D. (2004) *Motivacijski i emotivni cimbenici povratka izbjeglica u domovinu te prihvatanja njihovog povratka od strane lokalnog stanovništva - empirijsko istraživanje*, Misija OESS-a u Republici Hrvatskoj, Zagreb.
- Brown, R. (1965) *Social psychology*, New York: Free Press.

- Crocker, J., Thompson, L. L., McGraw, K. M., & Ingerman, C. (1987) "Downward comparison, prejudice, and evaluations of others: Effects of self-esteem and threat", *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 907-916.
- Dollard, J., Doob, L., Miller, N. E., Mowrer, O., & Sears, R. (1939) *Frustration and aggression*, New Haven: Yale University Press.
- Donnerstein, E., Donnerstein M., Simon S., & Ditrachs R. (1972) "Variables in interracial aggression: Anonymity, expected retaliation and a riot," *Journal of Personality and Social Psychology*, 22: 236-245.
- Duckitt, J. (1985) "Prejudice and neurotic symptomatology among white South Africans", *Journal of Psychology*, 119: 15-20.
- Duckitt, J. (1988) "Normative conformity and racial prejudice in South Africa", *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 114: 413-437.
- Duckitt, J. (1994) *The Social Psychology of Prejudice*, Praeger Publishers, Westport, CT.
- Ehrlich, H. J. (1973) *The social psychology of prejudice*, New York: Wiley.
- Fein, S., Spencer, J. S. (2000) "Prejudice as self-image maintenance: Affirming the Self through derogating others", u C. Stangor (ed.) *Stereotypes and Prejudice*, Philadelphia: Psychology Press.
- Festinger, L. (1957) *A theory of cognitive dissonance*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Genthner, R., & Taylor, S. (1973) "Physical aggression as a function of racial prejudice and the race of the target", *Journal of Personality and Social Psychology*, 27: 207-210.
- Glock, C., Wuthnow, R., Piliavin, J., & Spencer, M. (1975) *Adolescent prejudice*, New York: Harper & Row.
- Guimond, S., Dube-Simard, L. (1983) "Relative deprivation theory and the Quebec nationalist movement: The cognition-emotion distinction and the personal-group deprivation issue", *Journal of Personality and Social Psychology*, 44: 526-535.
- Hamilton, D.L., Sherman, S.J. (1989) *Illusory correlations: implications for stereotype theory and research*; vidi Bar-Tal et al., 1989, pp. 59-82.
- Hamilton, D.L., Stroessner, S.J., Mackie, D.M. (1993) *The influence of affect on stereotyping: the case of illusory correlations*; vidi Mackie & Hamilton 1993, pp. 39-61.

Harding, J., Proshansky, H., Kutner, B., & Chein, I. (1969) "Prejudice and ethnic relations", u G. Lindzey & E. Aronson (eds.), *The handbook of social psychology*, Vol. 5 (pp. 1-76), Reading, Massachusetts: Addison-Wesley.

Hassan, M. K. (1975) "Religious prejudice among college students: A sociopsychological investigation", *Journal of Social and Economic Studies*, 3: 101-107.

Hassan, M. K. (1976) "Self-image, social prejudice and child-rearing practices", *Asian Journal of Psychology and Education*, 1: 30-37.

Hassan, M. K. (1978) "A study of ethnocentrism, prejudice and related personality factors in Hindu and Muslim college students", *Psychologia*, 21: 1501-54.

Heaven, P. C.L. (1983) "Self-esteem and associated variables among white South Africans", *Journal of Social Psychology*, 119: 283-284.

Hewstone, M. (1990) "The ultimate attribution error? A review of literature on intergroup causal attribution", *European Journal of Social Psychology*, 20: 311-335.

Hill, T., Lewicki, P., Czyzewska, M., Boss, A. (1989) "Self-perpetuating development of encoding biases in person perception", *Journal of Personality and Social Psychology*, 57: 373-87.

Hill, T., Lewicki, P., Czyzewska, M., Schuller, G. (1990) "The role of learned inferential encoding rules in the perception of faces: effects of nonconscious self-perpetuation of a bias", *Journal of Experimental Social Psychology* 26: 350-71.

Hodge, R. W., & Treiman, D. J. (1966) "Occupational mobility and attitudes toward Negroes", *American Sociological Review*, 31: 93-102.

Hyman, H. H., & Sheatsley, P. B. (1954) "The authoritarian personality - A methodological critique", u R. Christie & M. Jahoda (eds.), *Studies in the scope and method of "the authoritarian personality"*, 50-122, Glencoe, Illinois: Free Press.

Kuzmanovic, B. (2001) "Etnicka distanca u Crnoj Gori", u Đukanovic, B; Kuzmanovic, B; Lazic, M; Bešić, M., *Nacija i država*, 177-246, Podgorica: SoCEN.

Leonard, K. E., & Taylor, S. P. (1981) "Effects of racial prejudice and race of target on aggression", *Aggressive Behavior*, 7: 205-214.

LeVine, R. A., & Campbell, D. T. (1972) *Ethnocentrism: Theories of conflict, ethnic attitudes and group behavior*, New York: Wiley.

Mijatovic, A. (1995) "Obitelj i poremećaji socijalnog konteksta", *Društvena istraživanja*, 18/19, Zagreb: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar".

- Moghaddam, F. M., Weinfurt, K., F. (2001) "Culture and Social Distance: a Case Study of Methodological Cautions", *Journal of Social Psychology*, 141: 1, 110.
- Mullen, B., Johnson, C. (1990) "Distinctiveness-based illusory correlations and stereotyping: a meta-analytic integration", *British Journal of Personality and Social Psychology*, 29: 11-28.
- Opacic, G. (1995) *Licnost u socijalnom ogledalu*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Orpen, C. (1972) "A cross-cultural investigation of the relationship between conservatism and personality", *Journal of Psychology*, 81: 297-300.
- Orpen, C. (1975). "Authoritarianism revisited: A critical examination of "expressive" theories of prejudice", u S. Morse & C. Orpen (eds.), *Contemporary South Africa: Social psychological perspectives*, 103-111, Johannesburg: Juta and Co.
- Pantic, D. (1991) "Nacionalna distanca gradana Jugoslavije", u Bacevic, LJ. (ed.) *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, IDN, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Patchen, M., Davidson J., Hoffman, G., & Brown, W. (1977) "Determinants of students' interracial behavior and opinion change", *Sociology of Education*, 50: 55-75.
- Puhalo, S. (2003) *Etnicka distanca gradana Republike Srpske i Federacije BiH prema narodima bivše SFRJ*, Banja Luka.
- Rojahn, K., Petugrew, T.F. (1992) "Memory for schema-relevant information: a meta-analytic resolution", *British Journal of Personality and Social Psychology* 31: 81-109.
- Sedikides, C., Skowronski, J.J. (1991) "The law of cognitive structure activation", *Psychol. Inq.*, 2: 169-84.
- Šiber, I. (1997) "War and the Changes in Social Distance toward the Ethnic Minorities in the Republic of Croatia", *Politicka Misao*, 5: 3-26.
- Smith, E.R. (1993) "Social identity and social emotions: toward new conceptualizations of prejudice", u Mackie, D.M., Hamilton D.L. (eds.) (1993) *Affect, Cognition, and Stereotyping: Interactive Processes in Group Perception*, San Diego: Academic, 297-316.
- Smith, E.R. (1993) "Social identity and social emotions: toward new conceptualizations of prejudice", in Mackie, D.M., Hamilton, D.L. (eds.) (1993) *Affect, Cognition, and Stereotyping: Interactive Processes in Group Perception*, San Diego: Academic, 297-316.

Snyder, M., Miene, P. (1994) "On the functions of stereotype and prejudice", u Zanna, M.P., Olson J.M, (eds.) (1994) *Psychology of Prejudice: The Ontario Symposium*, Vol. 7. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Snyder, M., Miene, P. (1994) "On the functions of stereotype and prejudice" u Zanna, M.P., Olson, J.M, (eds.) (1994) *Psychology of Prejudice: The Ontario Symposium*, Vol. 7. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 33-54.

Stangor, C., McMillan, D. (1992) "Memory for expectancy-congruent and expectancy-incongruent information: a review of the social and social developmental literatures", *Psychological Bulletin*, 111: 42-61.

Stroebe, W., Insko, C.A. (1989) "Stereotype, prejudice, and discrimination: changing conceptions in theory and research", u Bar-Tal, D., Graumann, C.F., Kruglanski, A.W., Stroebe, W. (eds.) (1989) *Stereotyping and Prejudice: Changing Conceptions*, New York: Springer-Verlag, 3-34.

Tajfel, H., Turner, J. (1979) "An integrative theory of intergroup conflict", u W. Austin i S. Worchel (eds.) *The social psychology of intergroup relations*, Monterey, CA, Brooks/Cole.

Turjacanin, V. (2000) "Etnicke distance kod mladih u Republici Srpskoj", usmeno saopštenje na simpozijumu *Empirijska istraživanja u Psihologiji 2000*, Beograd.

Turjacanin, Cekrlija, Powell, Butollo (2002) "Etnicke distance i etnicki stereotipi studenata psihologije u Banjaluci i Sarajevu", usmeno saopštenje na simpozijumu *Empirijska istraživanja u Psihologiji 2002*, Beograd.

Vanneman, R., & Pettigrew, T. (1972) "Race and relative deprivation in the urban United States", *Race*, 13: 461-486.

Vujadinovic, B., Djukanovic, A., Petkovic, B. (2003) *Youth within the municipalities of Milici, Bratunac and Srebrenica – living conditions, social activities, expectations from the future and interethnic binding*, UNDP (Field Office Srebrenica), Milici.

Wills, T. A. (1981) "Downward comparison principles in social psychology", *Psychological Bulletin*, 90: 245-271.

IZBEGLICE I MENTALNO ZDRAVLJE – IMPLIKACIJE ZA PROCES REPATRIJACIJE I INTEGRACIJE

Vladimir Jovic

Goran Opacic

Sandrina Špeh-Vujadinovic

Ivana Vidakovic

Goran Knežević

UVOD

Osoba koja polazi u izbeglištvo napušta svoju kucu, posao, socijalno okruženje u kojem je živela, prijatelje, rodake pa i članove uže porodice. To čini kako bi se sklonila od pretnji po život, u okolnostima koje su ugrožavajuće bilo zbog direktne opasnosti ili blizine ratnih sukoba. Do trenutka kada nađe utocište u novoj sredini osoba je najčešće već bila izložena različitim stresorima, i prolazila je kroz iskustva koja uključuju pretnju po vlastiti život ili život bliskih drugih, ili je posmatrala patnju drugih osoba. Sve to može da dovede do određenih psiholoških tegoba kod izvesnog broja osoba, pa čak i do razvoja psihijatrijskog poremećaja koji ometa prilagodavanje u novoj sredini, i nastavak života u posttraumatskim okolnostima, što već zahteva pomoć i lečenje.

Međutim, treba imati u vidu da termin „izbeglica” podrazumeva vrlo heterogenu grupu stanovništva, koja se razlikuje kako po svojim primarnim karakteristikama, tako i po stresogenim doživljajima kroz koje je prošla i subjektivnoj reakciji na njih. Iako veliki broj ljudi u izbeglištvo može da pokazuje određene karakteristike posttraumatskih poremećaja, ne razvijaju svi poremećaje vezane sa stresom. Nadalje, uslovi u kojima ove osobe žive zahtevaju kontinuiranu, često dugotrajnu humanitarnu pomoć, koja mora uključivati različite aspekte i biti dobro planirana. Na kraju, izbeglištvo je po sebi prolazno iskustvo, te i za izbeglice

i za sredinu u kojoj su pronašli utocište uvek postoji imperativ nalaženja „trajnog rešenja”, koje najčešće podrazumeva integraciju u novu sredinu, povratak ili izbeglištvo u treće zemlje.

Cilj ovog rada je da prikaže rezultate ispitivanja nekoliko osnovnih psiholoških faktora koji su mogli da imaju uticaj na ishod odluke o povratku ili integraciji. Ovi faktori uključuju: 1) vrste ratnih traumatskih događaja kojima su ispitanici bili izloženi, 2) opšte psihološke tegobe i posttraumatsku psihopatologiju, 3) karakteristike ili dimenzije ličnosti i 4) samopoimanje ili self-koncept. Pre toga ćemo dati kratak pregled nekoliko osnovnih metodoloških problema u razumevanju mentalnih poremećaja kod izbeglica i elemenata izbeglickog konteksta na području bivše Jugoslavije.

Poslednjih nekoliko decenija psihološkim problemima izbeglica posvećena je mnogo veća pažnja, i nama je sada na raspolaganju značajno iskustvo prikupljeno u psihološkim istraživanjima u krizama. U ovom radu mi se oslanjamo na tri izvora: 1) na nalaze koji govore o mentalnim poremećajima kod izbeglica u drugim regionima u svetu, gde su izbijale krize koje su pokretale velike talase izbeglica; 2) na nalaze koji se odnose na izbeglice iz područja bivše Jugoslavije koje su emigrirale u treće zemlje, i 3) nalaze istraživanja radenih u zemljama Balkana koje su nastale po raspadu bivše Jugoslavije, a u kojima su izbeglice našle utocište (pre svega Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Srbija i Crna Gora).

Metodološki problemi i izbeglicki kontekst na prostoru bivše Jugoslavije

Vecina istraživanja na izbeglicama dolazi iz prostora razvijenih zemalja gde su izbegle osobe potražile smeštaj. Iako ovi podaci daju brojne vredne informacije, treba imati u vidu da više od 70% izbeglica živi u zemljama sa niskim prihodom, i u sredinama koje ih suocavaju sa egzistencijalnim problemima, često deprivacijom osnovnih potreba, i daljom politickom nesigurnošću. Sve ovo ima direktne implikacije na metode psihološkog ispitivanja (Pernice, 1994; Jacobsen i Landau, 2003).

Razlike u odnosu na ispitivanja izbeglicke populacije u zapadnim razvijenim zemljama ne zadržavaju se samo na pitanjima egzistencijalne ugroženosti. Treba imati u vidu da neke od izbeglih osoba smeštenih u SCG više od deset godina žive u kolektivnim centrima, što čini uslove življenja, porodičnog života i posebno odgajanja dece, značajno razlicitim, ili jednostavno receno, otežanim u odnosu na druge uslove življenja. Jedan broj osoba je nekoliko puta polazio u izbeglištvo, kao što je to slučaj sa izbeglicama iz Hrvatske ili BiH koje su sigurno mesto zakratko našle na Kosovu, da bi ponovo krenule u izbeglištvo 1999. godine. Nadalje, izbeglice u SCG su bile izložene i NATO bombardovanju 1999. i burnim politickim promenama u periodu koji je usledio (Lecic-Tosevski i Draganic-Gajic, 2004). Ipak, i osobe izbegle u razvijene zemlje suocavaju se sa

stresogenim iskustvima kao što su pitanje dozvole boravka u zemlji, promene stanovanja, nezaposlenost, diskriminacija i socijalna izolacija (Silove, 2002; Papadopoulos i sar., 2004; Kivling-Bodén i Sundbom, 2002; Pernice i Brook, 1996).

Sa druge strane, mišljenja smo da izbeglice koje su potražile utocište u nekoj od tri zemlje nastale nakon raspada bivše Jugoslavije – BiH, Hrvatskoj i SCG – nisu izložene tako oštrim pitanjima akulturacije kao izbeglice koje su emigrirale u zemlje Evropske Unije, SAD ili Australiju i Kanadu, kada poredimo merljive elemente koji cine „kulturu” (kao što su jezik, ponašanje, imena, odeca, hrana, religija i sl.), tj. percepciju druge kulture pracenju pozitivnim ili negativnim stavovima, preferencijama, privrženošću, identifikacijom ili drugim psihološkim stanjima (Williams i Berry, 1991; Rudmin, 2003). Ali pitanje kulturoloških razlika među narodima bivše Jugoslavije dobilo je tokom konflikta devedesetih godina posebno, politicko značenje i korišćeno je kako bi se naglasile razlike među narodima, koje su obicno služile kao argument za ocenu „višeg” ili „nižeg” nivoa razvijenosti. Ovakvi argumenti, koji su obicno služili raspirivanju nacionalistickih strasti, nekada su dobijali potvrdu iz strucnih, psihijatrijskih i psiholoških krugova (Kecmanovic, 1999). Takode, brzina promena koje su poslednjih nekoliko decenija pratile globalizaciju, razvoj komunikacionih sistema, transporta i slobodnog tržišta, ne ostavlja mogucnost za definisanje neke stabilne, nepromenljive „kulture”, i sve ljude, bez obzira na to da li su bili subjekt u migracijama ili ne, stavlja pod zahteve „akulturacije” (Rudmin, 2003). U užem, psihijatrijskom smislu, znacajnu podršku zadobija pretpostavka da je osnovna psihopatologija univerzalna, prevalencija velikih poremećaja u razlicitim kulturama identicna a kulturološke razlike dolaze samo iz razlika u ispoljavanju bolesti (Cheng, 2001).

Traumatski događaji kod izbeglica

Iskustva izbeglica mogu znacajno da se razlikuju, ali vrste traumatskih događaja obicno jako variraju i ukljucuju razlicite stresore, kao što su aktivno učešće u borbama, slucajno izlaganje opasnosti, zarobljavanje i mucenje, posmatranje ubistava, mucenja, pa sve do licnog povredivanja, ranjavanja ili onesposobljavanja. Raznolikost traumatskih događaja je posebno specificna za gradanske ratove, u kojima se linija fronta između sukobljenih snaga cesto ne održava, a gde je nasilje nad civilima veoma cesto. Ovakva se situacija mogla opaziti i u ratovima u bivšoj Jugoslaviji, i mi smo ranije opisali metodološke probleme merenja stresora povezanih s ratom (Jovic i sar., 2002), i posebno stresora povezanih s mucenjem (Jovic i Opacic, 2004).

Brojne studije su pokazale povezanost između ratnih traumatskih događaja i psihijatrijskih poremećaja, posebno PTSP-a, a ta veza je posebno znacajna kod izbeglica koje su preživjele neki oblik nasilja ili mucenje (Jaranson i sar., 2004; Mollica i sar., 1998b; Mollica i sar., 1998a; Miller i sar., 2002; Bhui i sar.,

2003). Ipak, korelacije između stresora i konsekvantne psihopatologije su relativno male i nekada se ne može pokazati „zavisnost od doze” (Yehuda i McFarlane, 1995). Postavlja se pitanje da li u izveštajima u kojima ta veza nije potvrđena (Kivling-Bodén i Sundbom, 2003; Weine i sar., 1995) treba pre bilo kakvog zaključka pažljivo suditi o metodi, a posebno o instrumentima koji su primenjeni za procenu ratnih stresora.

Mentalni poremećaji kod izbeglica

Prevalencija psihijatrijskih poremećaja

Ispitivanja mentalnog statusa kod izbeglica iz različitih područja ukazuju na veoma visoke stope prevalencije mentalnih poremećaja, posebno posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP) i depresije, ali i drugih anksioznih poremećaja. De Jong i saradnici su u izbegličkim kampovima u Ruandi i Burundiju našli da je stopa prevalencije „ozbiljnih problema mentalnog zdravlja” iznosila 50% (de Jong i sar. 2000), ali izmerena stopa psihijatrijskih poremećaja može da bude i do 90% (Kinzie i sar. 1990). Zapravo, stope prevalencije psihijatrijskih poremećaja među izbeglicama variraju u različitim istraživanjima, zavisno od primenjenog metoda procene. Najčešći način procene je preko kratkih instrumenata za samoprocenu, ali načelno prevalencije ostaju visoke čak i kada se umesto ovih koriste pouzdaniji instrumenti. Tako su stope životne prevalencije kod izbeglica iz Butana, ispitivane putem Kompozitnog međunarodnog dijagnostičkog intervjua (Composite International Diagnostic Interview – CIDI), za bilo koji psihijatrijski poremećaj iznosile 56,1% za izbeglice koje nisu mučene i 88,3% za izbeglice koje su mučene (Van Ommeren i sar., 2001). Životna prevalenca za PTSP iznosila je 14,5% za prvu i 73,7% za drugu grupu. PTSP u izbegličkoj populaciji psihijatrijskih pacijenata ima najviše stope prevalencije - i do 46,6% (Lavik i sar. 1996). Epidemiološka ispitivanja stanovništva u „post-konfliktnim zemljama sa niskim dohotkom”, pokazuju da je prevalencija PTSP-a i dalje višestruko veća od pretpostavljene za opštu populaciju u razvijenim zapadnim zemljama (utvrđene stope prevalencije bile su: 37,4% za Alžir, 28,4% za Kambodžu, 15,8% za Etiopiju, i 17,8% u Gazi) (de Jong i sar. 2001). Određen, relativno mali broj izbeglica, može pokazivati psihijatrijske poremećaje povezane sa traumom i više godina nakon izbegništva (Steel i sar., 2002).

Nije nam poznat pouzdan podatak o prevalenciji psihijatrijskih poremećaja kod izbeglica iz bivše Jugoslavije, bilo kod onih koji su se iselili u druge zemlje ili kod osoba koje su našle utocište u regionu. Različiti podaci dobijeni na istraživanjima u razvijenim zemljama ukazuju na postojanje visoke prevalencije, čak i od 74% za PTSP (Weine i sar., 1998), npr. 60,5% za “verovatno prisustvo PTSP-a”, među Albancima izbeglicama sa Kosova (Ai i sar., 2002). Istraživanje na 81 izbegloj i interno raseljenoj osobi u Hrvatskoj je pokazalo prevalenciju za

PTSP od mnogo skromnijih 20% (Marusic i sar., 1998). Istraživanje na hrvatskim ratnim veteranima pokazalo je da 34% (16 od ukupno 47 ispitivanih) pokazuje aktuelni PTSP (Kozaric-Kovacic i sar., 1998). U ispitivanju na izbeglicama u Srbiji, koje je sprovedeno u Institutu za mentalno zdravlje, našli smo da je 29,2% od ispitivanog broja izbeglica imalo PTSP (Lecic-Tosevski i sar., 1999). Kada je ispitivana samo selektovana populacija muškaraca koji su preživeli mucenje, dijagnoza poremećaja vezanih za stres postavljena je kod 79,9% (od ukupno 60 ispitanika) (Ilic i sar., 1998). U ranije objavljenom ispitivanju na žrtvama torture u IAN-u, nadena stopa prevalencije za aktuelni PTSP je 63.8%, ali i 20.2% za prebolovani PTSP, što čini ukupan broj od 84% životne prevalencije za PTSP u ovoj populaciji (Spiric i Knezevic, 2004).

Nameće se jedno praktično pitanje: šta ovi brojevi zapravo znače? U kratkom saopštenju de Jong i Komproe (de Jong i Komproe, 2002) ukazali su na potrebu za definisanjem kliničkog značaja posttraumatskih poremećaja, kako bi se odredila potreba za lečenjem i organizacijom službi. Oni su se pozvali na raniju analizu Narrowa i saradnika (Narrow i sar. 2002), u kojoj se prevalencija psihijatrijskih poremećaja smanjuje za značajnih 20% kada se uporedo s morbiditetom procenjuje i stepen onesposobljenosti (meren traženjem pomoći, uticajem na život i uzimanjem lekova povezanim s bolešću). Realne procene prevalencije mogu pomoći pri planiranju adekvatnih strategija pomoći u kompleksnim kriznim situacijama (Mollica i sar., 2004).

Kategorije psihijatrijskih poremećaja kod izbeglica

Iako se u većini istraživanja psihopatologije kod izbeglica fokus stavlja na ispitivanje PTSP-a, treba imati u vidu da su u ovoj populaciji dosta visoke prevalencije i drugih poremećaja, posebno depresije, trajnog somatoformnog bolnog poremećaja i disocijativnih poremećaja (amnezije i konverzije) (Van Ommeren i sar. 2001). Tu činjenicu treba da imamo na umu kada analiziramo izveštaje o prevalenciji poremećaja merenih samo instrumentima specifičnim za PTSP.

Za izbegništvo i rat su vezani mnogi psihološki problemi koji se ne mogu podvesti pod dijagnozu posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP), kao što su tuga ili žaljenje, otuđenje i usamljenost, pad samopoštovanja, depresija, anksioznost, somatizacija, osećanje krivice i zloupotreba supstanci (Arredondo-Dowd, 1981; Espin, 1987; Garcia-Peltoniemi, 1991; Rebhun, 1998). Od samog uvođenja dijagnoze PTSP u DSM III klasifikaciju 1980. godine, pokrenuta su istraživanja koja su imala za cilj: a) utvrđivanje alternativnih kriterijuma za dijagnozu PTSP; b) preispitivanje valjanosti simptoma kroz različite vrste stresora; c) preispitivanje adekvatnosti tripartitne podele simptoma, i d) preispitivanje minimuma simptoma potrebnih za dijagnozu (Courtois, 2004).

Dodatni cilj ovih istraživanja bio je da se razjasni složaj simptoma povezanih sa traumatskim iskustvom koji nisu uključeni u dijagnozu PTSP-a. Ovi

sindromi su dobijali različite nazive, kao „kompleksni PTSP” (Complex PTSD – CP), ili „komplikovani PTSP” (Complicated PTSD). Roth i saradnici (Roth i sar. 1997) su početkom devedesetih pokušali da sacine standardizovani dijagnostički intervju za proveru koncepta „poremećaja povezanog s jakim stresom koji nije drugacije specifikovan” (Disorders of Extreme Stress not Otherwise Specified – DESNOS).

Prospektivne studije na ratnim veteranima (Ford, 1999; Newman i sar. 1995), deci žrtvama nasilja (Ford i Kidd, 1998), i zlostavljanim ženama (Pelcovitz i Kaplan, 1995), potvrdile su kliničku vrednost koncepta CP. Terenska istraživanja provedena između 1991. i 1992. godine su pokazala da su ovi poremećaji povezani s traumom i da postoji visok komorbiditet sa PTSP (Roth i sar. 1997). Iako između PTSP-a i DESNOS-a postoji komorbiditet u 92% slučajeva (Ford, 1999), autori smatraju da između ove dve dijagnoze postoje fundamentalne razlike i da simptome DESNOS-a imamo u situacijama kada kriterijumi za dijagnozu PTSP-a nisu zadovoljeni, posebno kod slučajeva zlostavljanja u detinjstvu (Roth i sar. 1997). U Desetoj reviziji Međunarodne klasifikacije bolesti (MKB-10) posebno mesto je našla i kategorija „Trajna promena ličnosti posle katastrofalnog iskustva” (F62.0) (World Health Organization, 1992), koja može poslužiti kao osnova za razumevanje kompleksne slike hroničnih poremećaja opisanih pod slikom DESNOS-a ili CP-a.

Koncept CP/DESNOS obuhvata sedam različitih područja promena često povezanih s ranom traumom (Herman, 1992b; Herman, 1992a): 1) promenu u regulaciji afektivnih impulsa; 2) amneziju, depersonalizaciju i druge disocijativne fenomene; 3) promene u samopoimanju (self-perception) (Courtois, 2004; Pearlman, 2001); 4) promene u percepciji zlostavljača; 5) promene u odnosima s drugima – nedostatak poverenja i nemogućnost intimnog vezivanja; 6) somatizaciju i druge medicinske probleme, te 7) promene u sistemu vrednosti. U ovom delu rada više pažnje ćemo posvetiti pitanju promena u doživljaju sebe, tj. samopoimanju (self-konceptu).

Pre nego što napustimo temu raznovrsnosti mentalnih poremećaja kod izbeglica, treba spomenuti da ratni stresori i kasnije izbeglištvo mogu pogoršati stanje, uslove lečenja i zaštitu ljudskih prava hronično mentalno obolelih, koji su u krizama obično zapostavljena kategorija stanovništva (Silove i sar. 2000). Takođe, izbeglištvo utiče posredno na razvoj mentalnih poremećaja intenziviranjem faktora kao što su: slabo zdravlje i ishrana u neonatalnom periodu, povećanje rizika za povrede pri porođaju, malnutricija u detinjstvu, rano odvajanje od osoba koje brinu o deci, zapostavljanje ili neadekvatna stimulacija dece, izlaganje hroničnim infektivnim bolestima koje utiču na mozak, povećanje rizika od traumatske epilepsije i izlaganje ekstremnom i ponavljanom stresu (Silove i sar. 2000).

Longitudinalni tok mentalnih poremećaja i prilagodavanje u izbeglištvu

Veliki broj osoba u izbeglištvu pati od simptoma povezanih sa PTSP-om, što je povezano sa destruktivnim uticajem koje na njihovo mentalno zdravlje imaju traumatski događaji i okolnosti života u izbeglištvu (de Jong i sar. 2000; Lavik i sar. 1996). Osobe mogu biti posebno osetljive na negativne događaje u izbeglištvu, kao što su egzistencijalni problemi i pitanje stanovanja, i to ne zbog svojih individualnih karakteristika nego zbog situacije u kojoj se nalaze. Između posttraumatske patologije, koja dovodi do slabije sposobnosti za prilagodavanje, i loših socijalnih uslova u izbeglištvu se stvara „zacarani krug“, jer je pokazano da su viši nivoi posttraumatskih simptoma bili povezani s lošim uslovima stanovanja, primetnom nezaposlenošću, socijalnom izolacijom i visokom zavisnošću od socijalne pomoći (Kivling-Bodén i Sundbom, 2002). U jednoj studiji na kosovskim izbeglicama u Švedskoj pokazano je da je prevalenca za PTSP u izbeglištvu, merena u dve tačke, porasla sa osnovnih 45% (u prvom merenju) na 78% u drugom merenju (nakon 18 meseci) (Silove i Ekblad, 2002). U jednoj drugoj švedskoj studiji faktori rizika za povećanje nivoa posttraumatske psihopatologije su bili „teška, za život ugrožavajuća trauma i trenutni život u egzilu pracen nezaposlenošću i nerešenim pitanjem ujedinjenja porodice“ (Lie, 2002). Ovo je u skladu sa našim ranijim istraživanjima na interno raseljenim licima iz Prizrenske oblasti, gde je pokazano da su u dve vremenske tačke (sa dve godine razmaka), u istoj populaciji (ali, nažalost, ne i na istim ispitanicima), nivoi psihopatologije u raseljeništvu znatno porasli (Tenjovic i sar. 2004; Tenjovic i sar. 2001).

Ispitivanje urađeno na bosanskim izbeglicama smeštenim u kolektivnim centrima u Hrvatskoj, u dve vremenske tačke (1996. i 1999.), pokazalo je da su osobe koje su ispunjavale kriterijume za depresiju ili PTSP (ukupno 45% ispitivanog uzorka) i nakon tri godine ispunjavale te kriterijume, a da je 16% osoba koje su na prvom ispitivanju bile asimptomatske razvilo jedan ili oba od ta dva poremećaja (Mollica i sar. 2001).

Mentalni poremećaji i telesno zdravlje

Poremećaji vezani za stres i posebno PTSP razlikuju se od ostalih psihijatrijskih poremećaja po snažnom potencijalu izazivanja lošeg telesnog zdravstvenog stanja. Ovome doprinose psihološke i fiziološke specificnosti kao što su adrenergicna stimulacija, simpatička hiperreaktivnost, endokrinološke abnormalnosti, opioidna disregulacija i verovatni poremećaj imunog sistema. I određene psihološke ili psihopatološke karakteristike kao što su hostilnost, depresivnost, i zloupotreba alkohola i droga, pušenje i loša ishrana mogu imati ozbiljne dodatne posledice po telesno zdravlje (Friedman i Schnurr, 1995).

Kada je rec o proceni efekta mentalnih poremećaja na opšte mentalno i telesno funkcionisanje, pokazano je da PTSP ima jednak efekat na opšte mentalno funkcionisanje kao i veliki depresivni poremećaj, ali da je PTSP povezan za mnogo

gorim telesnim oštećenjima nego veliki depresivni poremećaj, panični poremećaj i generalizovani anksiozni poremećaj. Ovaj efekat, kako je to pokazala kanonička regresivna analiza, jedinstven je za PTSP i nije povezan sa starošću, polom ili drugim komorbidnim anksioznim poremećajem, iz čega se izvlači zaključak da efikasna terapija PTSP-a može imati direktne efekte i na telesno zdravlje (Zayfert i sar. 2002).

Karakteristike ličnosti i poremećaji povezani sa stresom

U stručnoj literaturi je sve do kraja devedesetih godina dvadesetog veka vladalo čvrsto uverenje da je PTSP "normalna reakcija na nenormalne događaje". Kada su ponovljeni empirijski nalazi izneli na videlo da sama trauma nije dovoljna da objasni nastanak PTSP-a i da su individualne razlicitosti u reakcijama na traumatske događaje značajne, pojavilo se interesovanje za faktore rizika ili bilo koje druge pokazatelje vulnerabilnosti. To je zapravo bilo pomeranje interesovanja na kompleksnija, multivarijantna etiološka ispitivanja. Istovremeno, ovo interesovanje je iznudeno i prakticnim razlozima. Pošto je u većini traumatskih situacija (ratovi, civilne nesreće) pogoden veliki broj osoba, veoma je važno identifikovati osobe koje su pod velikim rizikom, i tako smanjiti broj osoba koje primaju nepotrebnu pomoc (Roy-Byrne i sar. 2004). Objavljen je veliki broj studija koje sadrže takozvane "metaanalize" faktora rizika za razvoj PTSP-a (Brewin i sar. 2000; Ozer i sar. 2003), ili radova koji koriste kompleksniju metodologiju za određivanje prediktivnih faktora za razvoj PTSP-a (King i sar. 1998; King i sar. 1996; King i sar. 2000; King i sar. 1999; Shalev i sar. 1997; Shalev i sar. 1996). U skladu sa zahtevima ovog rada, mi ćemo se ograniciti samo na kratak prikaz karakteristika ličnosti, merenih instrumentima za procenu karakteristika ili dimenzija ličnosti, ostavljajući po strani "fiksne markere" (pol, starost, rasu), ili faktore premorbidne prilagodivosti.

U istraživanjima u kojima su korišćeni instrumenti koji mere karakteristike komparabilne sa dimenzijama modela Velikih pet (a to je najčešće Eysenckov EPQ, ili neki od ranije navedenih instrumenata sa petofaktorskom strukturom, mnogo rede neka od mera neuroticizma), najčešći nalaz je povišen neuroticizam kod osoba koje su razvile PTSP u odnosu na one bez poremećaja (Casella i Motta, 1990; Chung i sar. 2003; Cox i sar. 2004; Holeva i Tarrier, 2001; Jaycox i sar. 2003; Lauterbach i Vrana, 2001; Lawrence i Fauerbach, 2003; Lee i sar. 1995; McFarlane, 1996), ili neuroticizam i introverzija (negativna ekstraverzija) (Bunce i sar. 1995; Fauerbach i sar. 2000; Fauerbach i sar. 1996), što može da govori da ove dimenzije ličnosti mogu imati prediktivnu vrednost u razvoju PTSP-a. Samo u jednoj nama dostupnoj studiji postojala je značajna veza između PTSP-a i još jedne dimenzije ličnosti: Saradljivosti (A) (uz N i E) (Talbert i sar. 1993). Ali veza između neuroticizma i PTSP-a ne mora da bude tako jednostavna, pošto je uvek

moguće zaključiti da su u ovim studijama “merene posledice a ne uzroci PTSP-a” (Bramsen i sar. 2000).

U dve prospektivne studije na ratnicima, povećane vrednosti na MMPI (Minnesota Multiphasic Personality Inventory) bile su prediktivne za razvoj simptoma PTSP-a kod veterana iz Vijetnama (Schnurr i sar. 1993), a neuroticizam pre borbe bio je prediktivan za razvoj PTSP-a kod veterana iz Drugog svetskog rata (Lee i sar., 1995). U ispitivanju holandskih vojnika ucesnika u mirovnim misijama u bivšoj Jugoslaviji, analizirani su njihovi profili na holandskoj verziji MMPI-a sa posttraumatskom patologijom (Bramsen i sar., 2000). Rezultati su pokazali da sa posttraumatskom patologijom najviše korelira ukupan broj stresora (merenih jednostavnom listom od 13 stavki, bez psihometrijske provere, osim test-retest pouzdanosti), zatim slede karakteristike licnosti, i to Negativizam i Psihopatologija, a zatim i starost ispitanika (nazivi skala poticu iz specificnosti holandske verzije MMPI-a).

Prospektivno istraživanje radeno kod nas, na studentima Beogradskog univerziteta, pre i posle NATO bombardovanja, predstavlja jednu od retkih prospektivnih studija sa NEO PI-R-om, na civilnoj (mada selektovanoj) populaciji, u više vremenskih tacaka – pre traume, neposredno nakon traume i jednu godinu posle (Knežević i sar. 2005). Ono je posledica dobre prakse redovnog psihološkog testiranja studenata na Odseku za psihologiju, a nesrecne okolnosti iz 1999. godine poslužile su kao eksperimentalni kontekst za prospektivnu studiju. U ovoj studiji nekoliko nalaza zaslužuje posebnu pažnju. Kao prvo, Neuroticizam (N) pre traume (bombardovanja) korelirao je statisticki znacajno (ali slabo) samo s nametanjem na Skali uticaja događaja (IES) u obe vremenske tacke, ali ne i sa izbegavanjem. Nijedna druga dimenzija nije korelirala sa merama sa IES-a, osim Otvorenosti (O) sa nametanjem nakon prve godine. Ovo je bio naizgled neocekivan nalaz jer bi logicko bilo zaključiti da otvorenost za iskustvo olakšava obradu i nepoželjnih, traumatskih događaja. Ipak, autori su ponudili neka moguća objašnjenja ovog fenomena, od kojih ovde isticemo cinjenicu da je na celokupnom ispitivanom uzorku O bila visoka, a da bi na visokim nivoima O preuzimala prediktivnu vrednost. U zaključku, autori kažu da je “moguće spekulirati da li ispitivanja sa merenjem posttraumatske licnosti imaju tendenciju da precene vezu između crta licnosti i posttraumatskog stresa zbog posttraumatskih promena licnosti ili zbog pristrasnosti koje uticu na sve procene uradene u isto vreme” (Knežević i sar. 2005).

Self-koncept i izbeglištvo

Pitanje samopoimanja (self-koncepta), posebno samopoštovanja izbeglica i imigranata razmatrano je u nekoliko radova (Ben-Porath, 1991; Espin, 1987; Hovey i Magaña, 2000; Hovey i Magaña, 2002; Finch i sar. 2000; Noh i sar. 1999; Liebkind i Jasinskaja-Lahti, 2000; Koomen i Frankel, 1992; Westermeyer i

sar. 2000). Najčešće se pokazuje da izbeglice imaju sniženo opšte samopoštovanje. Ovaj nalaz se pripisuje različitim razlozima kao što su gubitak socijalne pozicije, tj. spuštanje na socijalnoj lestvici – naime, mnoge izbeglice moraju prihvatiti posao koji je znatno ispod njihovih kvalifikacija, odnosno znatno niži od onoga koji su imale u zemlji porekla (Ben-Porath, 1991). Situacija je slična i kod nas, npr. mnogi magistri, doktori, inženjeri ili ekonomisti rade na buvljoj pijaci.

Drugi potencijalni razlog je promena polnih uloga. Naime, često se dešava da žene brže nadu posao nego muškarci (Ben-Porath, 1991; Espin, 1987). To u mnogim slučajevima narušava/ugrožava tradicionalnu poziciju muškarca kao hranitelja porodice, što dovodi do smanjenja samopoštovanja. Treći potencijalni razlog je neprilagodjenost kulturi, dolazak u poziciju manjine, uz često odbacujući stav od strane domicilnog stanovništva (Espin, 1987; Finch i sar., 2000; Noh i sar., 1999; Liebkind i Jasinskaja-Lahti, 2000; Koomen i Frankel, 1992). Takozvani akulturacijski stres, nisko samopoštovanje, neefikasna socijalna podrška, nedostatak kontrole nad vlastitim izborima odnosno nemogućnost izbora, prelazak sa ruralnog na urbani način života itd. značajno su povezani sa anksioznim i depresivnim poremećajima (Smith i sar. 2002; Papageorgiou i sar. 2000; Hovey i Magaña, 2000; Hovey i Magaña, 2002).

Uprkos postojanju vrlo jakih stresora, ne razvijaju sve izbeglice i emigranti psihološke poremećaje. Naprotiv, većina prolazi kroz izbeglištvo uz manje ili veće teškoće koje se teško mogu podvesti pod patologiju. Za razliku od većine drugih nalaza, u svom istraživanju provedenom u Sloveniji na uzorku od 265 adolescenata izbeglih iz ratnih područja Bosne, Slodnjak i saradnici (Slodnjak i sar. 2002) utvrdili su da su oni manje depresivni i imaju više samopoštovanje od 195 slovenackih vršnjaka. Osim što su izražavali nešto više tuge i brige za budućnost izbeglice nisu pokazale više problema u ponašanju ili lošiji uspeh. Autori zaključuju da se pri tumačenju veze između depresije i traumatskog iskustva izbeglištva moraju uzeti u obzir kulturalni faktori.

Važnu ulogu igraju i resursi ličnosti koji mogu pomoći osobi da prevaziđe poteškoće kao što su: izdržljivost, iskustvo snalaženja u otežanim životnim uslovima, sposobnost imaginacije, unutrašnji lokus kontrole, opšte samopoštovanje, doživljaj vlastite kompetentnosti (Beiser, 1990; Nicassio, 1985; van der Veer, 1998; Ahearn F., 2000).

Opacic (Opacic, 1995) pokazuje da samoevaluativni sistem ima posrednu ili neposrednu ulogu u: održavanju pozitivnog bilansa zadovoljstva u vremenskoj perspektivi (well being) i održanju konzistencije kroz različite uloge u regulaciji aspiracija, očekivanja, vrednosti (izbor motiva, trajanje i intenzitet motiva); predikciji efekata svog i tuđeg ponašanja; interpretaciji posledica svog i tuđeg ponašanja (lokus kontrole); izboru partnera, prijatelja i uzora (vrednovanje drugih ljudi). U prilog tome idu nalazi o vezi samopoštovanja s jedne strane i lokusa kontrole (Elbedour i sar. 1993; Knoff, 1986), hostilnosti (opšti negativan stav o ljudima) i opšteg zadovoljstva životom s druge strane (Kaplan, 1982; Rosenberg,

1985). Rezultati su pokazali da osobe sa nižim samopoštovanjem češće imaju spoljni lokus kontrole, negativniji stav prema drugim ljudima i niže opšte zadovoljstvo životom.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

U ovom radu, kome smo u naslovu dodali odrednicu preliminarnog saopštenja, odlucili smo se za prikaz jednog dela rezultata istraživanja, onog koji se odnosi na razlike između ispitivanih grupa povratnika i izbeglica, ostavljajući po strani kompleksne odnose sa domicilnim stanovništvom, podele po etničkoj pripadnosti ili kompleksnije analize značajnosti prediktivnih faktora. Cilj nam je bio, dakle, da se ogranicimo na pitanje koje razlike između ove dve grupe – povratnika i izbeglica – postoje, i da li ih je moguće tumačiti kao značajan psihološki faktor u procesu odlučivanja o povratku ili ostajanju u izbeglištvu.

Metod i procedure ispitivanja, opis ispitivanog uzorka, kao i instrumenti koji su korišćeni u istraživanju, opisani su na drugim mestima u ovoj monografiji.

Ratni stresori kod izbeglica i povratnika

Uvid u ucestalost traumatskih događaja kojima su bili izloženi naši ispitanici i razlike među grupama, koje su prikazane u tabeli 1, daju nam nekoliko važnih informacija: 1) relativno velik broj ispitanika u sve tri grupe je bio izložen nekom od stresogenih događaja vezanih za rat, 2) pokazana je značajnost razlika među svim grupama, dok je razlika između izbeglica i prognanika utvrđena za jedanaest od nabrojanih dvadeset kategorija stresogenih događaja, i 3) visoki procenti kod domicilnog stanovništva ukazuju na visoku izloženost ove kategorije stresogenim događajima u toku rata. Kada se kao mera uzme kumulativna vrednost ucestalosti izloženosti svim kategorijama stresora, statistička značajnost se pokazuje kako u razlikama između svih grupa ($F_{tot}(2,1499) = 29,664$; $p=0,000$), tako i u razlikama između izbeglica i povratnika ($F_{tot}(2,1499) = 26,751$; $p=0,000$). Jednostavno receno – povratnici su generalno bili izloženi manjem broju različitih traumatskih događaja nego što je to slučaj sa aktuelnim izbeglicama.

Ukoliko bismo analizirali kategorije stresora čija se ucestalost kod izbeglica razlikuje od one kod povratnika, polazeći od pretpostavke da je i vrsta ratnih iskustava doprinosila ideji o povratku, došli bismo do interesantnih zapažanja. Kao prvo, ne postoje statistički značajne razlike u ucestalosti izloženosti stresorima koji spadaju u direktan napad na ispitanika (kategorije od 3-6), niti razlike u ucestalosti ozbiljnog povređivanja u toku rata, pa ni u kategorijama “otimanje ili odvođenje” i “boravak u zatvoru”. Ali zato postoje veoma jasne razlike u ucestalosti učešća u borbi (br. 14), mučenja (br. 17), nedostatka hrane ili

ŽIVOT U POSLERATNIM ZAJEDNICAMA

vode i skloništa (br. 10 i 12), kao i u tri kategorije koje se odnose na povređivanje ili gubitak bliske osobe (br. 9, 15 i 16).

Tabela 1: *Ratni stresori kod izbeglica i povratnika*

	P%	I%	D%	Tot%	$F_{tot(2,1499)}$	P=	F_{ip} (1027,1)	P=
	N=527	N=501	N=463	N=1501				
1. Ozbiljna nesreca u toku rata	7,99	12,57	7,99	9,52	4,084	,017	5,969	,015
2. Prirodna nepogoda u toku rata	0,37	2,40	0,22	1,00	7,505	,001	8,037	,005
3. Napad neseksualne prirode od poznatog	3,72	5,79	2,16	3,93	4,263	,014	2,477	,116
4. Neseksualni napad od nepoznatog	11,52	10,18	7,13	9,72	2,836	,059	,483	,487
5. Seksualni napad od poznatog	0,19	0,20	0,22	0,20	,006	,994	,003	,960
6. Seksualni napad od nepoznatog	0,37	1,20	0	0,53	3,471	,031	2,316	,128
7. Boravak u zatvoru	10,41	8,58	4,97	8,12	5,067	,006	1,003	,317
8. Životno ugrožavajuće oboljenje	4,83	7,39	1,08	4,53	11,302	,000	2,970	,085
9. Iznenađna nenasilna smrt bliskog	8,74	15,17	6,48	10,19	11,033	,000	10,371	,001
10. Nedostatak hrane ili vode	24,72	32,93	19,65	25,90	11,510	,000	8,609	,003
11. Bolest bez mogućnosti lečenja	10,04	9,78	4,10	8,12	7,310	,001	,019	,890
12. Nedostatak skloništa	24,91	41,92	11,45	26,43	62,660	,000	34,964	,000
13. Ozbiljna povreda	8,74	10,78	3,89	7,92	8,285	,000	1,232	,267
14. Borba ili granatiranje	61,15	70,26	61,34	64,25	5,951	,003	9,597	,002
15. Saznanje o ubistvu ili nasilnoj smrti bliske osobe	36,62	45,31	28,73	37,08	14,466	,000	8,163	,004
16. Nestanak ili nasilno otimanje člana porodice ili prijatelja	28,62	33,93	12,31	25,37	33,421	,000	3,410	,065
17. Mucenje	7,62	11,58	3,46	7,66	11,371	,000	4,722	,030
18. Otimanje, odvođenje	9,11	9,18	2,38	7,06	11,329	,000	,002	,967
19. Drugo ratno iskustvo opasnosti po život	35,32	32,53	24,84	31,16	5,264	,005	,893	,345
20. Osecanje straha i ugroženosti zbog svedocenja o događaju vezanom za rat	10,41	14,37	7,34	10,79	6,277	,002	3,777	,052

P=povratnici; I=izbeglice; D=domicilno stanovništvo

Ovi nalazi se delimično poklapaju sa našim ranijim (za sada neobjavljenim), naizgled paradoksalnim nalazima, u kojima je potresenost uzrokovana licnom povredom relativno manja od potresenosti koju mogu da izazovu ratom uzrokovana deprivacija – npr., iskustva iz kategorija 10 i 12. Iskustvo mucenja – a i u ovom uzorku vidimo da ono nije bilo izjednačeno s boravkom u zatvoru – i u ranijim

istraživanjima je, kako smo to već naveli, bilo povezano sa veoma visokim stepenom posttraumatske patologije, i ne deluje neobično što veći broj osoba koje su ostale u izbeglištvu ima takvo iskustvo. Istovremeno, iznenadujući je relativno visok procenat povratnika koji su preživeli mučenje, i pored toga što ih je statistički znatno manje u odnosu na izbeglice. Ovaj nalaz treba uzeti kao posebno značajan, jer govori u prilog ideji da su čak i najteže traumatizovane osobe, koje su od druge strane podnosile najteže vrste zlostavljanja, u nekom procentu, mada u trenutno nejasnim okolnostima, spremne da se vrate na predratno mesto boravka. Kažemo “nejasnim okolnostima” iz prostog razloga što ovde nisu rasvetljeni svi faktori koji, u međusobnoj interakciji, utiču na odluku o povratku.

Ipak za nas je najupečatljivija razlika u iskustvima gubitka ili povređivanja bliske osobe, jer među osobama u izbeglištvu ima značajno veći broj ljudi koji su to doživeli. Nažalost, postavka pitanja koje određuje kategoriju 14 (“ucešće u borbi ili granatiranje”) ne omogućava diskriminaciju između osoba koje su aktivno učestvovala u borbama kao pripadnici bilo vojski ili “paravojski” i osoba koje su kao civili bile izložene borbenim iskustvima usled prostog sticaja okolnosti (npr., usled nemogućnosti da izbegnu iz napadnutog naselja). Bolja diskriminacija ove dve grupe bi nam rekla da li se osobe koje su bile u ovim iskustvima teže opredeljuju za povratak zbog straha od progona, hapšenja ili osude.

Ako bismo dozvolili sebi da na osnovu ovih oskudnih nalaza portretišemo vrstu ratnog iskustva koje su preživeli tipični izbeglica i tipični povratnik, za prvog bismo rekli da je to osoba koja je verovatnije bila izložena borbama ili čak učestvovala u njima, koja je zbog rata prošla kroz gladovanja, bežanje bez zaštite i često mučenje, i istovremeno imala iskustvo gubitka bliskih osoba. Povratnici su pak osobe koje su jednako napadane, hapšene, možda i ranjavane, ali su ređe imale prethodno nabrojana iskustva.

Posttraumatska psihopatologija kod izbeglica i povratnika

U tabeli 2 su date srednje vrednosti i standardne devijacije rezultata na tri odvojene skale IES-R-a i ukupne vrednosti na tom instrumentu, za sve tri ispitivane grupe. Njima je pridodata i vrednost dobijena na SRD-10, a prikazane su značajnosti razlika kako među svim grupama, tako i između grupe izbeglica i povratnika.

ŽIVOT U POSLERATNIM ZAJEDNICAMA

Tabela 2: *Posttraumatska simptomatologija kod izbeglica i povratnika merena sa IES-R i SRD-10*

	M _p	SD _p	M _i	SD _i	M _d	SD _d	M _{tot}	SD _{tot}	F _{tot} (1074,2)	P=	F _{ip} (767,1)	P=
INTRU	1,6936	1,10903	1,7506	1,15888	1,6178	1,16192	1,6896	1,13993	1,091	,336	,481	,488
AVOID	1,7625	,93036	1,6705	1,02168	1,5809	,95968	1,6821	,96972	3,213	,041	1,696	,193
HYPER	1,5102	1,07268	1,5828	1,18832	1,3705	1,05208	1,4927	1,10617	3,051	,048	,786	,376
IES-R	5,0639	2,88056	5,3164	3,10964	4,7206	3,00841	5,0497	2,99877	3,895	,021	1,665	,197
SRD-10	1,0510	,91468	1,1710	1,06441	,8472	,84174	1,0298	,95177	9,597	,000	2,818	,094

INTRU=Podskala nametanja; AVOID=Podskala izbegavanja; HYPER=Podskala povecane razdražljivosti; IES-R=Ukupna vrednost na IES-R; SRD-10=Ukupna vrednost na SRD-10; M=Srednja vrednost, SD=Standardna devijacija; P=povratnici; I=izbeglice; D=domicilno stanovništvo

Treba zapaziti da statisticki znacajne razlike između ove dve grupe nema na vrednostima dobijenima na IES-R, i to kako na podskalama tako i na celokupnom instrumentu. Mala razlika niske znacajnosti između ove dve grupe postoji na SRD-10. Nasuprot tome, ukupne razlike između svih grupa postoje za podskale izbegavanja i povecane razdražljivosti i ukupne vrednosti na IES-R, a jasna, statisticki veoma znacajna razlika postoji među grupama na SRD-10.

Sledece pitanje na koje smo pokušali odgovoriti je da li na osnovu izmerenih vrednosti možemo suditi o ucestalosti klinicki znacajnih poremećaja vezanih za stres kod ispitivane populacije? Instrument koji smo koristili za merenje posttraumatske simptomatologije – IES-R – ne omogucava postavljanje dijagnoze PTSP-a. Ipak, ovaj instrument može da se koristi kao instrument u "screening-u" i da ukaže na ljude koji imaju nivo simptoma koji je klinicki znacajan, i sa velikom verovatnoćom zaista i imaju PTSP, koji se kasnije može dijagnostikovati dodatnim metodama i klinickim intervjuom. Ranija, mnogo poznatija, verzija ovog instrumenta je cesto korišćena u te svrhe (Sundin i Horowitz, 2002).

Sva naša ranija iskustva sa upotrebom granicne vrednosti ("cut-off score") na IES-u za dijagnostikovanje PTSP-a pokazuju da takav pristup nema dobar balans između senzitivnosti (broja onih koji imaju dijagnozu a detektovani su da imaju dijagnozu) i specificnosti (broja onih koji nemaju dijagnozu i detektovani su kao da je imaju). Ako se granicna vrednost postavi suviše visoko, onda je senzitivnost nedovoljna – velika proporcija onih koji imaju PTSP ne biva dijagnostikovana, a ako se postavi suviše nisko, hipertrofira se proporcija osoba sa dijagnozom PTSP-a.

Za razliku od klasicnog izracunavanja granicne vrednosti, postupak kanonicke diskriminacione analize, pored ostalog, omogucava predviđanje pripadnosti grupi. Ovo se postiže upotrebom Fišerovih klasifikacionih koeficijenata. Dobijena klasifikacija je to bolja što je broj varijabli na osnovu kojih se vrši klasifikacija veci. Nedostatak ovog postupka jeste to što je za utvrđivanje

regresione jednacine neophodno imati a priori tacno definisane dijagnosticke kategorije.

Za dobijanje klasifikacionih koeficijenata iskoristili smo postojece podatke o 145 ispitanika IAN centra za rehabilitaciju žrtava torture, za koje smo, uz podatke sa IES-R-a, imali i podatke iz klinickog intervjuja, i vrednosti na “Upitniku za PTSD koji zadaje klinicar” (“Clinitian Administered PTSD Scale” – CAPS), strukturisanom intervjuu za procenu simptoma PTSP-a koji predstavlja zlatni standard za dijagnozu PTSP-a. Na osnovu rezultata na CAPS-u definisane su dve grupe: 1) grupa sa aktuelnim PTSP-om (current PTSD), i 2) grupa koja nema PTSP. Kao prediktorske varijable za utvrdivanje pripadnosti grupi iskorištene su stavke IES-R-a. Dobijena je kanonicka korelacija od 0,628 znacajna na nivou od 1 promila⁶¹. Na osnovu ove funkcije ispravno je klasifikovano 75.9 slucajeva (senzitivnost 81%, specifitet 69.5%), što predstavlja najbolju mogucu linearnu klasifikaciju koju je na osnovu ovog instrumenta moguće dobiti. Ovako dobijeni Fišerovi klasifikacioni koeficijenti upotrebljeni su zatim na našem uzorku od 1502 ispitanika. Tako su na osnovu stavki IES-R-a dobijene procene broja osoba sa PTSP-om u našem uzorku.

U tabeli 3 su prikazani procenti ispitanika podeljenih na osnovu ovakvog postupka.

Tabela 3: *Izraženost posttraumatske patologije kod ispitanika – podela prema granicnoj vrednosti na IES-R*

	aktuelni PTSP	bez aktuelnog PTSP	Ukupno
Povratnici	192 (35,7%)	346 (64,3%)	538 (100,0%)
Izbeglice	177 (35,3%)	324 (64,7%)	501 (100,0%)
Domicilno stanovništvo	127 (27,4%)	336 (72,6%)	463 (100,0%)
Ukupno	496 33,0%	1006 67,0%	1502 100,0%

Iz table 3 možemo da vidimo procenite ispitivanih grupa koji bi mogli odgovarati prevalenciji poremećaja vezanih za stres, ili bar grubo ukazivati na postojecu prevalenciju. U tom smislu treba zapaziti: a) ponovljen nalaz visokih vrednosti indikatora postojanja posttraumatske psihopatologije kod svih grupa; 2) iako razlike izmedu grupa postoje – izmedu izbeglica i povratnika one nisu znacajne. Znacaj ovih nalaza cemo prodiskutovati kasnije.

⁶¹ Ovi rezultati ce biti detaljnije prikazani drugde.

ŽIVOT U POSLERATNIM ZAJEDNICAMA

Vrednosti dobijene na SCL-90-R i značajnost razlika između svih grupa i posebno između izbeglica i povratnika su prikazane u tabelama 4 i 5. Iako su razlike između svih grupa značajne za većinu skala upitnika, između povratnika i izbeglica su razlike značajne samo na dve skale: Hostilnosti (HOS) i Psihoticizmu (PSY). Ovo nam postaje jasnije kada konsultujemo originalno tumačenje značenja ovih skala (Derogatis, 1994). Dimenzija Hostilnosti se odnosi na “misli, osećanja, ili akcije koje su karakteristične za negativno afektivno stanje besa”. Ona odražava kvalitete kao što su agresivnost, bes, razdražljivost i ozlojedenost. Dimenzija Psihoticizma je napravljena da predstavlja kontinualnu dimenziju ljudskih iskustava i to od “blagog interpersonalnog otuđenja do dramatične psihoze”

Tabela 4: *Psijhijatrijska simptomatologija kod izbeglica i povratnika merena sa SCL-90-R*

	M _p	SD _p	M _i	SD _i	M _d	SD _d	M _{tot}	SD _{tot}	F _{tot} (2,1166)	P=	F _{ip} (1,792)	P=
SOM	49.88	10,185	50.67	12,150	48.71	10,370	48,961	10,934	4.327	.013	2,378	,123
O-C	45.19	8,186	45.57	8,933	44.22	8,384	44,128	8,510	3.488	.031	,261	,610
I-S	48.42	8,060	49.38	9,058	47.81	8,081	47,743	8,408	2.618	.073	,908	,341
DEP	46.25	7,561	46.58	8,568	44.93	8,454	45,259	8,205	4.485	.011	,179	,672
ANX	46.58	9,092	47.89	10,259	45.61	8,890	45,700	9,446	4.732	.009	2,147	,143
HOS	50.35	8,232	51.94	9,837	51.34	9,393	50,540	9,149	2.251	.106	4,542	,033
PHOB	49.89	7,204	50.91	8,349	48.54	7,863	48,994	7,843	8.528	.000	1,946	,163
PAR	50.69	8,891	51.07	9,965	49.29	9,462	49,561	9,441	2.947	.053	,311	,577
PSY	44.70	8,704	46.33	9,825	44.34	9,164	44,283	9,246	4.464	.012	4,430	,036
ADD	48.15	8,553	49.06	10,430	47.14	9,306	47,031	9,447	4.074	.017	1,110	,292

SOM=Somatizacija; O-C=Opsesivnost-kompulzivnost; I-S=Interpersonalna senzitivnost; DEP=Depresija; ANX=Anksioznost; HOS=Hostilnost; PHOB=Fobična anksioznost; PAR=Paranoidna ideacija; PSY=Psihoticizam; ADD=dodatne stavke; M=Srednja vrednost, SD=Standardna devijacija; P=povratnici; I=izbeglice; D=domicilno stanovništvo

U tabeli 5 su prikazane vrednosti i značajnost razlika na indeksima SCL-90-R. Značajnost razlika između izbeglica i povratnika na indeksu PST (Positive Symptom Total) i GSI (Global Severity Index), pri čemu je ova prva grupa imala značajno više vrednosti na oba indeksa, govori nam da su izbeglice raportirale prisustvo više simptoma i veći stepen težine simptoma⁶².

⁶² PST je mera broja simptoma koje je ispitanik ocenio pozitivno, a GSI je suma svih vrednosti podeljena sa brojem pitanja (90).

IZBEGLICE I MENTALNO ZDRAVLJE – IMPLIKACIJE ZA PROCES
REPATRIJACIJE I INTEGRACIJE – PRELIMINARNO SAOPŠTENJE

Tabela 5: Vrednosti i razlike u indeksima SCL-90-R

	M _p	SD _p	M _i	SD _i	M _d	SD _d	M _{tot}	SD _{tot}	F _{tot} (2,1137)	P=	F _{ip} (1, 768)	P=
GSI	,8419	,62296	,9854	,80179	,7729	,66828	,8643	,70211	8,741	,000	7,812	,005
PST	41,0913	23,2913	43,6930	25,7429	37,1165	24,2832	40,6149	24,5182	6,699	,001	2,169	,141
PSDI	1,7289	,53431	1,8283	,66006	1,7192	,54778	1,7567	,58199	3,949	,020	5,341	,021

GSI=Indeks globalne težine; PST=Indeks patnje pozitivnih simptoma; PSDI=Ukupni pozitivni simptomi; M=Srednja vrednost, SD=Standardna devijacija; P=povratnici; I=izbeglice; D=domicilno stanovništvo

Karakteristike licnosti kod izbeglica i povratnika

Kako se vidi iz tabele 6, iako razlike između grupa postoje i to na skali Neuroticizma (N) i Otvorenosti (O), značajne razlike između povratnika i izbeglica ne postoje. Razlike ponovo postaju značajne kada se u analizu uključi grupa domicilnog stanovništva. Kada se porede samo vrednosti između domicilnog stanovništva i izbeglica, razlika na ove dve navedene skale postaje mnogo jasnija (Neuroticizam: $F_{i,d}(1,760) = 5,203$, $p = 0,023$; Otvorenost: $F_{i,d}(1,760) = 6,134$, $p = 0,013$). Kako ovaj poslednji nalaz necemo posebno komentarisati u ovom radu, treba samo napomenuti da nismo utvrdili značajne razlike između povratnika i izbeglica na karakteristikama licnosti merenim datim instrumentom.

Tabela 6: Vrednosti domena NEO FFI i značajnosti razlika među grupama

	M _p	SD _p	M _i	SD _i	M _d	SD _d	M _{tot}	SD _{tot}	F _{tot} (2,1160)	P=	F _{ip} (1,777)	P=
N	31,968	6,846	32,532	8,326	31,125	8,692	31,873	7,991	3,005	,050	1,072	,301
E	38,708	5,954	38,950	5,734	39,073	6,577	38,907	6,095	,364	,695	,332	,565
O	36,175	4,724	36,251	4,788	37,128	4,975	36,514	4,844	4,650	,010	,051	,822
A	39,708	4,182	40,026	4,290	39,820	4,676	39,849	4,383	,524	,592	1,099	,295
C	44,419	5,964	44,971	6,324	45,193	6,610	44,854	6,303	1,576	,207	1,572	,210

N=Neuroticizam; E=Ekstraverzija; O=Otvorenost; A=Saradljivost; C=Savesnost; M=Srednja vrednost, SD=Standardna devijacija; P=povratnici; I=izbeglice; D=domicilno stanovništvo

Self-koncept kod izbeglica i povratnika

Imajući u vidu ranije nalaze, mogli smo pretpostaviti da će postojati razlike između izbeglica, povratnika i domicilnog stanovništva, kako s obzirom na opštu sliku o sebi (self image), tako i na doživljaj generalne kompetentnosti (self efficacy), stepen razocarenja u ljudsku prirodu (misanthropy), doživljaj kontrole nad vlastitim životom (locus of control) te opšte zadovoljstvo životom (well being). Izuzimajući

ŽIVOT U POSLERATNIM ZAJEDNICAMA

rezultate koje su dobili Slodnjak i saradnici (Slodnjak i sar. 2002), može se očekivati da će domicilno stanovništvo imati više samopoštovanja, veći osećaj kompetentnosti, veći doživljaj kontrole nad vlastitim životom, manje neprijateljski stav prema ljudima te globalno veće opšte zadovoljstvo životom. Takođe se može pretpostaviti da će povratnici u odnosu na izbeglice imati veće osećanje kompetentnosti i internalniji lokus kontrole.

Rezultati prikazani u tabeli 7 delimično potvrđuju ova očekivanja.

Tabela 7: Vrednosti dimenzija self-koncepta i značajnosti razlika među grupama

	M _p	SD _p	M _i	SD _i	M _d	SD _d	M _{tot}	SD _{tot}	F _{tot} (2,1035)	P=	F _{ip} (1,777)	P=
Slika o sebi	3,348	,571	3,421	,553	3,394	,625	3,386	,583	2,044	,130	4,268	,039
Generalna kompetentnost	3,479	,606	3,388	,724	3,625	,698	3,494	,682	14,989	,000	4,799	,029
Eksternalnost	3,204	,613	3,328	,656	3,140	,681	3,225	,653	10,599	,000	10,028	,002
Mizantropija	3,254	,673	3,293	,725	3,194	,776	3,248	,724	2,251	,106	,794	,373
Kvalitet života	4,198	,772	4,229	,767	4,463	,728	4,290	,766	17,657	,000	,432	,511

M=Srednja vrednost, SD=Standardna devijacija; P=povratnici; I=izbeglice; D=domicilno stanovništvo

Iako se uočava očekivana tendencija, nisu utvrđene statistički značajne razlike između tri grupe s obzirom na opšti stav prema drugim ljudima. Ono što se na osnovu aritmetičkih sredina može zaključiti jeste da sve tri grupe imaju negativnu sliku o ljudskoj prirodi. Razlike nisu utvrđene ni s obzirom na opštu sliku o sebi. Razlike su ispoljene s obzirom na globalni doživljaj kompetentnosti, percepciju kontrole nad vlastitim životom i opštu procenu kvaliteta života. Pri tome najniže rezultate imaju izbeglice, pa povratnici a zatim domicilno stanovništvo, sa izuzetkom opšte procene kvaliteta života, gde je najlošija procena kod povratnika a ne kod izbeglica.

Za nas su interesantnije razlike između izbeglica i povratnika. Potvrđena su očekivanja kada je reč o globalnoj kompetentnosti i lokusu kontrole. Razlika u opaženom kvalitetu života se izgubila, što znači da se opšta razlika između tri grupe može pripisati razlici između domicilnog stanovništva s jedne i izbeglica i povratnika s druge strane.

Iako je s metodološke tačke diskutabilno razmatrati parcijalne razlike kada globalne razlike ne postoje, upada u oči značajno bolja slika o sebi koju imaju izbeglice u odnosu na povratnike. Mislimo da ovaj podatak zavređuje pažnju. Izbeglice, dakle, češće imaju pozitivno mišljenje o svojoj prihvaćenosti, izgledu, snazi i inteligenciji ali istovremeno osećaju da nisu u stanju mnogo šta da učine i promene u životu. Ova diskrepanca između globalnog samopoštovanja i globalne kompetentnosti premoštava se eksternalizacijom uzroka koji su ih doveli u

IZBEGLICE I MENTALNO ZDRAVLJE – IMPLIKACIJE ZA PROCES
REPATRIJACIJE I INTEGRACIJE – PRELIMINARNO SAOPŠTENJE

postojecu situaciju. Iako su njihove atribucije uzroka velikim delom ispravne, nameće se pitanje: zar isti uzroci nisu postojali i kod povratnika? Cini se da je ovakav doživljaj sebe kod izbeglica ipak odraz odbrambene pozicije – „ja sam dobar, svet je loš”. Radi se, dakle, o neautenticnoj slici sebe koja ne pociva na vlastitim uspesima i postignucima vec na odbranama i obezvređivanju.

Subjektivna procena psihološkog stanja i traženje pomoci

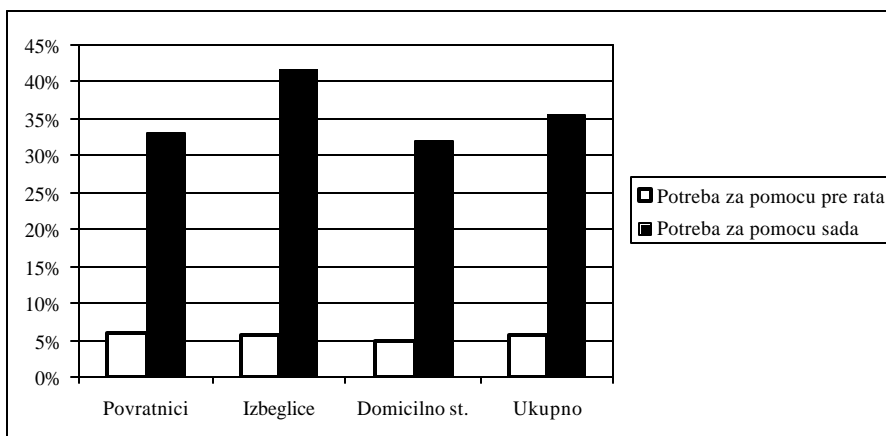
U tabeli 8 su sumirani odgovori na pitanja iz Opšteg upitnika o psihološkom stanju i traženoj pomoci ili potrebi za pomoci pre rata i u trenutku ispitivanja. Ovi podaci u nacelu govore o dramaticnoj razlici između potrebe za pomoci pre rata i u trenutku ispitivanja. U slikama 1 i 2 dali smo i graficki prikaz ove promene (za pitanje br. 4: ” Da li osećate potrebu da razgovarate sa strucnjakom o svom sadašnjem psihickom stanju?” sabrali smo pozitivne odgovore razlicitog stepena). Rezultate ne treba dodatno tumaciti; njihov znacaj cemo prodiskutovati nešto kasnije.

Tabela 8: *Subjektivna procena psihološkog stanja i podaci o traženju pomoci*

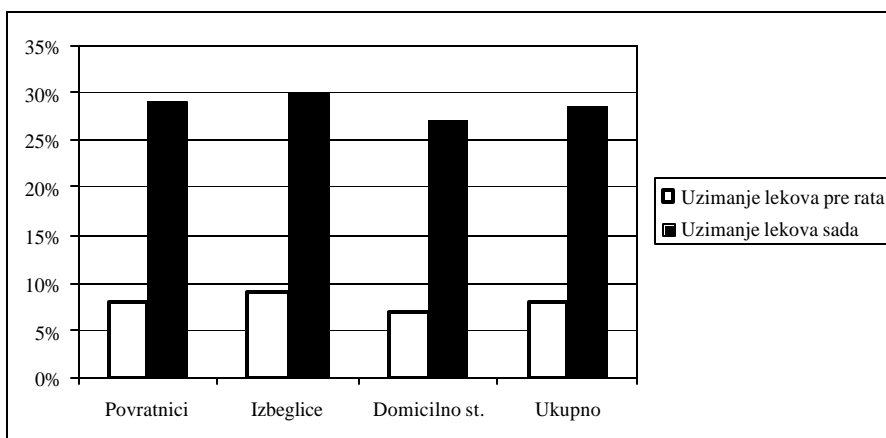
PITANJE		P	I	D	Ukupno
1. Da li ste pre rata/izbeglištva imali potrebu da se obratite lekaru zbog psiholoških problema?	da	5,6%	5,4%	4,8%	5,3%
	ne	94,4%	94,6%	95,2%	94,7%
2. Da li ste se pre rata/izbeglištva obracali lekaru zbog psiholoških problema?	da	3,9%	4,6%	3,3%	4,0%
	ne	96,1%	95,4%	96,7%	96,0%
3. Da li ste pre rata/izbeglištva pili neke lekove za smirenje?	da	7,5%	8,4%	6,4%	7,5%
	ne	92,5%	91,6%	93,4%	92,5%
4. Da li osećate potrebu da razgovarate sa strucnjakom o svom sadašnjem psihickom stanju?	da, veliku potrebu	8,9%	11,1%	6,6%	8,9%
	da, ali ne tako veliku potrebu	24,3%	30,0%	24,8%	26,4%
	ne znam	15,1%	13,6%	13,6%	14,1%
	ne	51,8%	45,3%	54,9%	50,6%
5. Da li sada pijete lekove za smirenje?	da	29,2%	29,8%	27,0%	28,7%
	ne	70,8%	70,0%	73,0%	71,2%
6. U odnosu na period pre rata/izbeglištva, vaše psihicko stanje je:	daleko gore?	18,1%	22,0%	13,1%	18,1%
	nešto gore?	41,1%	43,9%	37,6%	41,1%
	isto?	33,6%	30,1%	44,8%	35,4%
	bolje?	5,4%	3,8%	3,6%	4,4%
	daleko bolje?	1,7%	,2%	,8%	,9%
7. U odnosu na period pre rata/izbeglištva, vašu trenutnu životnu situaciju doživljavate kao:	daleko goru?	52,6%	48,0%	34,8%	45,6%
	nešto goru?	30,9%	36,7%	41,1%	36,0%
	istu?	11,0%	11,2%	18,4%	13,4%
	nešto bolju?	4,7%	4,0%	4,6%	4,4%
	daleko bolju?	,7%		1,1%	,6%

P=povratnici; I=izbeglice; D=domicilno stanovništvo

Grifik 1: *Subjektivni doživljaj potrebe za psihološkom pomoci*



Grifik 2: *Uzimanje psihotropnih lekova*



DISKUSIJA

Pre nego što predemo na diskusiju pojedinih rezultata i pokušaj njihovog sintetičkog tumačenja, moramo da saopštimo jedan opšti utisak koji se nametao tokom celog rada na ovom istraživanju, a to je stvarna aktuelnost ratnih dešavanja i razarajuće dejstvo psiholoških posledica rata godinama nakon proživljene traume. Ovo istraživanje, po našem mišljenju metodološki pouzdano dizajnirano i dovoljno obuhvatno da se, bar delimično, predstavi slika psihološke realnosti u posttraumatskom okruženju bivše Jugoslavije, daje nam uvid u obim ljudske patnje i stradanja u ratovima devedesetih godina. Dve trecine ispitanika (64,25%) bilo je,

prema vlastitim izveštajima, izloženo borbama ili granatiranju, a ogromni procenti ispitanika su saopštili "ubistvo ili nasilnu smrt bliske osobe" (37,08%), ili "nestanak ili nasilno otimanje člana porodice ili prijatelja" (25,37%). Čak su i najekstremniji oblici traume, kao što su mucenje i zatvaranje, izraženi u velikim procentima (7,66% i 8,12%). Tačno trećina svih ispitanika (33%) saopštava simptome PTSP-a u intenzitetu koji bi se mogli svrstati u aktuelni PTSP, tj. može se grubo reći da boluju od poremećaja vezanih za stres! Skoro trećina ispitanika (28,7%) uzima lekove za smirenje, a zastrašujuća manjina svoju životnu situaciju doživljava kao istu (13,4%) ili nešto bolju (4,4%). Sve to nas ponovo navodi na zaključak da realne psihološke posledice ratnih iskustava treba posmatrati kao trajan otežavajući faktor u procesima pomirenja i repatrijacije, ali i prilagodavanja u posttraumatskom periodu, faktor koji svoje destruktivno dejstvo može ispoljavati decenijama nakon aktuelnog iskustva. Kao i mnogo puta do sada, suoceni smo sa činjenicom da se ratna stradanja ne mogu "zaboraviti", niti negirati politički, socijalno ili medicinski. Samo stvarni i sveobuhvatni uvid u različite aspekte posttraumatskog života populacije i pametno osmišljeni programi zaštite prava, osnaživanja, prevencije i rehabilitacije, mogu voditi stvarnom zaceljenju posle ovako razornih iskustava.

U psihijatrijsko/psihološkom smislu, da bismo sudili o stvarnim potrebama, nama nedostaju relevantni epidemiološki podaci. Nedostaju nam podaci o najčešćim komorbiditnim poremećajima (depresija, zloupotreba supstanci), i hronicnim, posebno onesposobljavajućim poremećajima kao što su shizofrenija i bipolarni poremećaj. Takode, ovo istraživanje nije obuhvatilo mladu populaciju i decu, a dizajn i izbor uzorka nam može sugerisati da su možda izostavljene još neke grupe pod visokim rizikom. Ovde opisani pokušaji da utvrdimo stope koje bi ukazivale na prevalenciju poremećaja vezanih za stres mogu da posluže kao gruba orijentacija. Ipak, ako se uporede procenti ispitanika koji su klasifikovani ovim metodom u grupu sa aktuelnim PTSP-om (tabela 3), sa podacima o korištenju lekova (tabela 8, stavka 5.), vidi se da su odstupanja svedena na nekoliko procenata (na citavom uzorku oko 4%). Ovo može govoriti u prilog validnosti izabrane metode procene i njene praktične vrednosti u procesu screening-a u ovakvim istraživačkim situacijama. Ali mnogo je važnije to što ovi rezultati ukazuju na ogromne procenat stanovništva koje je izloženo psihološkoj patnji. U strateškom smislu, ovi nalazi su još jedan prilog neophodnosti postavljanja ozbiljnih epidemioloških studija radi utvrđivanja realnih psihološko/psihijatrijskih posledica rata u posttraumatskom periodu. Moramo dati i jednu kritičku napomenu – nepostojanje ovakvih studija ni u jednoj od tri zemlje gde smo radili istraživanje ne može biti opravdano ni nedostatkom novca ni manjkom ljudskih resursa jer su, koliko nam je poznato, i jedno i drugo (u sve tri zemlje) obilno korišćeni u programima čiju je praktičnu vrednost i upotrebljivost mnogo teže naslutiti. Naprotiv, stvarni podaci o posledicama koje su ratovi ostavili na narode bivše Jugoslavije mogli bi ukazati i na još jedan deo stvarne cene političkih projekata

devedesetih godina, koji su placeni tolikim životima i koji su trajno onesposobili preživeli.

U prikazanim rezultatima osobe koje su ostale u izbeglištvu se razlikuju po broju i vrsti traumatskih događaja, ali ne po posttraumatskoj patologiji. Razlike na SCL-90-R-u, na skalama Hostilnosti i Psihoticizma ukazuju na verovatne razlike u doživljaju i upravljanju agresivnim impulsima i povlacenju od ljudi tj. izolaciji. Iako i opisane karakteristike mogu da se vide unutar slike PTSP-a, one mnogo više odgovaraju hronicnim, trajnim promenama licnosti, opisanim pod konstruktima kompleksnog PTSP-a ili DESNOS-a. U prilog tome ide i slaba, ali ipak znacajna razlika u disocijativnoj simptomatologiji povezanoj sa stresom, merenoj skalom SRD-10. Kada bismo, dakle, sudili o vrsti psihopatologije koja bi mogla, bar delom, determinisati odluku o povratku, morali bismo fokus preusmeriti sa PTSP-a u njegovoj klinicki definisanoj formi (kako je meri IES-R), na kompleksnije obrasce trajne promene licnosti nakon katastroficnog iskustva. U skladu sa tim, nalazi na NEO-FFI nam pokazuju da znacajnih razlika izmedu izbeglica i povratnika nema na dimenzijama licnosti za koje su, po opštoj pretpostavci, urodene.

Kada se ovi rezultati dopune podacima o samopoimanju, koje je jedan od potencijalno najvažnijih indikatora trajne promene licnosti nakon katastroficnog iskustva, razlike medu grupama postaju mnogo uocljivije. Komplexna interakcija doživljaja vlastite kompetentnosti, samopoštovanja i lokusa kontrole, koju smo ovde dobili, ukazuje na mogucnost da, tokom vremena, stvarno izbeglištvo postaje psihološko izbeglištvo – da pasivizacija, nemogucnost uzimanja aktivnog ucešca u kreiranju vlastitog života, zavisnost od spoljašnjih, obicno nepovoljnih okolnosti, može do dovede do onog “zacaranog kruga” u kome se izlaz traži ne u menjanju postojećeg stanja nego u traženju daljeg oslonca i racionalizaciji pasivnosti. Iako se ova slika nalazi duboko u socijalnom polju i uzroci mogu biti neraskidivo povezani sa drugim životnim okolnostima koji uticu na licne odluke – pa i na odluku o povratku – naši rezultati ukazuju na to da psihološke faktore ne možemo zanemariti.

ZAKLJUCCI I PREPORUKE

Sumirajući sve navedeno, možemo reci da znacajne razlike u psihološkim faktorima medu povratnicima i osobama koje se nisu odlucile za povratak postoje, i da se nalaze kako u podrucju doživljenog traumatskog iskustva, tako i u sferi psihopatologije koja, po svemu sudeci, spada u domen trajnih promena licnosti posle katastroficnog iskustva. Naši rezultati istovremeno daju mogucnost za kreiranje jasnije slike o velicini problema i potrebama da se psihološko/psihijatrijske posledice ratnih stradanja istraže ozbiljnim epidemiološkim studijama. Istovremeno, cini se da složaj rezultata daje prilicno jasnu sliku o pravcima u kojima treba da se usmere psihosocijalni programi za izbeglice: prioriteti su u

IZBEGLICE I MENTALNO ZDRAVLJE – IMPLIKACIJE ZA PROCES
REPATRIJACIJE I INTEGRACIJE – PRELIMINARNO SAOPŠTENJE

aktivnom suocavanju sa posttraumatskim sekvelama, s dugorocnim ciljevima na uspostavljanju internog lokusa kontrole – preuzimanju odgovornosti za vlastiti život – što podrazumeva i preuzimanje odgovornosti za ostvarenje vlastitih potencijala – zatim jakanju osecanja globalne kompetentnosti kroz pravljenje i ostvarivanje životnog plana koji se sastoji iz malih koraka i jasno operacionalizovanih ciljeva.

LITERATURA

- Ahearn, F. (2000) Psychosocial wellness of refugees. New York: Berghahn Books.
- Ai, A.L., Peterson, C. and Ubelhor, D. (2002) War-Related Trauma and Symptoms of Posttraumatic Stress Disorder Among Adult Kosovar Refugees. *Journal of Traumatic Stress* 15, 157–160.
- Arredondo-Dowd, P.M. (1981) Personal loss and grief as a result of immigration. *Personnel and Guidance Journal* 59, 376-378.
- Beiser, M. (1990) Mental health of refugees in resettlement countries. In: Holtzman, W.H. and Bornemann, T.H., (Eds.) *Mental health of immigrants and refugees*, pp. 51-65. Austin, TX: Hogg Foundation for Mental Health.
- Ben-Porath, Y.S. (1991) The psychosocial adjustment. In: Westermeyer, J., Williams, C.L. and Nguyen, A.N., (Eds.) *Mental health services for refugees*, pp. 1-23. Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- Bhui, K., Abdi, A., Abdi, M., Pereira, S., Dualeh, M., Robertson, D., Sathyamoorthy, G. and Ismail, H. (2003) Traumatic events, migration characteristics and psychiatric symptoms among Somali refugees--preliminary communication. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*. 38, 35-43.
- Bramsen, I., Dirkzwager, A.J.E. and van der Ploeg, H.M. (2000) Predeployment Personality Traits and Exposure to Trauma as Predictors of Posttraumatic Stress Symptoms: A Prospective Study of Former Peacekeepers. *Am J Psychiatry* 157 (7):1115-1119.
- Brewin, C.R., Andrews, B. and Valentine, J.D. (2000) Meta-analysis of risk factors for posttraumatic stress disorder in trauma-exposed adults. *J Consult Clin Psychol* 68 (5):748-766.
- Bunce, S.C., Larsen, R.J. and Peterson, C. (1995) Life after trauma: personality and daily life experiences of traumatized people. *Journal of Personality* 63 (2):165-188.
- Casella, L.M. and Motta, R.W. (1990) Comparison of characteristics of Vietnam veterans with and without posttraumatic stress disorder. *Psychological Reports* 67, 595-605.
- Cheng, A.T. (2001) Case definition and culture: Are people all the same? *The British journal of psychiatry; the journal of mental science*. 179, 1-3.

- Chung, M.C., Easthope, Y., Farmer, S., Werrett, J. and Chung, C. (2003) Psychological sequelae: post-traumatic stress reactions and personality factors among community residents as secondary victims. *Scandinavian Journal of Caring Sciences* 17 (3):265-270.
- Courtois, C.A. (2004) *Complex Trauma, Complex Reactions Assessment And Treatment. Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training* 41, 412-425.
- Cox, B.J., MacPherson, P.S.R., Enns, M.W. and McWilliams, L.A. (2004) Neuroticism and self-criticism associated with posttraumatic stress disorder in a nationally representative sample. *Behaviour Research and Therapy* 42 (1):105-114.
- de Jong, J.P., Scholte, W.F., Koeter, M.W.J. and Hart, A.A.M. (2000) The prevalence of mental health problems in Rwandan and Burundese refugee camps. *Acta Psychiatrica Scandinavica* 102, 171-177.
- de Jong, J.T., Komproe, I.H., Van Ommeren, M., El Masri, M., Araya, M., Khaled, N., van De Put, W. and Somasundaram, D. (2001) Lifetime events and posttraumatic stress disorder in 4 postconflict settings. *JAMA* 286, 555-562.
- de Jong, J.T.V.M. and Komproe, I.H. (2002-) Closing the gap between psychiatric epidemiology and mental health in post-conflict situations. *Lancet*. 359, 1793-1794.
- Derogatis, L.R. (1994) *SCL90R: Symptom Checklist-90R. Administration, scoring, and procedural manual.* Minneapolis, MN: National Computer Systems.
- Elbedour, S., ten Bonsel, R. and Maruyama, G.M. (1993) Children at risk: Psychological coping with war and conflict in the Middle East. *International Journal of Mental Health* 22, 33-52.
- Espin, O.M. (1987) Psychological impact of migration on Latinas. *Psychology of Women Quarterly* 11, 489-503.
- Fauerbach, J.A., Lawrence, J.W., Schmidt, C.W., Munster, A.M. and Costa, P.T. (2000) Personality predictors of injury-related posttraumatic stress disorder. *J Nerv Ment Dis* 188, 510-517.
- Fauerbach, J.A., Lawrence, J.W., Haythornthwaite, J., McGuire, M. and Munster, A.M. (1996) Preinjury psychiatric illness and postinjury adjustment in adult burn survivors. *Psychosomatics* 37 (6):547-555.
- Finch, B.K., Kolody, B. and Vega, W.A. (2000) Perceived discrimination and depression among Mexican-origin adults in California. *J. Health Soc. Behav.* 41, 295-313.

- Ford, J.D. (1999) Disorders of extreme stress following war-zone military trauma: associated features of posttraumatic stress disorder or comorbid but distinct syndromes? *Journal of consulting and clinical psychology*. 67, 3-12.
- Ford, J.D. and Kidd, P. (1998) Early Childhood Trauma and Disorders of Extreme Stress as Predictors of Treatment Outcome with Chronic Posttraumatic Stress Disorder. 11 (4):743-761.
- Friedman, M.J. and Schnurr, P.P. (1995) The relationship between trauma, post-traumatic stress disorder, and physical health. In: Charney, D.S., Deutch, A.Y. and Friedman, M.J., (Eds.) *Neurobiological and clinical consequences of stress: from normal adaptation to post-traumatic stress disorder*, pp. 507-524. Philadelphia: Lippincott-Raven.
- Garcia-Peltoniemi, R.E. (1991) Clinical manifestations of psychopathology. In: Westermeyer, J., Williams, C.L. and Nguyen, A.N., (Eds.) *Mental health services for refugees*, pp. 42-55. Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- Herman, J.L. (1992a) *Trauma and recovery: The aftermath of violence - From domestic to political terror*. New York: Basic Books.
- Herman, J.L. (1992b) Complex PTSD: a syndrome in survivors of prolonged and repeated trauma. *Journal of Traumatic Stress* 5, 377-391.
- Holeva, V. and Tarrier, N. (2001) Personality and peritraumatic dissociation in the prediction of PTSD in victims of road traffic accidents. *Journal of Psychosomatic Research* 51 (5):687-692.
- Hovey, J.D. and Magana, C. (2000) Acculturative stress, anxiety, and depression among Mexican immigrant farmworkers in the Midwest United States. *Journal of Immigrant Health* 2, 119-131.
- Hovey, J.D. and Magana, C. (2002) Psychosocial Predictors of Anxiety Among Immigrant Mexican Migrant Farmworkers - Implications for Prevention and Treatment. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology* 8, 274-289.
- Ilic, Z., Jovic, V. and Lecic-Tosevski, D. (1998) Posttraumatic stress in war prisoners. *Psihijatrija Danas* 30 (1):73-97.
- Jacobsen, K. and Landau, L.B. (2003) The Dual Imperative in Refugee Research: Some Methodological and Ethical Considerations in Social Science Research on Forced Migration. *Disasters* 27, 185-206.
- Jaranson, J.M., Butcher, J., Halcon, L., Johnson, D.R., Robertson, C., Savik, K., Spring, M. and Westermeyer, J. (2004) Somali and Oromo refugees: correlates of torture and trauma history. *American journal of public health*. 94, 591-598.

- Jaycox, L.H., Marshall, G.N. and Orlando, M. (2003) Predictors of acute distress among young adults injured by community violence. *Journal of Traumatic Stress* 16 (3):237-245.
- Jovic, V. and Opacic, G. (2004) Types of Torture. In: Spiric, Z., Knezevic, G., Jovic, V. and Opacic, G., (Eds.) *Torture in war: Consequences and rehabilitation of victims - Yugoslav experience*, pp. 153-169. Belgrade: International Aid Network.
- Jovic, V., Opacic, G., Knezevic, G., Tenjovic, L. and Lecic-Tosevski, D. (2002) War Stressor Assessment Questionnaire - Psychometric Evaluation. *Psihijatrija Danas* 34, 51-75.
- Kaplan, H.B. (1982) Prevalence of the self-esteem motive. In: Rosenberg, M. and Kaplan, H.B., (Eds.) *Social Psychology of the Self-Concept*, Arlington Heights, IL: Harlon Davidson.
- Kecmanovic, D. (1999) Psychiatrists in times of ethnonationalism. *The Australian and New Zealand journal of psychiatry*. 33, 309-315.
- King, D.W., King, L.A., Foy, D.W. and Gudanowski, D.M. (1996) Prewar factors in combat-related posttraumatic stress disorder: structural equation modeling with a national sample of female and male Vietnam veterans. *J Consult Clin Psychol* 64 (3):520-531.
- King, D.W., King, L.A., Foy, D.W., Keane, T.M. and Fairbank, J.A. (1999) Posttraumatic Stress Disorder in a National Sample of Female and Male Vietnam veterans: Risk Factors, War-Zone Stressors, and Resilience-Recovery Variables. *Journal of Abnormal Psychology* 108, 164-170.
- King, D.W., King, L.A., Erickson, D.J., Huang, M.T., Sharkansky, E.J. and Wolfe Jessica (2000) Posttraumatic stress disorder and retrospectively reported stressor exposure: a longitudinal prediction model. *Journal of Abnormal Psychology* 109 (4):624-633.
- King, L.A., King, D.W., Fairbank, J.A., Keane, T.M. and Adams, G.A. (1998) Resilience-recovery factors in post-traumatic stress disorder among female and male Vietnam veterans: hardiness, postwar social support, and additional stressful life events. *J Pers Soc Psychol* 74, 420-434.
- Kinzie, J., Boehnlein, J., Leung, P., Moore, J., Riley, C. and Smith, D. (1990) The prevalence of posttraumatic stress disorder and its clinical significance among Southeast Asian Refugees. *American Journal of Psychiatry* 147, 913-917.
- Kivling-Bodén, G. and Sundbom, E. (2002) The relationship between post-traumatic symptoms and life in exile in a clinical group of refugees from the former Yugoslavia. *Acta Psychiatr Scand* 105, 461-468.

- Kivling-Bodén, G. and Sundbom, E. (2003) Cognitive abilities related to post-traumatic symptoms among refugees from the former Yugoslavia in psychiatric treatment. *Nordic journal of psychiatry*. 57, 191-198.
- Knežević, G., Opacic, G., Savic, D. and Priebe, S. (2005) Do personality traits predict post-traumatic stress? - A prospective study in civilians experiencing air attacks. *Medical Psychology* (in press) .
- Knoff, H.M. (1986) *The Assessment of Child and Adolescent Personality*. New York: Guilford.
- Koomen, W. and Frankel, E.G. (1992) Effects of experienced discrimination and different forms of relative deprivation among Surinamese, a Dutch ethnic minority group. *J. Commun. Appl. Soc. Psychol.* 2, 63-71.
- Kozaric-Kovacic, D., Folnegovic-Smalc, V. and Marusic, A. (1998) Acute post-traumatic stress disorder in prisoners of war released from detention camps. *Drustvena Istrazivanja* 7, 485-497.
- Lauterbach, D. and Vrana, S.R. (2001) The relationship among personality variables, exposure to traumatic events, and severity of posttraumatic stress symptoms. *Journal of Traumatic Stress* 14 (1):29-45.
- Lavik, N., Hauff, E., Skrondal, A. and Solberg, Ø. (1996) Mental disorders among refugees and the impact of persecution and exile: some findings from an out-patient population. *Br J Psychiatry* 169, 726-732.
- Lawrence, J.W. and Fauerbach, J.A. (2003) Personality, coping, chronic stress, social support and PTSD symptoms among adult burn survivors: a path analysis. *Journal of Burn Care and Rehabilitation* 24 (1):63-72.
- Lecic-Tosevski, D. and Draganic-Gajic, S. (2004) The Serbian Experience. In: Lopez-Ibor, J.J., Christodoulou, G., Maj, M., Sartorius, N. and Okasha, A., (Eds.) *Disasters and Mental Health*, pp. 247-255. John Wiley&Sons.
- Lecic-Tosevski, D., Draganic, S., Jovic, V., Ilic, Z., Drakulic, B. and Bokonjic, S. (1999) Posttraumatic Stress Disorder in Refugees and Its Relationship with Personality Dimensions. In: Christodoulou, G., Lecic-Tosevski, D. and Kontaxakis, V., (Eds.) *Issues in Preventive Psychiatry*, pp. 95-102. Basel: Karger.
- Lee, K.A., Vaillant, G.E., Torrey, W.C. and Elder, G.H. (1995) A 50-year prospective study of the psychological sequelae of World War II combat. *American Journal of Psychiatry* 152, 516-522.
- Lie, B. (2002) A 3-year follow-up study of psychosocial functioning and general symptoms in settled refugees. *Acta psychiatrica Scandinavica*. 106, 415-425.

Liebkind, K. and Jasinskaja-Lahti, I. (2000) The influence of experiences of discrimination of psychological stress: A comparison of seven immigrant groups. *J. Commun. Appl. Soc. Psychol.* 10, 1-16.

Marusic, A., Kozaric-Kovacic, D., Arcel, L.T. and Folnegovic-Smalc, V. (1998) Validity of three PTSD scales in a sample of refugees and displaced persons. In: Arcel, L.T., (Ed.) *War violence, trauma and the coping process: armed conflict in Europe and survivor response*, pp. 93-100. Zagreb, Croatia: Nakladnistvo Lumin.

McFarlane, A.C. (1996) Resilience, Vulnerability, and the Course of Posttraumatic Reactions. In: van der Kolk, B.A., McFarlane, A. and Weisaeth, L., (Eds.) *Traumatic Stress - The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body and Society*, pp. 155-181. New York/London: The Guilford Press.

Miller, K.E., Weine, S.M., Ramic, A., Brkic, N., Bjedic, Z.D., Smajkic, A., Boskailo, E. and Worthington, G. (2002) The relative contribution of war experiences and exile-related stressors to levels of psychological distress among Bosnian refugees. *Journal of traumatic stress.* 15, 377-387.

Mollica, R.F., Cardozo, B.L., Osofsky, H.J., Raphael, B., Ager, A. and Salama, P. (2004) Mental health in complex emergencies. *Lancet.* 364, 2058-2067.

Mollica, R.F., McInnes, K., Pham, T., Smith Fawzi, M.C., Murphy, E. and Lin, L. (1998a) The dose-effect relationships between torture and psychiatric symptoms in Vietnamese ex-political detainees and a comparison group. *The Journal of nervous and mental disease.* 186, 543-553.

Mollica, R.F., McInnes, K., Poole, C. and Tor, S. (1998b) Dose-effect relationships of trauma to symptoms of depression and post-traumatic stress disorder among Cambodian survivors of mass violence. *The British journal of psychiatry; the journal of mental science.* 173, 482-488.

Mollica, R.F., Sarajlic, N., Chernoff, M., Lavelle, J., Vukovic, I.S. and Massagli, M.P. (2001-) Longitudinal study of psychiatric symptoms, disability, mortality, and emigration among Bosnian refugees. *JAMA : the journal of the American Medical Association.* 286, 546-554.

Narrow, W.E., Rae, D.S., Robins, L.N. and Regier, D.A. (2002) Revised prevalence estimates of mental disorders in the united states: using a clinical significance criterion to reconcile 2 surveys' estimates. *Archives of general psychiatry* 59 (2):115-123.

Newman, E., Orsillo, S.M., Herman, D.S., Niles, B.L. and Litz, B.T. (1995) Clinical presentation of disorders of extreme stress in combat veterans. *The Journal of nervous and mental disease.* 183, 628-632.

- Nicassio, P.M. (1985) The psychosocial adjustment of the Southeast Asian refugee: an overview of empirical findings and theoretical models. *Journal of Cross-Cultural Psychology* 16, 153-173.
- Noh, S., Beiser, M., Kaspar, V., Hou, F. and Rummens, J. (1999) Perceived racial discrimination, depression, and coping: a study of Southeast Asian refugees in Canada. *Journal of health and social behavior* 40, 193-207.
- Opacic, G. (1995) *Licnost u socijalnom ogledalu*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Ozer, E.J., Best, S.R., Lipsey, T.L. and Weiss, D.S. (2003) Predictors of Posttraumatic Stress Disorder and Symptoms in Adults: A Meta-Analysis. *Psychological Bulletin* 129, 52-73.
- Papadopoulos, I., Lees, S., Lay, M. and Gebrehiwot, A. (2004) Ethiopian refugees in the UK: migration, adaptation and settlement experiences and their relevance to health. *Ethnicity & health*. 9, 55-73.
- Papageorgiou, V., Frangou-Garunovic, A., Iordanidou, R., Yule, W., Smith, P. and Vostanis, P. (2000) War trauma and psychopathology in Bosnian refugee children. *European child & adolescent psychiatry*. 9, 84-90.
- Pearlman, L.A. (2001) Treatment of persons with complex PTSD and other trauma-related disruptions of the self. In: Friedman, M.J., Lindy, J.D. and Wilson, J.P., (Eds.) *Treating psychological trauma and PTSD*, pp. 205-236. New York: Guilford Press.
- Pelcovitz, D. and Kaplan, S. (1995) Psychological characteristics of battered women: Complex posttraumatic stress disorder in partner abuse. Paper presented at the Family Violence Conference, Durham, NH .
- Pernice, R. (1994) Methodological Issues in Research With Refugees and Immigrants. *Professional Psychology* 25, 207-213.
- Pernice, R. and Brook, J. (1996) Refugees' and Immigrants' Mental Health: Association of Demographic and Post-Immigration Factors. *Journal of Social Psychology* 136, 511-519.
- Rebhun, L.A. (1998) Substance Use Among Immigrants To The United States. In: Loue, S., (Ed.) *Handbook of Immigrant Health*, pp. 493-520. New York: Kluwer Academic/Plenum Press.
- Rosenberg, M. (1985) Self-concept and psychological well-being in adolescence. In: Leaky, R.L., (Ed.) *The Development of the Self*, pp. 205-246. New York: Academic Press.

- Roth, S., Newman, E., Pelcovitz, D., van der Kolk, B. and Mandel, F.S. (1997) Complex PTSD in Victims Exposed to Sexual and Physical Abuse: Results from the DSM-IV Field Trial for Posttraumatic Stress Disorder. *Journal of Traumatic Stress* 10, 539-555.
- Roy-Byrne, P.P., Russo, J., Michelson, E., Zatzick, D., Pitman, R.K. and Berliner, L. (2004) Risk factors and outcome in ambulatory assault victims presenting to the acute emergency department setting: Implications for secondary prevention studies in PTSD. *Depression and Anxiety* 19, 77-84.
- Rudmin, F.W. (2003) Critical History of the Acculturation Psychology of Assimilation, Separation, Integration, and Marginalization. *Review of General Psychology* 7, 3-37.
- Schnurr, P.P., Friedman, M.J. and Rosenberg, S.D. (1993) Preliminary MMPI scores as predictors of combat-related PTSD symptoms. *American Journal of Psychiatry* 150, 479-483.
- Shalev, A.Y., Freedman, S., Peri, T., Brandes, D. and Sahar, T. (1997) Predicting PTSD in trauma survivors: Prospective evaluation of self-report and clinician-administered instruments. *British Journal of Psychiatry* 170, 558-564.
- Shalev, A., Peri, T., Canetti, L. and Schreiber, S. (1996) Predictors of PTSD in injured trauma survivors: a prospective study. *Am J Psychiatry* 153 (2):219-225.
- Silove, D., Ekblad, S. and Mollica, R. (2000) The rights of the severely mentally ill in post-conflict societies. *Lancet*. 355, 1548-1549.
- Silove, D. (2002) The asylum debacle in Australia: a challenge for psychiatry. *The Australian and New Zealand journal of psychiatry*. 36, 290-296.
- Silove, D. and Ekblad, S. (2002) How well do refugees adapt after resettlement in Western countries? *Acta psychiatrica Scandinavica*. 106, 401-402.
- Slodnjak, V., Kos, A.M. and Yule, W. (2002) Depression and parasuicide in refugee and Slovenian adolescents. *Crisis* 23, 127-132.
- Smith, P., Perrin, S., Yule, W., Hacam, B. and Stuvland, R. (2002) War exposure among children from Bosnia-Herzegovina: psychological adjustment in a community sample. *Journal of traumatic stress*. 15, 147-156.
- Spiric, Z. and Knezevic, G. (2004) The Socio-demographic and Psychiatric Profiles of Clients in the Centre for Rehabilitation of Torture Victims – IAN Belgrade. In: Spiric, Z., Knezevic, G., Jovic, V. and Opacic, G., (Eds.) *Torture in war: Consequences and rehabilitation of victims - Yugoslav experience*, pp. 121-152. Belgrade: International Aid Network.

- Steel, Z., Silove, D., Phan, T. and Bauman, A. (2002-) Long-term effect of psychological trauma on the mental health of Vietnamese refugees resettled in Australia: a population-based study. *Lancet*. 360, 1056-1062.
- Sundin, E.C. and Horowitz, M.J. (2002) Impact of Event Scale: psychometric properties. *British Journal of Psychiatry* 180, 205-9.
- Talbert, F.S., Braswell, L.C., Albrecht, J.W., Hyer, L.A. and Boudewyns, P.A. (1993) NEO-PI profiles PTSD as a function of trauma level. *J Clin Psychol* 49, 663-669.
- Tenjovic, L., Knežević, G., Opacic, G., Živanovic, B., Vidakovic, I., Vujadinovic, B. and Maksimovic, A. (2001) Internally displaced persons from the Prizren area of Kosovo: Living conditions, mental health and repatriation issues. Belgrade: International Aid Network.
- Tenjovic, L., Vidakovic, I., Vujadinovic, B., Knežević, G., Opacic, G. and Živanovic, B. (2004) Internally displaced persons from the Prizren Area of Kosovo: awaiting the return. Belgrade: International Aid Network.
- van der Veer, G. (1998) Counselling and therapy with refugees and victims of trauma (2nd ed.). New York: Wiley.
- Van Ommeren, M., de Jong, J.T., Sharma, B., Komproe, I., Thapa, S.B. and Cardeña, E. (2001) Psychiatric disorders among tortured Bhutanese refugees in Nepal. *Archives of general psychiatry*. 58, 475-482.
- Weine, S.M., Becker, D.F., McGlashan, T.H., Laub, D., Lazrove, S., Vojvoda, D. and Hyman, L. (1995) Psychiatric consequences of "ethnic cleansing": clinical assessments and trauma testimonies of newly resettled Bosnian refugees. *American Journal of Psychiatry* 152, 536-542.
- Weine, S.M., Vojvoda, D., Becker, D.F., McGlashan, T.H., Hodzic, E., Laub, D., Hyman, L., Sawyer, M. and Lazrove, S. (1998) PTSD symptoms in Bosnian refugees 1 year after resettlement in the United States. *American Journal of Psychiatry* 155 (4):562-564.
- Westermeyer, J., Williams, C.L. and Nguyen, A.N. (2000) Mental health services for refugees. Washington: U.S. Government Printing Office.
- Williams, C. and Berry, J.W. (1991) Primary prevention of acculturative stress among refugees: application of psychological theory and practice. *Am Psychologist* 46, 632-641.
- World Health Organization (1992) The ICD-10 Classification of Mental and Behavioural Disorders: Clinical Descriptions and Diagnostic Guidelines. Geneva: World Health Organization.

Yehuda, R. and McFarlane, A. (1995) Conflict between current knowledge about posttraumatic stress disorder and its original conceptual basis. *Am J Psychiatry* 152 (12):1705-1713.

Zayfert, C., Dums, A.R., Ferguson, R.J. and Hegel, M.T. (2002) Health functioning impairments associated with posttraumatic stress disorder, anxiety disorders, and depression. *The Journal of nervous and mental disease.* 190, 233-240.

NAJVAŽNIJI ZAKLJUCCI

Medu deset zemalja u svetu s najvećim brojem izbeglica po glavi stanovnika u 2004. godini nalaze se dve države našeg regiona: Bosna i Hercegovina i Srbija i Crna Gora. Svaki šesti stanovnik bivše SFRJ doživeo je situaciju izbeglištva ili internog raseljavanja. Taj odnos je dvostruko veći (33.54 %) kada se uzme u obzir samo stanovništvo regiona iz kojeg izbeglice potiču.

Rat u regionu doveo je do značajnih promena u etničkoj strukturi. Promene u Hrvatskoj su pre svega posledica opadanja broja Srba budući da je u međupopisnom periodu Hrvatska ostala siromašnija za 380 000 Srba ili oko 65% predratne srpske populacije. Na pitanja etnicke homogenizacije u Federaciji BiH i RS ne može se egzaktno odgovoriti jer posleratni popis stanovništva još nije urađen, ali se s velikom verovatnoćom može tvrditi da situacija u tim entitetima BiH nije znatno bolja. Što se Srbije tiče, etnička homogenizacija se pre svega odigrala u Vojvodini, severnoj srpskoj pokrajini i to kroz dolazak srpskih izbeglica iz Bosne i Hrvatske i, znatno manje, kroz opadanje broja pripadnika nacionalnih manjina, pre svega Hrvata i Madara. Posle deset godina nije mnogo verovatno da će procesi repatrijacije izbeglica i interno raseljenih lica dovesti do kakvog-takvog povratka predratne etnicke mešavine.

Trideset prvog januara 2005. godine ministri Hrvatske, Bosne i Hercegovine te Srbije i Crne Gore su u Sarajevu potpisali *Deklaraciju o povratku izbeglica*. Tom deklaracijom su tri države potpisnice potvrdile spremnost da kreiraju odgovarajuće uslove za povratak, kao i da daju podršku onima koji su odlučili da ostanu u sadašnjoj zemlji domaćinu. Međunarodna zajednica, UNHCR, EU i OSCE pozvani su da pomognu vladama u traženju trajnih rešenja za izbeglice u našem regionu, kroz programe povratka ili integracije do kraja 2006. godine.

Ideju povratka različito prihvataju izbeglice koje su trenutno smeštene u različitim državama/entitetima. Najveća proporcija onih koji žele da se vrate u svoje predratne domove je među Bošnjacima koji trenutno žive na prostoru Federacije BiH. Znatno manje ispitanika voljnih da se vrate registrovano je na teritoriji Republike Srpske i Hrvatske. Otprilike 1/5 ispitanika još uvek nema formiranu definitivnu odluku o povratku/integraciji; oni verovatno predstavljaju najosetljiviji i najugroženiji deo izbeglicke populacije i ujedno ciljnu grupu ka kojoj bi trebalo usmeriti dalje programe i strategije za rešavanje izbeglickog pitanja.

Potencijalni povratnici izdvajaju elementarnu sigurnost, osnovnu socijalnu zaštitu i ekonomski prosperitet kao uslove čije bi ispunjenje u najvećoj meri

pozitivno uticalo na njihovu odluku o povratku u zemlju iz koje su izbegli. Manje-više isti uslovi pojavljuju se i kod odlucivanja o eventualnoj integraciji.

Oni koji su se vratili isticu da im je u donošenju te odluke presudan faktor bio povrat licne imovine u zemlji porekla, što ukazuje na to da bi trebalo pojacati napore vezane za rekonstrukciju oštocene imovine i povrat stanarskih prava i zaposednute imovine. Sledeci važan faktor je i zadovoljavajuci nivo licne i ekonomske sigurnosti porodice.

Ekonomska situacija u regionu je generalno jako loša. Bez obzira na neka ogranicenja vezana za uzorak, cinjenica da je 57% ispitanika obuhvacenih ovim istraživanjem ispod linije siromaštva dovoljan je razlog za zabrinutost. Kao što je i ocekivano, najbolja situacija je u Hrvatskoj, a najgora u RS gde je cak neverovatnih 82% ispod granice siromaštva. U siromaštvu "prednjace" povratnici u Republiku Srpsku od kojih je cak 85% siromašno. U trenutku kad je primetan opšti trend smanjenja klasicne humanitarne pomoci, ovi rezultati pokazuju da ne treba zanemariti potrebu za tim vidom podrške.

Sigurno je da je za proces povratka, pored kontinuiranog i dovoljnog angažmana medunarodne zajednice, neophodna iskrena privrženost lokalnih politickih autoriteta idejama multietnicnosti, gradanskog društva i poštovanja ljudskih prava. Utoliko više zabrinjava cinjenica da prosecan broj *kršenja ljudskih prava* u uzorku naših ispitanika iznosi preko 2.4. Glavne oblasti kršenja ljudskih prava identifikovane ovim istraživanjem poklapaju se s pojavama na koje ukazuju medunarodne i domace nevladine organizacije. Zaposedanje i uništavanje imovine, privodenje i hapšenje bez naloga, ponižavanje i mucenje nisu zaobišli ni jedno podrucje sa koga imamo priliv izbeglica, dok je doživljaj *diskriminacije na etnickoj osnovi* i danas prisutan u mnogim sferama društvenog i javnog života. Ugroženost prava izbeglica i povratnika veca je u odnosu na stanovništvo koje nije migriralo. Ove tendencije se uocavaju tokom rata, ali i u periodu nakon rata.

Poverenje svih kategorija ispitanika u državne strukture koje treba da obezbede zaštitu ljudskih prava je nisko, a efikasnost krivicno-pravnih mehanizma još niža. Štaviše, kao najcešći pocinoci kršenja ljudskih prava navode se upravo državni organi. Ova tema odnosa gradana i državnih institucija u zemljama u tranziciji zaslužuje dodatnu pažnju i posebno istraživanje.

Važnu grupu faktora o kojima neizostavno treba voditi racuna predstavljaju psihološki faktori. Rezultati pokazuju da postoje ozbiljne unutrašnje psihološke prepreke povratku izbeglica i pomirenju. Uocavaju se jasne i vrlo izražene razlike u doživljavanju zemlje porekla i zemlje izbeglištva kod povratnika i izbeglica koje se još uvek nisu vratile. Povratnici zemlju porekla doživljavaju kao svoju, izbeglice to osecaju za zemlju izbeglištva. Ovo upucuje na zakljucak da su *socio-psihološki faktori* veoma važni pri odluci o povratku ili integraciji.

Socijalna distanca medu narodima regiona još je vrlo visoka i predstavlja ozbiljnu psihološku prepreku pomirenju. Između 10% i 25% ispitanika iskazuje ekstremnu distancu prema pripadnicima ostalih naroda, posebno onih s kojima su

bili u sukobu. Distanca je najizraženija među izbeglicama a najmanja među povratnicima. Ipak, bilo kao posledica primenjene metode ili kao rezultat stvarnih politickih promena, primetan je blagi trend smanjenja distance. Rezultati istraživanja nam pokazuju vezu između individualne psihopatologije i socijalne distance, što upućuje na zaključak da lececi individualnu patologiju delom lecimo i socijalnu.

O *psihološkom stanju* stanovništva u regionu možda najviše govori podatak da čak 29% ispitanika pije lekove za smirenje. Po najkonzervativnijim procenama između 35% i 36% izbeglica i raseljenih zadovoljava kriterijume za dijagnozu postraumatskog stresnog poremećaja. Opšta psihopatologija je znatno više zastupljena među migrantima nego među domicilnim stanovništvom.

Između povratnika i osoba koje se nisu odlucile za povratak postoje razlike, kako po doživljenom traumatskom iskustvu, tako i po opštem doživljaju vlastite kompetentnosti i kontrole nad životom.

Vrednost dobijenih podataka ogranicena je strukturom uzorka i oni se ne mogu smatrati reprezentativnim za opštu populaciju; naime zastupljenost izbeglica, a posebno povratnika u ukupnom uzorku našeg istraživanja višestruko je veća od njihove zastupljenosti u opštoj populaciji.

Cini se da složaj rezultata daje dosta jasnu sliku o *pravcima u kojima treba usmeriti programe za izbeglice*.

Psihosocijalni programi morali bi među prioritetima imati rad na aktivnom suocavanju sa posttraumatskim sekvelama, uspostavljanju internog lokusa kontrole, preuzimanju odgovornosti za vlastiti život i ostvarenje vlastitih potencijala, zatim na jačanju osećanja globalne kompetentnosti kroz pravljenje i ostvarivanje životnog plana koji se sastoji iz malih koraka i jasno operacionalizovanih ciljeva.

Programi ekonomskog osnaživanja, edukacije i dokvalifikacije važan su preduslov osposobljavanja za aktivno suocavanje sa životom u promenjenoj posleratnoj sredini i vremenu brzih promena i tranzicije.

Pilot istraživanje statusa ljudskih prava izbeglica i povratnika pokazuje da su ovakva istraživanja moguća i korisna. Primena upitnika o stanju ljudskih prava na reprezentativnijem uzorku ispitanika omogućila bi prikupljanje i sistematsko pracenje relevantnih podataka o kršenjima ljudskih prava ugroženih grupa u regionu. Nema sumnje da su izbeglice i povratnici populacija pod posebnim rizikom kojoj je i dalje potrebna posebna specijalizovana vaninstitucionalna pomoć u zaštiti i ostvarivanju prava kako u zemlji porekla, tako i u zemlji trenutnog boravišta.

Svi prethodni podaci ukazuju na to da je problem izbeglištva, a posebno repatrijacije, složen sigurnosno-politicki, socio-ekonomski, pravni i psihološki problem koji zahteva koordinisanu akciju na više polja. Kao što je potvrdilo iskustvo u regionu, parcijalni pokušaji vrlo retko mogu dati značajnije rezultate.

Nažalost, u trenutku kad su lokalni politički otpori povratku počeli da slabje i kad se otvorila mogućnost za bezbedan i održiv povratak, donatori, bez čije pomoći izbegli i raseljeni teško mogu sami rešavati svoj status, počeli su da se povlače iz regiona i obustavljaju pomoć povratku. Nadamo se da će ih rezultati ovog istraživanja navesti da ponovo razmotre svoje strateške odluke.

ORGANIZATORI ISTRAŽIVANJA

IAN Medunarodna mreža pomoci

Admirala Geprata 10, Beograd, Srbija i Crna Gora

Tel: +381 11 3617 204, Fax: +381 11 3617 243

e-mail: office@ian.org.yu, web: www.ian.org.yu

DOS Dalmatinski odbor solidarnosti

Šetalište Bacvice 10 P.O. 245, Split, Hrvatska

Tel: +385 21 488 951, Fax: +385 21 488 944

e-mail: dos.st@st.tel.hr, web: www.tel.hr/dalmatinski-odbor-solidarnosti

Biro za ljudska prava

Fra Stjepana Matijevice 3, Tuzla, Bosna i Hercegovina

Tel: + 387 35 280 765

e-mail: biroy@bih.net.ba

Omladinski savjet Milici

Nikole Tesle bb, Milici, Bosna i Hercegovina

Tel: + 387 56 740 742

e-mail: alexd@rstel.net, web: www.lavitabella.i8.com

CRTA Centar za razvoj, toleranciju i aktivizam

Tina Ujevica 5, Karlovac, Hrvatska

Tel: +385 98 905 36 45

e-mail: crta_karlovac@yahoo.com